

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET
BÉKÉSCSABAI OSZTÁLY
CENTRE FOR REGIONAL STUDIES, HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
ALFÖLD INSTITUTE
BÉKÉSCSABA DEPARTMENT

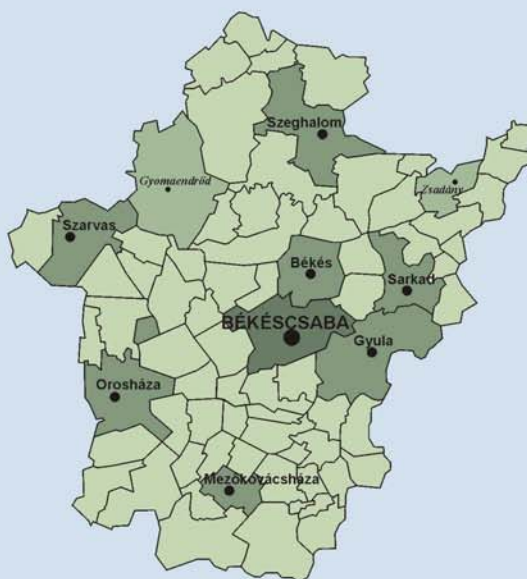
Békéscsaba, Pf. 185. H-5601; Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42. H-5600 Hungary

Phone/fax +36 66 441 801
nagyi@rkk.hu

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

Békés megye élelmiszergazdasági és vidékfejlesztési pozíciói javításának lehetőségei az EU-csatlakozás idején

Decentralizált Kutatási és Technológiai Innovációs Alap
Támogatási szerződés száma: 04005-2004KTIA

Békéscsaba, 2005. április

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA

ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET

BÉKÉSCSABAI OSZTÁLY

CENTRE FOR REGIONAL STUDIES, HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

ALFÖLD INSTITUTE

BÉKÉSCSABA DEPARTMENT

Békéscsaba, Pf. 185. H-5601; Békéscsaba, Szabó Dezső u. 42. H-5600 Hungary

Phone/fax +36 66 441 801

nagyi@rkk.hu

Témavezető:

Dr. Simon Sándor

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba – Tessedik Sámuel Főiskola,
Békéscsaba

Szerkesztők:

Dr. Baukó Tamás

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Dr. Gurzó Imre

Eridanus Bt, Békéscsaba

Dr. Simon Sándor

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba – Tessedik Sámuel Főiskola,
Békéscsaba

Szakértők:

Dr. Ábrahám Csaba

Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium
Békés Megyei Hivatala, Békéscsaba

Dr. Ángyán József

Szent István Egyetem Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő

Dr. Baukó Tamás

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Dr. Csete László

AGRO-21 Kutatási Programiroda, Budapest

Gábel István

Békés Megyei Agrárkamara, Békéscsaba

Dr. Gurzó Imre

Eridanus Bt, Békéscsaba

Győrfi Károly

Mezőgazdasági Termelők és Szövetkezők Szövetsége, Békéscsaba

Dr. Hanyecz Vince

Tessedik Sámuel Főiskola, Szarvas

Horváth Lajos

Egyéni vállalkozó, Békéscsaba

Dr. Kugler József

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Dr. Márton János

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Németh Tibor

Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal
Békés Megyei Kirendeltsége, Békéscsaba

Dr. Simon Sándor

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba – Tessedik Sámuel Főiskola,
Békéscsaba

Szabó István

Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium
Békés Megyei Hivatala, Békéscsaba

Dr. Szabó Zoltán

COGECA (Az Európai Unió Mezőgazdasági Szövetkezeteinek
Általános Szövetsége), Brüsszel – Hangya Együttműködés, Budapest

Sztankó János

Békéscsabai Vállalkozói Centrum Kft Mezőgazdasági és
Élelmiszeripari Innovációs Központ, Békéscsaba

Technikai
szerkesztők:

Bencsikné Szőke Margit

Vámosné Zöld Márta

Vetési Sándor

MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet
Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

TARTALOM

<i>PROBLÉMAFELVETÉS ÉS MÓDSZERTAN</i>	5
---------------------------------------	---

A BÉKÉS MEGYEI ÉLELMISZERGAZDASÁG 1990 UTÁNI FOLYAMATAINAK ÉS JELENLEGI ÁLLAPOTÁNAK ÉRTÉKELÉSE

<i>BÉKÉS MEGYE EZREDFORDULÓS BIRTOKSTRUKTÚRÁJÁNAK NÉHÁNY TÖRTÉNELMI ASPEKTUSA</i>	9
<i>A KORÁBBI MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK UTÓDSZERVEZETEI MŰKÖDÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI</i>	17
<i>AZ EGYÉNI GAZDASÁGOK ÉS SZERVEZETEIK HELYZETÉNEK ALAKULÁSA</i>	35
<i>AZ ÉLELMISZER-FELDOLGOZÓ SEKTOR EGYES ÁGAZATAINAK ÁTALAKULÁSA ÉS JELENLEGI ÁLLAPOTA</i>	44
<i>A BÉKÉS MEGYEI ÉLELMISZERGAZDASÁG ÉRTÉKELÉS – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HÚSFELDOLGOZÁSRA</i>	60

ÉLELMISZERGAZDASÁG-FEJLESZTÉS – VIDÉKFEJLESZTÉS
--

<i>AZ ÉLELMISZERGAZDASÁG-FEJLESZTÉS SZEREPE A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN</i>	69
<i>A FENNTARTHATÓ AGRÁRGAZDASÁGI TERMELES ÉS ALTERNATÍV JÖVEDELEMSZERZÉSI LEHETŐSÉGEK KIALAKÍTHATÓSÁGA RURÁLIS TÉRSÉGEKBEN BÉKÉS MEGYE PÉLDÁJÁN</i>	80
<i>A KLÍMAVÁLTOZÁS VÁRHATÓ HATÁSAI A TERMÉSZETI KÖRNYEZETRE ÉS A MEZŐ-ERDŐGAZDASÁGRA, VALAMINT A FELKÉSZÜLÉS ÉS A MEGELŐZÉS FELADATAI</i>	103
<i>AGRÁR-KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁS MINT AZ ÉLELMISZERGAZDASÁG-FEJLESZTÉS ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS ALAPSTRATÉGIÁJA</i>	110
<i>A NEMZETI AGRÁR-KÖRNYEZETVÉDELMI PROGRAM HAZAI ÉS BÉKÉS MEGYEI MEGVALÓSULÁSA</i>	130

MŰKÖDŐ EURÓPAI UNIÓS SZERVEZETI ÉS INTÉZMÉNYI MINTÁK

<i>SZERVEZETI ÉS INTÉZMÉNYI FORMÁK AZ EURÓPAI UNIÓ NÉHÁNY TAGORSZÁGÁBAN</i>	<i>137</i>
---	------------

<i>A „RÉGI” EURÓPAI UNIÓ (EU 15) LEGELTERJEDTEBB SZÖVETKEZETI MODELLJEI</i>	<i>149</i>
---	------------

SZERVEZET- ÉS INTÉZMÉNYFEJLESZTÉS SZÜKSÉGESSÉGE ÉS LEHETSÉGES MEGOLDÁSA BÉKÉS MEGYÉBEN

<i>A BÉKÉS MEGYEI GAZDÁLKODÓK KÖRÉBEN VÉGZETT KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS LEGFONTOSABB EREDMÉNYEI</i>	<i>173</i>
--	------------

<i>SZERVEZET- ÉS INTÉZMÉNYFEJLESZTÉS – AZ INNOVÁCIÓS SZERVEZETEK HÁLÓZATA LÉTREHOZÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS LEHETSÉGES MEGOLDÁSA BÉKÉS MEGYÉBEN</i>	<i>178</i>
---	------------

<i>TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE</i>	<i>184</i>
----------------------------	------------

<i>ÁBRÁK JEGYZÉKE</i>	<i>186</i>
-----------------------	------------

A címlapon az ábra: Szervezet- és intézményfejlesztés megyei területi koncepciója (182. old.)

PROBLÉMAFELVETÉS ÉS MÓDSZERTAN

Hazánkban a vidék gazdasága és ezen belül különösen az élelmiszertermelés történelmi szempontból is nagy kihívás előtt áll. Különösen a Békés megyei élelmiszergazdaság lehet erre szemléletes példa. A rendszerváltást követő tulajdonjogi változások, a termelés folyamatos csökkenése, az agrárkutatás és -oktatás megtorpanása, az agrár- és vidékpolitika bizonytalansága, az Európai Unióhoz való csatlakozás követelményeihez való igazodás, az agrártermeléssel összefüggő világ gazdasági körülmények miatt is kiemelten kell foglalkozni az élelmiszergazdaság problémáival. Hazánk európai uniós csatlakozásából adódó történelmi szempontból sokat kínáló lehetőségeket, a tudományt művelők, a gyakorlatban dolgozók és a döntést hozók szorosabb együttműködésével, az információ-szolgáltatás javításával és az egymás iránti nagyobb bizalommal lehet csak igazán kihasználni. Mivel Békés megye gazdaságának jelentős foglalkoztatója az **élelmiszergazdaság**, valamint az olyan **járulékos gazdasági ágazatok**, amelyek főként a **természeti erőforrások körül** épültek ki (pl. idegenforgalom, falusi turizmus, fürdőturizmus, ökoturizmus, lovas turizmus), ezeknek a vidékfejlesztés stratégiájának megfogalmazásánál és programjai kialakításánál megkerülhetetlen és meghatározó szempontoknak kell lenniük.

A mezőgazdaság helyzetét elemezve elmondhatjuk, hogy **súlyos napi gondok** nyomasztják a gazdálkodókat, a feldolgozóipart, az értékesítést, a piac szereplőit. A fogyasztó sem mentes ezektől a nehézségektől, hiszen jelentősen csökkent a reálbér az elmúlt években és a lakosság egynegyede, mások szerint egyharmada a létminimum szintjén él, sőt, nagyon sokan vannak, aki még ezt sem éri el.

Az élelmiszergazdaság perspektíváinak feltárásához célirányos stratégiára van szükség. **A tudomány szerepe** eleve az, hogy tárgyilagos helyzetkép feltárását követően, a nemzetközi új irányzatokra és a hazai tapasztalatokra támaszkodva, a jövő lehetséges útjait elemezve előremutató gondolatokat, célokat fogalmazzon meg, és egyúttal a célhoz vezető utak reális alternatíváit is bemutassa. A jövő mezőgazdasága csak akkor vehet részt kellő eséllyel a belföldi ellátásban, az exportban és a nemzetközi munkamegosztásban, ha versenyképessé, fenntarthatóvá és minőségivé válik. Ez a három kulcsszó természetesen egymást feltételezi és erősíti. A **versenyképességnél** nagyon lényeges, hogy a mezőgazdasági termelés a költségben, az árban, a támogatásban, a piaci munkában, a szállítások pontosságában és még sok más mutató vonatkozásában kiállja azt a terhelést, amit a nemzetközi piacok kényszerítenek.

Fenntartható a mezőgazdaság abban az értelemben, hogy a fejlődés, a gazdasági növekedés folyamatos. A termelési ciklusok megismételhetők úgy, hogy a természeti erőforrások nem sérülnek, illetve regenerálhatók, és a termelési ráfordítások számolnak a környezet terhelhetőségével, asszimilációs készségével. A minőségi végtermékhez minőségi szakemberek, szakmunkások, minőségi technika-technológia, minőségi vállalati és üzemi szintű irányítás, minőségbiztosítási rendszerek, minőségi környezet, minőséget ellenőrző intézményrendszer szükséges. A minőségi gazdasági növekedés megvalósulásának alapkövetelményei ugyan egységesek az egész országban, de a megvalósítás üzemenként, településenként, vidékenként vagy éppen régióként sajátos jegyeket, sorrendet, feltételeket jelenthet.

Az agrárágazatok helyzetének, szerepének megítélésében fontos, hogy a versenytársakhoz képest viszonylag kedvező a magyarországi agroökológiai potenciál (felszíni viszonyok,

talajadottságok, éghajlat, a művelt terület nagy aránya, az egy főre jutó bőséges földellátottság, a hagyományok, a képzett munkaerő- és szakember-állomány, a biológiai alapok), amely különleges adottság nyersanyagszegény hazánkban tartós és járadékszerűen kamatoztatható előnyt jelent a versenytársakhoz képest. Magyarország olyan természeti és gazdasági adottságokkal (gazdaságföldrajzi, időjárási feltételek, biológiai alapok, termelési kultúrák) és humán erőforrásokkal rendelkezik, amelyek a legtöbb európai országgal szemben **komparatív előnyt** biztosíthatnának az agrártermelés számára.

Nagyon fontos annak fel- és elismerése, hogy a hazai mező- és erdőgazdaság szervesen összefonódik a vidékkel. Semmilyen más nemzetgazdasági ággal, tevékenységgel, importtal nem helyettesíthető, illetve nem pótolható stratégiai rangú szerepkört tölt be a természeti környezet és a biodiverzitás hasznosításában, óvásában, sőt, gazdagításában, a falusi élet és a települési körülmények fejlesztésében, a vidékiek életnívójában, a nyugdíjasok, a munkanélküliek, a sokgyerekesek szociális helyzetének javításában, a különféle alapanyagok és élelmiszerek biztonságos, kívánatos mennyiségű és választékú előállításában, valamint az infláció mérséklésében.

A magyar élelmiszergazdaság az elmúlt évtizedekben – ha eltérő tulajdoni szerkezetében is, de – sok tekintetben hasonló modellt követett, mint a nyugat európai társai. Ez a modell igen intenzív, sok ipari eredetű anyagot használ fel, nagy a ráfordítás-igénye, és meglehetősen környezetszennyező. Az agrárgazdasági sikertörténetként emlegetett korszak lendülete megtört, mind közgazdaságilag, mind környezetvédelmi szempontból zsákutcába került. A válság az 1990-es években mélyült el igazán, majd az ezredfordulót követően a termelési, kibocsátási mutatók növekedése megindult, viszont ez nem járt együtt a vidéki lakosság anyagi és kulturális felemelkedésével.

A válságból való kilábalás érdekében érdemes vizsgálni a mezőgazdaság szervezeti formáit, különösen akkor, ha a közgazdaságtudomány újabb és újabb elméletei is rendelkezésünkre állnak. Mivel sok esetben az élelmiszergazdaság és a hozzá kötődő beszállító, szolgáltató és feldolgozó ágazatok egyes szereplői sokkal nagyobb – míg mások sokkal kisebb – eszközparkkal, tudásbázissal rendelkeznek, mint amelyre szükségük van, intézményfejlesztési, szervezési tevékenységgel hatékonyan növelhetjük a vidékfejlesztés sikerét. Kutatásunk céljából nyugat-európai minták tanulmányozását is kitűztük, de a helyi sajátosságokhoz való igazodást legalább olyan fontosnak tartjuk. A kutatásban szerepet kapott sok **országos, sőt, nemzetközi tapasztalattal, ismeretekkel rendelkező kutató, megyei szakértő. A több száz kérdőív és a gyakorlati szakemberekkel készített számtalan interjú** is a Békés megyére adaptált, **helyspecifikus intézményfejlesztési modell** kidolgozását célozta meg. A kérdőívek kitöltésének megszervezéséhez rendkívül komoly segítséget nyújtott az FVM Békés Megyei Hivatala és a Békés Megyei Agrárkamara. (A kérdőívek egy-egy példányát, valamint a szakértői konzultáció jelenléti ívét a tanulmánykötet mellélete tartalmazza.

A fentiek alapján fogalmazódott meg a megyei kutatási projekt, amely a **Békés Megyei Területfejlesztési Tanács** támogatásával feladatául tűzte ki:

- *a megyei élelmiszergazdaság helyzetének széles körű feltárását (tulajdoni, üzemi, piaci viszonyok, érdekérvényesítés, termelési szerkezet a mezőgazdaságban, a feldolgozóipar átalakulása) – a korábbi megyei feltáró alapkutatások folytatását;*
- *az élelmiszergazdaság és a vidékfejlesztés kapcsolatának általános és Békés megyei elemzését (fenntarthatóság, alternatív jövedelemszerzési lehetőségek, agrár környezetvédelem);*
- *az Európai Unióban elterjedt szervezeti és intézményi formák bemutatását (agrár-innovációs és szaktanácsadási rendszerek, szövetkezetek);*
- *a megyei intézményfejlesztés hatékonyságának növelése érdekében tervezett technológiai és innovációs központok létjogosultságának, lehetséges tevékenységeinek, erőforrásainak, helyeinek, finanszírozási forrásainak meghatározását.*

Az intézményfejlesztés alapvetően nem közvetlen pénzkifizetést jelent, hanem a termék, a szolgáltatás, a technológia és a szervezeti fejlesztésekhez nyújt segítséget. Az innováció végrehajtásához szükséges anyagi erőforrások és tudásbázis beszerzéséhez és a termelősféra rendelkezésére bocsátásához hipotézisünk szerint **koncentrációs egységekre** van szükség, melyek egyrészt kötődnek a nemzeti és az európai uniós intézményrendszerhez, másrészt a helyi sajátosságoknak megfelelően továbbítani tudják a termelősféra felé a szükséges erőforrásokat.

Feltételezésünk szerint a létrehozandó **innovációs és technológiai központok, illetve azok megyei hálózata hozzájárulnának a termelés technológiai és szerkezeti átalakításához, a hatékony térségfejlesztési tevékenységéhez – különös tekintettel a vidékfejlesztésre és a fenntartható agrárgazdasági fejlesztésre –, valamint az Európai Unió gazdasági munkamegosztásába való jobb beilleszkedéshez.** E központok olyan néhány (3-5) nagyon jó szervezőképességű, széles látókörű, nagy kapcsolati tőkével rendelkező alkalmazottat foglalkoztató, **közösségi forrásból finanszírozott intézmények** lennének, melyekben technológiai (agrár- és vidékfejlesztési szakember, idegenforgalmi szakmérnök, növényvédelmi szakmérnök, állatorvos stb.), gazdasági (közgazdász, könyvelő, adótanácsadó, marketingszakember stb.) és jogi **szakemberek szolgáltatásait közvetítenék** az arra igényt tartók számára. A központok lehetőséget adnának a közös agrárpolitikában (KAP) is preferált termelői szervezetek kialakításához, megteremtenék az **intézményes háttér**et a nemzeti és a közösségi finanszírozási lehetőségek kiaknázásához.

A **kutatás** eredményeként megszerkesztett tanulmánykötet tehát – szándékunk és reményeink szerint – **segítheti a Békés Megyei Területfejlesztési Tanácsot** térség- és vidékfejlesztési tevékenységében, ezen keresztül széles társadalmi rétegek sorsának jobbításában. Továbbá, alapjául szolgálhat olyan **pályázati projekteknek**, amelyeket a Területfejlesztési Tanács, Békés Megye Kéviselő-testülete, vagy más megyei szervezet nyújthat be megfelelő hazai és/vagy EU-s pályázati rendszerben.

A kutatást az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete Békéscsabai Osztálya koordinálta.

**A BÉKÉS MEGYEI ÉLELMISZERGAZDASÁG
1990 UTÁNI FOLYAMATAINAK ÉS JELENLEGI
ÁLLAPOTÁNAK ÉRTÉKELÉSE**

BÉKÉS MEGYE EZREDFORDULÓS BIRTOKSTRUKTÚRÁJÁNAK NÉHÁNY TÖRTÉNELMI ASPEKTUSA

A termőföld birtoklása vagy annak tartós használata nemcsak a mezőgazdasági termelés és ezzel együtt a jövedelemszerzés elengedhetetlen feltétele, hanem többnyire a tulajdonos (használó) érzelmi kötődését is jelentheti a nemzeti közösséghez, a szülőföldhöz. Így a földtulajdonviszonyok alakulásának változásait csaknem mindegyik államban évtizedek-évszázadok óta a szélesebb közvélemény is figyelemmel kíséri. A XX–XXI. századi „modern” társadalmak is bizonyos megkülönböztetést, sajátos jogi szabályozást alkalmaznak a földtulajdonra vonatkozólag. Korlátozzák az egy-egy személy tulajdonában levő földterület nagyságát, vagy éppen előfeltételekhez (agrárképzettség, helyben lakás stb.) kötik a külföldiek földvásárlását. Az uniós államok többségében is rafinált jogi útvesztők közbeiktatásával igyekeznek „nemzeti tulajdonban” tartani a földet, vagy támogatásokkal, hitelekkel, előrelátó birtokpolitikával segíteni a földműves életmódot vállaló polgáraikat. E szemléletmód kialakulásához, az általánostól többnyire eltérő jogi megoldások bevezetéséhez természetesen hozzájárult a termőföld korlátozott (nem bővíthető), sőt, egyre inkább fogyó volta is. Az unió gazdaságilag fejlettebb államaiban a statisztikai kimutatások szerinti agárágazatban foglalkoztatottak aránya rendkívül alacsony ugyan (2–5%), néhány régiójára (Dél-Németország, Közép- és Dél-Franciaország) azonban jellemző, hogy a „birtokon élő” és egyébként már az iparban és a tercier ágazatban nyilvántartott családtagok is rendszeresen részt vesznek a családi gazdaságok szezonális munkáiban.

A XIX. század utolsó harmadától Kelet-Közép-Európában s így Magyarországon is a „földkérdés megoldatlansága” a társadalmi és politikai érdeklődés homlokterébe került. A kontinens e nagyrégiójában ugyanis az ipari fejlődés nem volt olyan mértékű, hogy képes lett volna megélhetést biztosítani az agárágazatból kiszorulóknak jelentős részének, mint ez történt Nyugat-Európában. Így a földtulajdonviszonyok igazságosabb elosztásának kérdése, a nagybirtokrendszer túlsúlyából adódó társadalmi hátrányoknak a közvélemény elé tárása, egy egészségesebb agrártársadalom megteremtésének igénye a XX. század első felében áthatotta a magyar közgondolkodást.

A modern magyar agrárgazdaság tulajdonviszonyait az 1848. évi jobbágyszabadítás teremtette meg. A korabeli Kelet-Közép-Európa polgári átalakulása szempontjából is kiemelkedő jelentőségű áprilisi törvények elsősorban a korábbi jobbágytelkek (állami kárpótlás melletti) megváltását biztosították, aminek következményeként országosan – és Békés megyében is – a földterület több mint 40%-a került paraszti tulajdonba, míg a fennmaradó nagyobb rész továbbra is a nagybirtokosok kezén maradt. Agrártörténeti szakirodalmunk a honi mezőgazdaságnak az 1860-as évektől a második világháború végéig bejárt fejlődési pályáját részint ún. porosz utasként, részint pedig ún. amerikai utasként jellemzi, jóllehet mindkét fogalom használatát az utóbbi időkben számos kritika érte. Az előbbi a nagybirtok túlsúlyát, az utóbbi pedig a paraszti (farmer) gazdaságok meghatározó szerepét jelentik a modernizáció folyamatában. Ugyanakkor, a mezőgazdaságból élő népesség jelentős része (mintegy fele) úgy „lépett át” a polgári társadalomba, hogy nem jutott földtulajdonhoz, mindössze munkaerejét értékesíthette szabadon. Már a dualizmus éveiben is megfigyelhető, hogy az életképes kis- és középparaszti birtok (10–50 kh, 5,8–28,8 hektár) sikeresen helyt állt a Monarchia piaciért folytatott versenyben, és még néhány százalékkal országosan is, és a megyében is, növekedett e birtokkategória által elfoglalt terület aránya. Ugyanakkor kimutatható ezekben az évtizedekben egy másik folyamat is, miszerint a paraszti

népesség szaporodásával a gazdaságok gyors ütemben elaprózódtak (1. táblázat). (A századforduló körüli telepítési akciók legfeljebb csak időlegesen mérsékeltek a földnélküliek elégedetlenségét, amit az is jelez, hogy a XIX. század végétől a Viharsarok vált a magyarországi agrárszocialista mozgalmak egyik fellelegvárává.)

1. táblázat. A gazdaságok számának és birtokméretének alakulása Magyarországon (1895–2000)

Birtokméret (hektár)	1895	1935	1949	1965	1975	1989	2000
	a gazdaságok száma (db)						
–10	2 123 643	1 533 440	1 363 000	–	–	–	907 154
11–50	229 202	83 823	71 267	–	–	–	47 330
51–100	14 798	6 685	2 933	6	–	–	5 745
101–300	13 936	8 027	3 000	31	–	–	4 012
301–500	2 096	908	400	257	17	2	679
501–1000	2 827	781	200	875	67	35	684
1001–5000	984	658	–	2 241	1 368	866	1 214
5001–10000	4	25	–	61	278	398	51
10001–	11	59	–	11	20	74	47
Összesen	2 387 492	1 634 406	1 440 800	3 482	1 750	1 375	966 916
Átlagos méret	9	6	8	1,7 ezer	3,5 ezer	4,8 ezer	5

Forrás: Ángyán József: Az európai agrárfinanszírozás új, ökoszociális útja és a magyar vidék számára felkínált lehetőségei c. előadása alapján (In: Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián – III. Alföld-kongresszus 2003. november 28–29, Békéscsaba. Szerk. Nagy Erika és Nagy Gábor, Nagyalföld alapítvány Békéscsaba, 2005. 56–65. o)

A tulajdonviszonyokban a következő jelentősnek mondható változást az 1920-as évek elején végrehajtott ún. Nagyatádi-féle földreform hozta. A trianoni országterületen mintegy 1,3 millió kh (750 ezer hektár) területet vettek igénybe megváltás ellenében, és osztották ki a szegényebb földműves rétegek között. A földtulajdon megszerzése azonban jelentős terheket rótt a családokra. Békés megye mai területén hozzávetőlegesen mintegy 100 ezer kh (57,5 ezer hektár) föld cserélt gazdát, jórészt a (1-3 kh, 0,6–1,8 hektáros) törpebirtokok számát növelve.

Az agrártörténészek és politikusok által gyakran idézett 1935. évi adatsorok lényegében már tükrözték azokat a szerény mértékű változásokat, amelyek a mezőgazdaság tulajdonviszonyaiban a kiegyezés utáni évtizedekben bekövetkeztek. A harmincas években Békés megye területének több mint felét foglalták el az 50 kh (28 hektár) alatti gazdaságok. A paraszti birtokok aránya településenként eltérő képet mutatott. Viszonylag kiegyensúlyozottabb birtokszerkezettel rendelkezett a Békési, a Szarvasi, és az Orosházi járás településeinek többsége. Néhány községben ugyan magas hányaddal részesedtek a mezőgazdasági területből a kis- és középparaszti gazdaságok, azonban a szűk határ korlátozta a település eltartóképességét. A nagyhatárú mezővárosok (Békéscsaba, Békés, Szarvas, Mezőberény, Gyoma, Orosháza) birtokviszonyai is többé-kevésbé kedvezőek voltak. Akadtak azonban olyan községek is a megyében (Doboz, Gyulavári, Geszt, Újkígyós), ahol alig haladta meg vagy érte el a 30%-ot a parasztság tulajdonában levő földterület. A mezőhegyesi határ csaknem teljes egészében az államé (a kincstáré) volt.

A mezőgazdasági tulajdonviszonyok alakulása szempontjából *döntő jelentőségűnek tekinthetjük az 1945. évi földreformot*. Az adott történelmi körülmények között a Magyar Kommunista Párt által kidolgozott és a Nemzeti Paraszt Párt által is támogatott radikálisabb megoldás valósult meg. A földalapot legfőképpen a 100 kh-on (58 hektár) felüli „nagybirtokosok” földjeinek megváltásából, kártalanítás útján történő kisajátításából kívánta előteremteni, amihez még hozzájárultak az ún. háborús bűnösök és hazaárulók gazdaságainak elkobzásából származó földterületek is. A reform – vagy más megfogalmazás szerint agrárforradalom – végrehajtása során az ország földterületének harmada (5,6 millió kh, 3,2 millió hektár) cserélt gazdát. Ebből az igénylők (642 ezer személy) számára közvetlenül 3,3 millió kh-at (1,9 millió hektár; kb. 60%) osztottak ki, míg a többi területen állami és mintagazdaságokat létesítettek, vagy erdőként, legelőként kerültek állami (községi) tulajdonba. Békés megyében közel 260 ezer kh (150 ezer hektár) ingatlant vettek igénybe a reform céljaira, melyből kb. 150 ezer kh (86,3 ezer hektár) a földművesek egyéni tulajdonává vált. A földosztás Békés megyében is leginkább azokban a községekben változtatta meg a tulajdonviszonyokat, ahol korábban jelentős területet foglalt el a nagybirtok, vagy pedig nagyobb számú német anyanyelvű és/vagy nemzetiségű lakosság is élt (Elek, Almáskamarás, Mezőberény). *Az 1945 utáni magyarországi agrárstruktúra mintegy másfél évtizedes időszakra egyértelműen a kis- és a középparaszti gazdaságokra épült. A nagybirtokok felosztásával, illetve az árutermelésben betöltött korábbi jelentős szerepük kiesésével elméletileg kedvező feltételek teremthettek volna a paraszti árutermelés kibontakozása számára is.*

Az 1948/49-et követő években az államilag kézben tartott és erőltetett ütemű szövetkezetesítés, a falusi osztályharc kíméletlen szítása, és nem utolsósorban a mezőgazdaság számára rendkívül kedvezőtlen gazdasági szabályzók alkalmazása, visszavetette az agrárágazat teljesítményét. *Az 1958 és 1961 közötti években végrehajtott téészesítés megteremtette a hetvenes évektől kibontakozó korszerű termelési technikát alkalmazó nagyüzemi gazdaság alapjait, amely a háztáji gazdaságokkal együttműködve vált igazán hatékonyá, sőt a magyar agrárgazdaság teljesítményével nemzetközi elismerést vívott ki magának. Ugyanakkor, a politikai nyomásra végrehajtott tsz-szervezés a korábbi „kulákosítási” kampánnyal együtt mérhetetlen társadalmi károkat is okozott.* Számos esetben a falvak legjobb, legtapasztaltabb gazdáit üzték el, vagy fogtak önként vándorbotot az „osztályellenségnek” kikiáltott családok. Az uniós talpra állásunkhoz és megmaradásunkhoz oly nélkülözhetetlen összefogás (szövetkezetekbe tömörülés) – részben az elszenvedett történelmi traumák miatt is – mind a mai napig nem kellő hatékonyságú. A gazdák nem kis hányadának (a kilencvenes években) már a szövetkezet szó hallatán is a szocialista időszak „téeszcséje” jutott eszébe, s az ilyenfajta újbóli „összeállást” nem tartották kívánatosnak. (Az utóbbi években a szövetkezetek szervezése terén is kedvező elmozdulás tapasztalható.) Ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy a mezőgazdaságból élő családok tízezrei számára (Békés megyében is) a termelőszövetkezet a hetvenes-nyolcvanas években viszonylagos biztonságot és megfelelő jövedelmet nyújtott, és a szövetkezetek többsége nem elhanyagolható szerepet vállalt a településfejlesztési feladatok egy részének átvállalásában (közintézmények patronálása, felépítése, utak karbantartása stb.) is.

Az 1989/90. évi rendszerváltást követően néhány kelet-közép-európai állam (Szlovákia, Csehország, Románia) a mezőgazdasági termőterületek esetében az állampolgárok tulajdonában okozott korábbi károkat *a reprivatizációs elv alkalmazásával* igyekezett megoldani, vagyis, a még meglevő ingatlanok tulajdonjoga visszaszállt a korábbi tulajdonosokra, illetve azok leszármazottaira. Többnyire egy időponthatárt (1945–1948) jelöltek meg, amitől kezdve nem ismerték el a tulajdoni változásokat, ezért helyreállították az

„eredeti” állapotot. Magyarországon azonban az ún. kárpótlási elvet érvényesítették. A három legfontosabb törvény az állampolgároknak 1939. május 1.-től (az ún. második zsidótörvénytől) lényegében a köztársaság kikiáltásáig (1989. október 23.) a különböző eszmeiségű diktatúrák által a személyi szabadságukban és tulajdonukban okozott sérelmeik részleges kárpótlásáról rendelkezett. E folyamat része volt a „földkárpótlás” és hozzákapcsolódóan a szövetkezeti törvény többszöri módosítása is. Mivel a termelőszövetkezetek szervezése arra az időszakra esett, amikor már csak a kis- és középparaszti gazdaságok léteztek, a tagi részarány-tulajdonként kimérhető földek személyenként és családonként ehhez a birtokméréthez igazodtak. A 25–30 kh (15–17 hektár) 350–400 Ak földterületek már a legnagyobbak közé számítottak országosan és Békésben is. Többségük 0,5–6 hektár, 20–200 Ak között változott. Békés megyében az elmúlt tizenkét évben mintegy 130 ezer tulajdonos részére több mint 200 ezer hektár tagi részarány-tulajdon került kimérésre 5,5 millió Ak értékben. Főként az 1991-et követő néhány évben a földárverések során országosan közel 1,8 millió hektár termőföld (40 millió Ak-értékben) talált gazdára. Békésben a földárverések a megye termőterületének mintegy 40%-át (185 ezer hektár) érintették, hozzávetőlegesen 5,3 millió Ak-értékben. A tulajdonhoz jutottak száma pedig megközelítette a 40 ezret. A kárpótlási eljárás során (a közismert okok miatt) a tagi részarány-tulajdonoknál differenciáltabb birtokstruktúra jött létre. Békés megyében a parcellák közel fele ugyan 1–5 hektáros volt, negyedük pedig egy hektár alatti, de közel egytizedük már 10–20 hektár közötti, és majdnem ezer 20 hektár feletti tábla is kimérésre került a sikeres árverés eredményeként.

Egy-másfél évtized óta egyre gyakrabban bukkan fel szakmai körökben és a sajtóban is, hogy a magyarországi (és a Békés megyei) földprivatizáció életképtelen parcellákat, korszerűtlen tulajdoni szerkezetet eredményezett. Kétségtelen tény, hogy ennek a véleménynek is van némi alapja. A több tízezer egy hektár alatti vagy egy-két hektáros parcella megművelése számos esetben okozhat gondot. Ugyanakkor joggal merülhet fel, milyen parcella- táblarendszert tartunk optimálisnak. A hetvenes-nyolcvanas években az ország más térségeihez hasonlóan számos Békés megyei tsz, állami gazdaság is a korábbi dűlőutak, belvív-elvezető árkok és fasorok feláldozásával, a tanyahelyek felszántásával hatalmas táblákat hozott létre, amelyek valóban kedveztek a nagyüzemi termelésnek, idő- és költségcsökkentő tényezőnek bizonyultak. Ezzel együtt azonban növekedett a deflációs veszély, és részben emiatt is egyre több problémát okozott a belvív, s zavarok keletkeztek a vadgazdálkodásban stb.

Ausztriában vagy Dél-Németországban – ugyan más földrajzi viszonyok között, de – gondosan művelt kisparcellás rendszert találhat a tájat szemlélő. Egy-egy tulajdonos termőföldje térbeli elhelyezkedésének kérdése, a földparcellák nagysága, egymástól való távolsága évszázadok óta foglalkoztatja az agrárszakembereket. Már a Mária Terézia kori úrbérrendezések is érintették e kérdéskört. Békés megye az ország azon térségei közé tartozik, ahol a XIX. második felében főként a folyószabályzási munkálatokhoz kapcsolódva többé-kevésbé végrehajtották a tagosítást. Ennek ellenére a hagyatéki eljárások következményeként a parcellák további felosztása a XX. század első felében természetes folyamatként végbement. A második világháború előtti években a nagybirtokokat azonban jelentős kiterjedésű egybefüggő földrészek jellemezték. Hasonlóképpen kedvező földrészek alakulhattak ki egy-egy nagybirtok felparcellázásakor is.

A földprivatizáció átalakította a mintegy három évtizeden át a nagyüzemre és a háztáji és kisegítő gazdaságokra alapozott agrárstruktúrát, és vele együtt a földtulajdonviszonyokat is.

Az átalakulási folyamat feltárásának fontos részét képezi az 1994. évi mezőgazdasági összeírás, amelynek során országosan számba vették a mezőgazdasági tevékenységet folytató háztartásokat, közéjük sorolva a főfoglalkozású egyéni gazdaságokat is. A felmérés szerint Békés megyében akkor több mint 105 ezer olyan háztartást írtak össze, amely megfelelt az említett feltételeknek. Közülük a földterülettel és állatállománnyal egyaránt rendelkező háztartások száma több mint nyolcvanezer volt. A kizárólag állatállományuk alapján felvettek száma felülmúlta a 8 ezret, míg a csak földterülettel rendelkezőké majdnem elérte a 15 ezret. Az említett háztartásokhoz tartozó személyek száma meghaladta a 276 ezret, vagyis a megye népességének közel 70%-a kötődött valamilyen szinten az agrártermeléshez. E magas arányszámot főként az összeírás alapját képező ismérvek okozták, miszerint minden legalább 400 m² megművelt földterületet és minimális állattartást felmutató háztartást idesoroltak. Az adatbázisban tehát a családi szükségletre termelők, a kisegítő és háztáji gazdaságok éppúgy helyet kaptak, mint a mezőgazdasági árutermelésre berendezkedett fő- és mellékfoglalkozású gazdálkodók. Ez utóbbiak száma azonban ekkor még mindössze 4400 körüli volt. Így, egyebek mellett, azok a lakótelepen élő, egyébként az iparban vagy a tercier ágazatban foglalkoztatott családok is a mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozók között szerepeltek, akik hétvégi vagy hobbitelekkel rendelkeztek. *Az összeírt Békés megyei háztartások együttesen 171 ezer hektár saját művelésű földtulajdonnal rendelkeztek. A földtulajdon forrása is jól tükrözi az átmenetiséget. Legnagyobb arányban (36,4%) a kárpótlási földek szerepelnek, és magas arányt (31,1%) képviseltek a régebbi tulajdonú vagy az adás-vétel útján szerzett ingatlanok is. A tagi részarány-tulajdon és a földnevesítéssel szerzett területek aránya 22,5, illetve 10,0% volt.* Az adatfelvétel időpontjában a részarány-tulajdonok kimérése még korántsem volt teljes. Ugyanakkor az agrárágazatból megélhetésüket biztosítani kívánó, de termőfölddel nem vagy alig rendelkezők közül nem kevesen éppen a kilencvenes évek elején vásároltak részarány-tulajdonként nyilván tartott földeket vagy kárpótlási jegyet földárverési céllal. Ez utóbbiak átírására azonban az eladót sújtó adózási szabályok miatt jobbra csak 1995-től került sor. A gazdálkodók által bérbevett terület nem érte el a tulajdonuk tizedét sem (15 ezer hektár), míg a bérbe adotté felülmúlta a 66 ezer hektárt, vagyis, tulajdonuk negyedét nem saját maguk művelték meg. *A bérlők többsége az akkor még funkcionáló és folyamatosan átalakuló termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, esetleg a belőlük alakult társaságok közül került ki.*

A 2000. évi országos mezőgazdasági összeírás a korábbiaktól valamelyest eltérően határozta meg a gazdaság fogalmát, mennyiségileg ugyanis 1500 m²-ben határozta meg a minimális termőterületet, illetve a szőlő és a gyümölcsös esetében 500 m² jelentette az alsó határt. (Az állatállományt illetően nem történt számottevő változás a korábbi összeíráshoz képest.) Egyéni gazdaságként a mezőgazdasági tevékenységet folytató háztartást és az adószámmal rendelkező egyéni vállalkozó által működtetett gazdaságot értelmezték az adatfelvevők. Gazdasági szervezetnek pedig a jogi személyiségű és a jogi személyiség nélküli vállalkozást tekintették – az egyéni vállalkozókat nem számítva. Az összeírás időpontjában családtagokkal együtt Békés megye népességének több mint 70%-a (284,6 ezer fő) kapcsolódott a mezőgazdasági tevékenységhez.

Az üzemformát tekintve az 511 gazdasági szervezet mellett több mint 62 ezer egyéni gazdaságot és 40 ezer ún. nem gazdaság jellegű háztartást találunk. Az összes Békés megyei gazdaság 398 ezer hektár termőterületet használt, melyből az egyéni gazdaságok részesedése valamelyest nagyobb (216,1 ezer hektár, 54,3%) volt. Az 1994. évi felméréstől eltérően 2000-ben már az egyes gazdaságnagyság-csoportok által elfoglalt termőterület arányát is kimutatták. A gazdaságok által használt termőterület nagysága, illetve jövedelmezősége természetesen szorosan összefügg a mezőgazdasági termelés jellegével, vagyis a

hagyományos gabona–takarmánytermelést vagy pedig az intenzívebb növényi kultúrákat részesítette előnyben. De gyakori volt a gazdaságok körében a több lábon állás, a növénytermesztés és állattenyésztés együttes jelenléte, illetve ezek kiegészítése mezőgazdasági és ipari szolgáltatásokkal, esetleg idegenforgalomi tevékenységgel. *A Békés megyei gazdaságok közül a 10,1–50, illetve az 50,1–100 hektár gazdaságok foglalták el a termőterület több mint felét, több mint negyedét 110 ezer hektár felettiek (2. táblázat).* A Dél-alföldi régió másik két megyéjében és országosan is ez arány valamivel kisebb. Az egy hektár alatti gazdaságok nagyobb súlyát Bács-Kiskun és Csongrád megyében, de országosan is az ültetvények és az üvegházi (fóliás) termesztés jelentősebb volta alakította ki. A gazdasági szervezetek közül regionálisan és országosan is az egy–ötezer hektárosak részesednek legnagyobb arányban a termőterületből (3. táblázat). Különösen érvényes ez Békés megyére, ahol ez az arány megközelíti a 60%-ot. A korábbi termelőszövetkezetből alakult (átalakult, kivált) szövetkezetek, rt.-k, kft.-k Békésben több mint 180 ezer hektáron gazdálkodtak. A 10 ezer hektár feletti gazdasági szervezetek által „elfoglalt” termőterület részaránya megyénkben alacsonyabb. Mindössze a mezőhegyi kombinát tartozik méretei alapján e kategóriába.

2. táblázat. A termőterület megoszlása az egyéni gazdaságok termőterületének nagysága szerint a Dél-alföldi régióban (2000)

	–1,0	1,1–5,0	5,1–10	10,1–50	50,1–100	100,1–300	300–	Összesen
	<i>hektár termőterülettel rendelkező gazdaságok termőterületének aránya (%)</i>							
Bács-Kiskun	5,0	16,9	13,1	34,8	11,5	14,0	4,7	100,0
Békés	3,7	15,3	13,0	39,6	11,2	12,8	4,4	100,0
Csongrád	5,7	22,0	16,7	33,4	9,1	11,6	1,5	100,0
Dél-Alföld	4,7	17,5	13,9	36,0	10,9	13,1	3,9	100,0
Magyar-Ország	6,8	15,7	11,6	35,1	12,4	13,8	4,6	100,0

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok, KSH, Budapest 2000.

3. táblázat. A termőterület megoszlása a gazdasági szervezetek termőterületének nagysága szerint a Dél-alföldi régióban (2000)

	–100	100,1–300,0	300,1–500,0	500,1–1000,0	1000,1–5000,0	5000,1–10000,0	10000–	Összesen
	<i>hektár termőterülettel rendelkező gazdaságok termőterületének aránya (%)</i>							
Bács-Kiskun	1,4	5,2	2,4	8,1	35,4	5,9	41,6	100,0
Békés	2,2	6,2	5,2	14,6	59,1	6,0	6,7	100,0
Csongrád	1,9	4,1	3,2	11,4	50,2	12,4	16,8	100,0
Dél-Alföld	1,8	5,2	3,4	10,9	46,3	7,6	24,8	100,0
Magyar-ország	2,3	6,1	3,0	9,0	42,8	5,7	31,1	100,0

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok, KSH, Budapest 2000.

2005 elején a politikai viták keresztüzébe került az ún. területalapú támogatások igénylésének és főként azok kifizetésének rendszere. Ha a benyújtott Békés megyei és dél-alföldi pályázatok számát és a pályázók területnagyság szerinti megoszlását vesszük alapul, megállapítható, hogy a korábbi mezőgazdasági összeírás szerinti „gazdaságok” egy része már csak csekély méreténél fogva sem élt (élhetett) a lehetőséggel. A támogatást igénylők többsége ennek ellenére a kisebb (50 hektár alatti) földterületen gazdálkodók közül került ki (4. táblázat). A számsorok tárgyyszerű értékekését azonban megnehezíti, hogy bizonyos adatok hiányoznak. Így egyebek mellett nem ismerjük, hogy a közel 19 ezer Békés megyei pályázó mekkora területre igényelt támogatást, továbbá azt sem, hogy az egyes birtokcsoportok milyen arányt képviselnek a megye termőterületéből. Ha azonban a közel 1200 db. 50 és 500 hektár közötti gazdasággal, illetve a hozzájuk kapcsolódó birtokkategóriák középátlagával számolunk, akkor is egyértelműen érzékelhető e birtokcsoport súlya, mivel a megye termőterületének majdnem felét ez a kategória tartja kezében. Az 500 hektáron felüli gazdaságok részesedése (a középátlaggal számolva) meghaladhatja 30–35%-ot. Az utóbbiak többsége társas vállalkozás vagy szövetkezet, míg az előbbieket döntő hányadát az egyéni (családi) gazdaságok alkotják.

4. táblázat. A közvetlen területalapú támogatásra benyújtott pályázatok száma a Dél-alföldi régióban területnagyság szerint

Terület (közigazg. egység)	A benyújtott pályázatok megoszlása (db) területnagyság (hektár) szerint								
	–1	1,1–5	5,1–20	20,1–50	50,1–100	100,1–500	500,1–1000	1000 –	Összesen
Bács-Kiskun	2 262	12 008	9 017	2 054	674	604	41	49	26 709
Békés	394	8 145	7 088	1 727	638	536	44	41	18 613
Csongrád	341	6 536	4 972	1 012	336	255	21	36	13 509
Dél-Alföld összesen	2 997	26 689	21 077	4 793	1 648	1 395	106	126	58 831
Magyaror- szág többi része	13 733	65 509	46 491	12 929	5 288	5 077	397	549	149 973
Magyar- ország összesen	16 730	92 198	67 568	17 722	6 936	6 472	503	675	208 804

Forrás: MVH Békés Megyei Kirendeltsége

Összegezve: Más uniós államokhoz hasonlóan Magyarországon is egyre inkább elválik a földtulajdon és a földhasználat. A kárpótlás és az ún. tagi részarány-tulajdonok kimérése csak részben állította vissza a korábbi magyarországi (így a Békés megyei) birtokszerkezetet. A kárpótlási törvények a részlegesség és a degresszió elvének alkalmazása következményeként lényegében megakadályozták az egykori nagybirtokosokat (ill. leszármazottaiknak) abban, hogy korábbi tulajdonukat vagy annak nagyobb részét visszaszerezzék. Ugyanakkor a földárverések során (annak sajátosságából adódóan) már korszerű, gazdálkodásra alkalmas táblák is kialakulhattak. Emellett kétségtelen tetten érhető a termőföld újbóli elaprózódása, a kisméretű parcellák nagy számának megjelenése is. Az elmúlt másfél évtized alatt azonban az állampolgárok különféle jogcímen megszerzett földterületeinek összeolvadása, koncentrációja már megindult, ami egyaránt vonatkozik a földhasználatra és a tulajdonosváltásra. Az ország más térségeihez hasonlóan Békés megyét is a mezőgazdasági üzemformák sokfélesége

jellemzi, az önellátó kisgazdaságoktól, az árutermelő családi gazdaságokon át a nagyüzemekig. Az elaprózódás állandósulása éppúgy nem kívánatos, mint a termőföld túlzott mértékű koncentrációja.

A KORÁBBI MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEMEK UTÓDSZERVEZETEI MŰKÖDÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

1. A tulajdoni viszonyok átalakulásának néhány legfontosabb következménye

A tulajdoni viszonyok rendszerváltozás utáni átalakulása, megváltoztatása döntő hatást gyakorolt az *üzemi viszonyokra, a termelési szerkezetre, a piaci viszonyokra és az érdekérvényesítésre.*

Meghatározó szerepe volt a földtulajdon-viszonyok megváltoztatásában az átdolgozott I. kárpótlási törvénynek, amelyet a parlament – az Alkotmánybíróság észrevételei alapján módosítva – 1991. június 26-án fogadott el. A törvény a kormánykoalíció pártjai közötti rossz kompromisszum eredménye, amely a kárpótlás terheit az állam helyett nagyrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre hárította. Közismert, hogy azok a magánszemélyek, akik a szocializmus idején kárt szenvedtek, kárukkal degresszíven arányban kárpótlási jegyet igényelhettek, amely döntően állami vagyon tulajdonszerzésére volt felhasználható, de felhasználhatták a szövetkezeti közös tulajdonú föld megszerzésére is.

A közös tulajdonból a törvény kárpótlási földalap kijelölését tette kötelezővé, amit gyakorlatilag elvont a szövetkezeti tagoktól és lehetővé tette, hogy a kárpótlási jegyek tulajdonosai – függetlenül attól, hogy korábban volt-e egyáltalán földjük – formális árverésen 500 Ft/aranykorona áron megszerezhettek. Az esetleg megmaradó közös földet a tagok egyéni tulajdonába kellett adni.

Ezzel az intézkedéssel a mezőgazdasági szövetkezetek, de az állami gazdaságok is (amelyektől elvonták a kezelői jogot) egy csapásra földbérlő szervezetekké váltak. Ettől kezdve a földkérdés a pártpolitikai harcok, a jogalkotás terepévé vált, állandósult a bizonytalanság, amely rendkívül nagy károkat okozott. Bizonytalanná vált az ültetvények, az élő kultúrák sorsa, a hosszú távú technológiai elemek (melioráció-öntözés, istállótrágyázás) alkalmazhatósága. A korábban hatékonyan művelhető táblák fölaprózódtak (jó esetben csak a tulajdonlás szempontjából), ami nemcsak többletköltséget okozott, hanem növényvédelmi problémákat és a vetőmagtermesztés visszaesését is.

A földtulajdon és a földhasználat a rendszerváltás óta eltelt 15 évben sem jutott nyugvópontra, aminek negatív hatásait az uniós csatlakozás után is a különböző – a földhöz kapcsolódó – támogatások igénybevételenél pénzben is mérhetően érezhetjük.

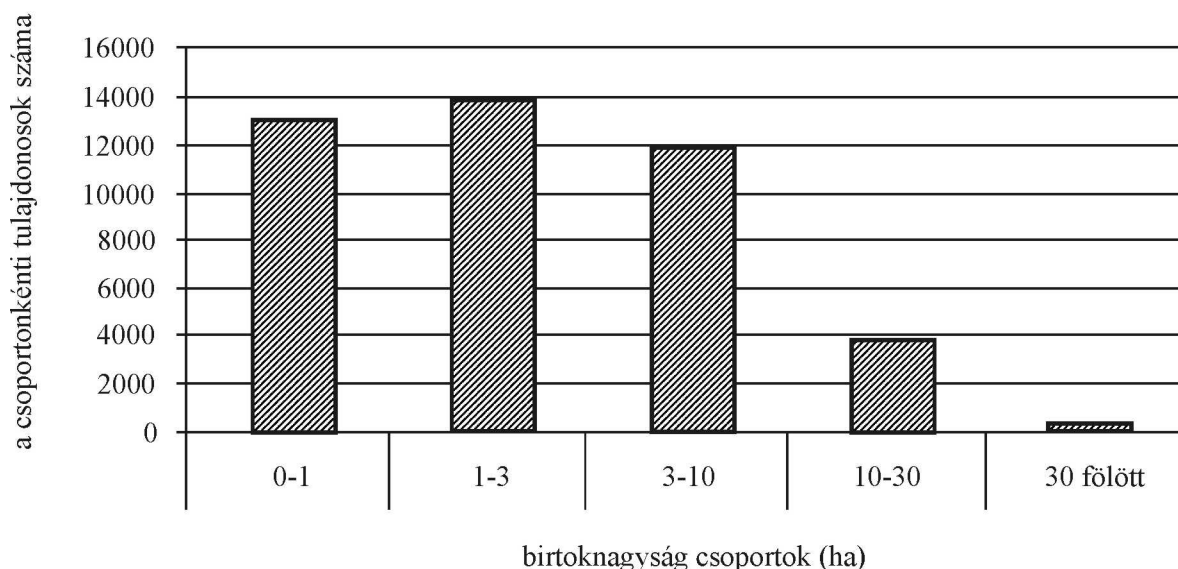
Az egyéni földhasználat irányába igyekezett terelni a tulajdonosokat az 1993. évi II. törvény, amely a földrendező és földkiadó bizottságokról szólt. A kárpótlási földárverések mellett megkezdődött a részarány tulajdonú földek kimérése is, amelynek végrehajtása eredetileg a "társadalmi" jellegű bizottságok feladata volt, de amikor ez végleg elakadni látszott, 1997-től ezt a munkát a megyei FM hivatalok vették át.

A kárpótlási árverések két ütemben zajlottak. A második ütem napjainkig elhúzódott, de már csak igen kis területeket érint. Az I. számú földalapba a Békés megyei nagyüzemek 5 706 505 Ak (209 183 hektár) földet voltak kötelesek kijelölni, ami a megye mezőgazdasági területének mintegy 40%-a. (Az átlagos Ak érték 27,34 hektáronként.) 1317 árverésen 5 278 718 Ak (184 537 hektár) kelt el, átlagosan 550 Ft körüli vagy az alatti áron. Az így kapott kárpótlási jegyek óriási többségét a szövetkezetek 60-70%-os áron tudták eladni

(vásárlásaiknál beszámíttatni). Így egy Ak 350-400 Ft-ot hozott, ami jóval kevesebb, mint amit a földmegváltáskor (1968-tól) a magánszemélyeknek és az államnak kifizetett – az inflációt is figyelembe vevő – ár. Itt tehát nem valódi adás-vételről, hanem tulajdonelvonásról volt szó.

Az árveréseken 39 309 fő szerzett tulajdonba összesen 43 691 földrészletet, amelyek átlagos nagysága 4,2 hektár. A földtulajdon tehát fölaprózódott (1. ábra).

1. ábra. Az árverési tételek megoszlása a területek nagysága szerint

Forrás: Békés Megyei Földhivatal

A tulajdont szerzők nagy többsége nem a mezőgazdaságból élő személy volt, nagy részük nem is helyben lakó volt. Ismert, hogy a törvény előírásait megkerülve sok esetben és nagy területeket nem az eredeti kárpótlottak, hanem azok megbízottai szereztek meg.

A részarány-tulajdonok és az egyéb jogcímen szerzett tagi földtulajdonok kiadása 1993 tavaszán kezdődött és máig tart (1. táblázat). A föld jelentős hányada tulajdonosi csoportok közös tulajdonába került, amelyek szétmérése, vagy együtt-tartása állandósult politikai vitatéma.

A keletkezett birtokstruktúra itt még a kárpótlási földalpnál is erőteljesebb elaprózódást mutat. Békés megyében a kárpótlás- és részarány-kiadás során közel 150 ezer parcella került kialakításra, amelyeknek – az átfedések miatt – több mint 100 ezer tulajdonosa van. A földhasználati nyilvántartás szerint 41 ezer földhasználó van, amelyből 985 jogi személy. Az általuk bérelt föld a megye termőterületének 27,5%-a (teljes körű integráció a "háztáji" nélkül). Egy gazdaságra 139 hektár jut, a magánszemélyek átlagosan 8,1 hektáron, a családi gazdaságok 20,9 hektáron gazdálkodnak. Tulajdonosi használat mindössze a terület 30%-án valósul meg. A szerződéses bérlet aránya 52%, a többi pedig haszonélvezeti, szívességi (családi gazdasági) használat.

A földdel kapcsolatos jogalkotás ideológiai háttere az volt, hogy a "szocialistának" gondolt nagyüzemek helyén egyéni gazdaságok alakuljanak ki.

*1. táblázat. A részarány-tulajdonú földek kiadása
1993. március 23-tól 2004. február 29-ig Békés megyében*

	<i>A tulajdonosok száma</i>	<i>A termőföld értéke (Ak)</i>	<i>Terület (hektár)</i>
1993. március 23-ig részarány-földalapba kijelölt termőföld Ak értéke*		5 012 192	
Kárpótlásból visszamaradt, részarány földalapba nem jelölt maradvány termőföld		450 737	16 694
Részarány tulajdonú termőföld összesen (Földalapba kijelölt + maradvány termőföld)		5 462 929	202 330
Részarány tulajdonosok száma (juttatásban részesült tulajdonosokkal együtt) 1993. március 23-án**	127 237		
Földkiadó bizottságok*** részéről kiadott termőföld 1993. 03. 23-tól 1996. 12. 31-ig	41 247	1 626 111	60 226
Részarány-tulajdonosok 1997. 06. 30-án****	85 990	3 836 818	142 104
1993. március 23-tól 2003. március 31-ig földhivataloknál bejegyezve összesen*****	125 924	5 404 420	199 549
2003. március 31-én még kiadásra, bejegyzésre váró termőföld összesen	1 313	58 509	12 606

* A kimutatott földalap az 1992. évi II. tv. 13. § (3) bek. szerint a kárpótlási földalappal egyidőben kijelölve. Nem tartalmazza a kárpótlásból visszamaradt, részarány-földalapba nem jelölt, vagyonnevesítésre felhasználható területeket (450 737 Ak, illetve 16 694 hektár).

** A részarány-tulajdonosok között a tagi, alkalmazotti juttatásra jogosultak is szerepelnek, kb. 30 ezer fő.

*** A Földkiadó Bizottságok 1996. december 31-én szűntek meg.

**** A földkiadási eljárást az FM Hivatal ettől az időponttól folytatja.

***** Egy részarány tulajdonosra jut: 42,92 Ak (1,6 hektár; megyei átlag Ak-val számolva).

Forrás: Békés Megyei Földhivatal

A szövetkezetekre vonatkozó szabályozás ezt a célt szolgálta. A parlament 1992. január 6-án fogadta el a szövetkezetekről szóló 1992. évi I., valamint a meglévő szövetkezetek átalakulását, átmenetét szabályozó 1992. évi II. törvényt (AMT).

Míg a kárpótlási törvény a földtulajdont vonta el a szövetkezetektől, addig az átmeneti törvény az egyéb vagyon felett rendelkezett, és szervezeti kötelezettségeket, lehetőségeket is előírt. A legfontosabb, hogy a közös vagyont az aktuális és a korábbi tagok között a törvény által előírt módon és arányban nevesíteni kellett. Ezt nevezzük üzletrésznek. Az így nevesített vagyon a szövetkezetből egyénileg vagy csoportosan kivihetővé vált.

A törvény kidolgozói azt gondolták, hogy a földtulajdon "reformjához" kapcsolódva a szövetkezetek tulajdonosai (tagok és kívülállók) tömegesen fognak élni a vagyonkivitel

lehetőségével, és létrejön egy teljesen új mezőgazdasági struktúra. Szemük előtt lebegett példaként az 1945-ös földosztás és az 1953-as Nagy Imre-féle agrárreform. Csakhogy időközben négy évtized telt el, amely a világ mezőgazdaságában forradalmi változásokat hozott. Magyarországon különösen gyors volt a fejlődés, mert egy sajátos magyar utat sikerült találni, amely eltért a szovjet "kolhoz" modelljétől. (Erről több neves kutató, agrártörténész részletesen írt, pl. Dr. Romány Pál és Dr. Varga Zsuzsanna.)

A mezőgazdasági termelést ténylegesen folytatók körén belül nem voltak tömeges, feloldhatatlan feszültségek, ezért az egyéni gazdálkodásra való áttérés periférikus jelenség maradt. A politikában és a közgondolkodásban viszont sikerült a nagyüzemet, a szövetkezetet pejoratív kifejezéssé tenni, aminek kormányváltásoktól függetlenül érződik máig tartó negatív hatása.

Ismert továbbá, hogy miközben a politika kényszerpályára helyezte a mezőgazdaságot, a gazdasági kényszer még ennél is szorítóbbá vált. Teljesen új helyzetet hozott a keleti piacok elvesztése, az élelmiszeripar tömeges csődje és privatizációja, miközben az állam látványosan és hirtelen minimalizálta szerepvállalását az agrárvertikumban. Vagyis nem csupán a szövetkezethez való ragaszkodás, hanem az egyéni gazdálkodás kilátástalansága is együttmaradásra ösztönzött. A csődök sok helyen így sem voltak elkerülhetők.

Békés megyében a Mezőgazdasági Szövetség csaknem teljes körű felmérése szerint a tagság kb. 8%-a, mintegy 4500 fő döntött a kiválás mellett, akiknek közel fele csoportosan vált ki, és azonnal új szervezetet alakított. (Így jött létre pl. az eredményeiről jól ismert Orosfarm Szövetkezet Orosházán.) A kiválás a mintegy 21 milliárd Ft-os vagyon 8,5%-át érintette, amely a csoportos kiválónál továbbra is a mezőgazdasági termelésben maradt. Az egyéni kiválók többsége fogyasztási szükségleteik kielégítésére fordította (pénzzé tette) a kivitt vagyont.

A 2000 decemberében elfogadott "új szövetkezetekről", valamint a mezőgazdasági szövetkezetek üzletrészeről szóló törvény újabb megpróbáltatást jelentett. Az utóbbit az Alkotmánybíróság 2001. április 11-én teljes egészében megsemmisítette, de egy kormányhatározat alapján rövidesen állami üzletrész-felvásárlási akció indult meg.

Békés megyében 15 ezer külső tulajdonostól 1,5 milliárd Ft-ért, közel 5 ezer nyugdíjastól 1,6 milliárd Ft-ért vásárolt üzletrészt az állami tulajdonú kft. Az új kormány is folytatta az akciót, és a felszámolás alatti szövetkezetek üzletrész-tulajdonosaitól (12 ezertől) 2 milliárd Ft-ért vásároltak üzletrészt. A pénz természetesen jól jött az érintetteknek, de a mezőgazdaság számára részben azonnali, részben potenciális tőkekivonást jelentett. A jelentősebb tartalékkal rendelkező szövetkezetek nem akarták az államot tulajdonosnak beengedni, ezért maguk vásárolták meg az üzletrészt (4-6 szövetkezet) de a többi kb. 28 szövetkezetben az állam vált döntő tulajdonossá, ami az EU-csatlakozás kapcsán (pályázatokban való részvétel) máris mérhető hátrányokat okozott. A tulajdoni szerkezetnek ez a változása a világban példátlan, s egyelőre megoldhatatlan feszültséget okoz.

2. Üzemi viszonyok

A rendszerváltás idején meghatározó volt a nagyüzemi rendszer. A megyében 82 termelőszövetkezet, 5 szakszövetkezet, 7 állami gazdaság és 8 szövetkezeti közös vállalat működött. Az ú.n. kistermelés döntő részét a szövetkezetek szervezték mint háztáji termelést. Ez a növénytermesztésben kertészeti és más munkaigényes kultúrákat, az állattenyésztésben pedig sertés és baromfitenyésztést jelentett. A füzesgyarmati tsz például több településre (Füzesgyarmat, Vésztő, Körösladány) kiterjedő baromfi-integrációt működtetett telepszerűen megépített broylerhízláló épületekkel. Néhány termék (víziszárnyas, nyúl, galamb, méz, egyes kertészeti termékek) termelését az ÁFÉSZ-ek szakcsoportjai végezték.

A rendszerváltás előtti években jelentős és növekvő volt a mezőgazdasági termelők érdekeltségében lévő élelmiszeripar. A takarmánygyártás, a tejipar jelentős hányada volt szövetkezeti tulajdonú, de a mezőkovácsházi Pannonliver és a szarvasi Gallicoop baromfifeldolgozók is szövetkezeti többségi tulajdonú cékként indultak.

A rendszerváltozás után politikai támadás indult a meglévő struktúra ellen, a ténylegesen meglévő hibák, működési zavarok felnagyításával, a történelmi (30-40 évvel korábbi) sérelmek túlhangsúlyozásával és közönséges demagógiával. Az előző fejezetben tárgyaltuk ennek a fontosabb – tulajdonlással összefüggő – jogalkotási vetületeit. Ezek meghatározó szerepe mellett érvényesült a politikai nyomás a közgazdasági szabályozás, a hatósági munka, sőt, a banki kapcsolatok területén. (Csak egyetlen példa: a szövetkezeti vagyon elidegenítésére többször meghosszabbított moratóriumot rendeltek el, ami sok szövetkezetenél meggátolta a likviditás megőrzését, és csődbe vitte a gazdaságot 1992/93-ban).

Az országon belüli problémák mellett azokkal azonos súlya és hatása volt a külpiaci értékesítési válságnak. A korábbi KGST-kapcsolatok robbanásszerű felszámolása különösen Békés megye agrárgazdaságát sújtotta, amely döntően ezekre a piacokra termelt. Az értékesítési válság részben közvetlenül, részben az élelmiszeripari felvásárló szervezetek csődjén, privatizációján keresztül fejtette ki hatását. Közben súlyos elemi károk is érték a megyét (1990-ben és 1993-ban aszálykár).

Már a szövetkezeti átalakulás előtt (1990/91-ben) megkezdődött 3 szövetkezet felszámolása, majd 1992. január 1-től 1994 áprilisáig 22 szövetkezetenél és 3 állami gazdaságnál volt csődeljárás. A csődeljárások nagy többségét felszámolás követte.

A szövetkezetek átmenetét szabályozó (1992/III) törvény alapján 18 szövetkezetben történt csoportos kiválás, és több mint 20 új szövetkezet alakult (helyesebben néhány Kft, a többi szövetkezet). Két szövetkezet Rt-vé alakult át, ami akkor nagy politikai visszhangot váltott ki (Kevermes és Orosháza, Dózsa Rt).

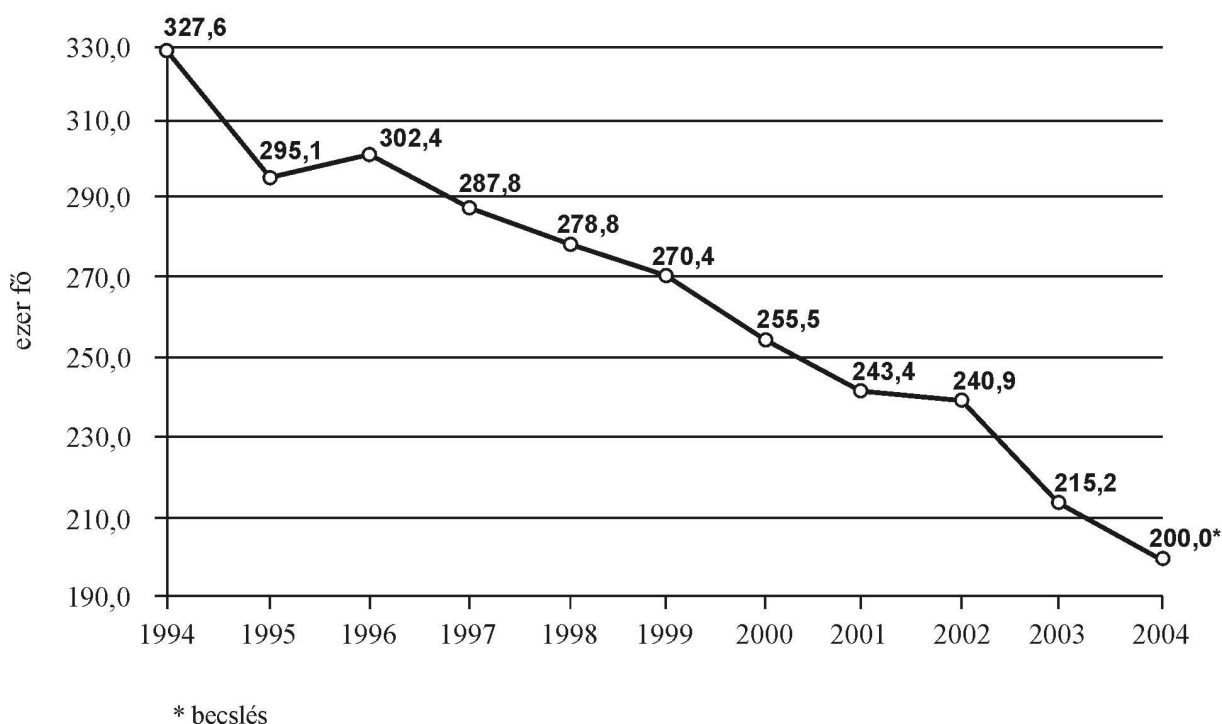
A magyar ipar átalakulása is hatott a megye nagyüzemeinek melléküzemágaira. Ezek piaci problémák miatt gyors ütemben leépültek. Akik a csoportos kiválással próbálkoztak önállóan megélni (Battonya, Körösladány), csődbe jutottak, felszámolásra kerültek.

Miközben a politika a városokban munkanélkülivé válókat az "új földosztás" kapcsán mezőgazdasági termelésre biztatta, tömegesen váltak munkanélkülivé az addig a mezőgazdaságban dolgozók. A rendszerváltás előtti évben (1989-ben) a megye mezőgazdaságának szövetkezeti szektora közel 29 ezer dolgozót, az állami gazdaságok mintegy 7 ezret foglalkoztattak. Ez a létszám 3 év alatt megfeleződött. 1993 nyarán a megye

33 167 munkanélkülijének majdnem fele (16 000 fő) a mezőgazdaságból került ki. A megyére fokozottan igazak az országos adatok (2. ábra).

Különösen nagy veszteség érte a szakembergárdát. A rendszerváltás előtt a mezőgazdasági nagyüzemek mintegy 1500 felsőfokú végzettségű szakembert alkalmaztak. (Több mint ezer agrármérnököt, gépészeket, közgazdászokat, jogászokat). Ezek többsége kikerült a termelésből, és más területeken állt alkalmazásba (agrár-kereskedelem, biztosítás, közigazgatás, bankok, stb.) vagy vált különböző szakmákban vállalkozóvá. Egy kis részük a munkanélküliek seregét gyarapította. Hasonló sors várt a frissen végzett közép- és felsőfokú agrárszakemberekre.

2. ábra. A mezőgazdaságban, vad- és erdőgazdaságban, valamint a halászatban foglalkoztatottak számának alakulása (Magyarország)

Forrás: KSH

A megye mezőgazdaságának üzemi szerkezete 1990 és 1994. között gyökeresen megváltozott. A szövetkezetek számát a tömeges felszámolási eljárások csökkentették, de a kiválások révén a statisztika növekedést mutat. Az állami gazdaságok részleges privatizációja megkezdődött, illetve bennük felszámolási eljárás során történt tulajdonváltás. A kárpótlási folyamat az általuk használt területet is csökkentette.

Az értékesítési gondok és a politikai nyomás szétrombolta a korábbi ú.n. háztáji gazdálkodást. Tömegesen váltak piaci szereplővé az egyéni gazdaságok, amelyek kisebb része tudatosan és megalapozottan vállalkozott az önálló gazdálkodásra, nagyobb részük viszont "kényszervállalkozó" lett.

A mezőgazdaság válságát a kormány is kezdte érzékelni, ezért 1992/93-ban bevezették a reorganizációs hitelakciót, és 1994-ben lényegesen növelték (bár diszkriminatív módon) az állami támogatást.

A reorganizációs hitel a korábbi nagy szervezetek darabolódását ösztönözte, mert előnyben részesítette az újonnan alakult szervezeteket. Ennek hatására bomlottak 3-6 szervezetre az olyan korábbi országos hírű szövetkezetek, mint Kondoros, Füzesgyarmat, Újkígyós, Nagyszénás, Mezőberény.

A rendszerváltást követő első évek, az akkor elindított folyamatok a mezőgazdaság számára pótolhatatlan veszteségeket, visszafordíthatatlan negatív változásokat hoztak.

Az 1994-98. közötti időszakban enyhült az agrárszerkezet erőszakos megváltoztatására irányuló nyomás. A korábban megindult folyamatok viszont folytatódtak, a vitás kérdések tisztázatlanok maradtak. Így volt ez a földkérdésben, a szövetkezetek ügyében, az élelmiszeripar privatizációjában és az állam piaci szerepvállalásának kérdésében.

Az üzemi viszonyok a korábbi alapokon stabilizálódtak. Növekedett a társas vállalkozások száma, amelyeket a korábbi nagyüzemek szakemberei, vezetői, a felvásárló, a feldolgozó vállalatok menedzserei hoztak létre. Ez utóbbiak cégei vették át a közvetítő kereskedelmet a termelők (főleg kistermelők) és a feldolgozó üzemek között. A megszűnt (Gyomaendrőd, Szarvas térsége) vagy gyengülő (Mezőkovácsháza környéke) szövetkezetek helyén támadt ürt ezek a szervezetek töltötték be. Megjelentek külföldi érdekeltségű vállalkozások is. Az élelmiszeripar privatizációjának záró szakaszában a termelők csak papíron és átmenetileg szereztek tulajdont, (Békés Gabona, Hajdú Tej, stb.) vagy még így sem.

Ebbe az új, kapitalista struktúrába nemcsak a kistermelők, hanem a korábban tőkeerős nagyüzemek utódszervezeteinek többsége is leszegényedve, kiszolgáltatottan tagozódott be. A privatizált bankok igyekeztek csökkenteni szerepvállalásukat a mezőgazdaság hitelezésében. A finanszírozásban megnőtt az agrárkereskedelmi cégek, a feldolgozó vállalatok szerepe. Ezek vállalták a termelési ráfordítások (vetőmag, műtrágya, növényvédő-szer stb.) meghitelezését, és cserébe szabott áron, a terménnyel való törlesztést. Ezek a gazdasági kényszerek az újabb kormányváltás után is meghatározóak maradtak.

Az 1998 és 2001 közötti agrárpolitika újabb, gazdaságon kívüli kényszerrel alakította a megye üzemi viszonyait. A nagyüzemek és a "régi" szövetkezetek elleni támadás, az "új" szövetkezetek támogatása jelentős strukturális változást indukált, amelynek egy része az eredeti szándék szerint csak papíron történt meg. A területnagysághoz (20-50-300 hektár) kapcsolt földalapú támogatás bevezetése arra ösztönzött, hogy a földtulajdonosok és a nagyüzem kapcsolatában a korábbi bérleti szerződés helyébe a teljes körű integráció (nagyábrlás "háztáji") lépjen. Ebben az együttműködésben a tényleges termelést továbbra is a nagyüzem végzi, vetésforgóba illesztve, de nem bérleti, hanem szolgáltatási szerződés alapján. Vállalja a terményértékesítést is, és azt követően elszámol az "egyéni gazdával". Ez a forma mindkét fél érdekeinek megfelelt, mert a földtulajdonos hozzájutott a támogatáshoz és az adókedvezményekhez, a társas gazdaság pedig kisebb kockázattal változatlan területen tudott gazdálkodni. (Ez a rendszer egészen 2004-ig, az EU-csatlakozásig jól működött, de a blokkterképeken parcellánkénti megjelölés kötelezettsége nagyon nehezen megoldható problémát okozott.)

A KSH adatai és a Földhivatal földhasználati nyilvántartása azonban tükrözi is, meg nem is a valóságot, mert az őstermelői (magángazdasági) területek nagy részén nagyüzemi földművelés valósult meg.

Az "új" szövetkezetek támogatási programja, az ahhoz kapcsolódó állami támogatás (az 1999. január 1. után alakult szövetkezetekre) új fellendülést hozott a szövetkezeti mozgalomban

(legalábbis papíron). 1999 tavaszán a megyében 40 új szövetkezet adott be pályázatot állami támogatásra, köztük több olyan is, amelyet a meglévő szövetkezeteken "belül" alakítottak az integrált termelésre, hogy kihasználhassák a támogatási lehetőségeket. A források szűkössége, a piaci kényszerek ezeknek az új szervezeteknek döntő többségét bukásra ítélték. (A sokféle megalakult sertésértékesítő szövetkezetekből három maradt talpon mostanáig.) Az utóbbi években évi átlagban 8-10 szervezet alakult.

A 2000 decemberében elfogadott új szövetkezeti törvény és a mezőgazdasági szövetkezetek üzletréséről szóló törvény, sőt már ezek előkészítésének híre is jelentős változásokat indított el a megye mezőgazdaságában. A szövetkezetek igyekeztek szabadulni a megbélyegzett, politikailag üldözött formától. Egy részük a szövetkezeti törvényben leírt részleges vagy teljes átalakulást választotta (12 Rt és 5 Kft), más részük a tevékenység és a vagyon nagy részét (egy vagy több) Kft-be vitte, a szövetkezeti üzletrészek jelentős részét (kétszeri adásvétellel) Kft-üzletrészre cserélte. Ehhez nem kellett kétharmados közgyűlési határozat, így sok helyen (mintegy 12-14 szövetkezetben) ezt a formát választották. Itt továbbra is megmaradt (vagy már végelszámolás alatt áll) az eredeti szövetkezet, de tényleges tevékenységet alig végez (inkább csak vagyonkezelőként funkcionál). A statisztikai adatok itt sem tudják pontosan tükrözni a valóságot, ezért volt fontos a számok mögé tekinteni. A KSH adatai szerint 2004 közepén a megyében 92 szövetkezet működött a mezőgazdaságban. Ezek több mint fele 1999. január 1. után alakult új szövetkezet, amelyek többsége vegetál, a fele pedig a régi tsz-ek utódszervezete, amelyek jó része szintén csak névlegesen létezik.

Hagyományos formában mintegy 20 szövetkezet működik a megye mezőgazdaságában, de jelentős részük társasággá alakulna, ha megoldódna az állami tulajdonú üzletrész problémája.

A mezőgazdasági társas vállalkozások teljes száma a KSH szerint (2004-ben) 642, amelyek közül 92 szövetkezet, 326 Kft, a többi pedig egyéb (Rt, Bt, Kkt). Az egyéni vállalkozók száma 1393, az őstermelői kör változó (2000-től a családi gazdaság bevezetése miatt is) mintegy 14-15 ezer. A mezőgazdaságban alkalmazottak száma 7046 fő.

A társas vállalkozások nagy része a kistermelés integrálását is végzi, sőt, 30-40 kifejezetten erre a célra alakult. A megyei FM hivatal által bejegyzett, nyilvántartott integrátorok száma 90 körül van. Ezek közel 40%-a a régi nagyüzemek utódszervezete, több mint harmaduk kifejezetten erre a célra alakult szervezet, a többi pedig élelmiszeripari, agrárkereskedelmi cég. Az integráltak száma meghaladja a 16 ezret. Zömük őstermelő, de a családi gazdálkodók egy része is ide tartozik. Ebben a 2000-től létező formában 2004. elején 1316 gazdaság működött 78 600 hektár területen.

Összegezve tehát megállapítható, hogy a rendszerváltást követő évek anarchikus viszonyai után bő tíz év alatt kialakult egy többé-kevésbé működőképes üzemi szervezeti rendszer, amelynek legnagyobb problémája az alapanyag-termelők kiszolgáltatottsága. Ez a piaci viszonyok kényszere, amin változtatni csak piacconform módon, politikai erőszaktétel nélkül lehet. Azt is be kell látni, hogy a mezőgazdálkodás kockázatos, sőt, az átlagosnál jóval kockázatosabb vállalkozás; nagy a bukás, a piacról való kiszorulás esélye. A politikai demagógia, a hozzá nem értő jó szándék óriási anyagi-erkölcsi károkat okozhat – mint okozott eddig is.

3. Termelési szerkezet

A tanulmány elsősorban a megye földhasználatát (művelési ágak, vetésterületek), valamint állattenyésztési ágazatai alakulását, szerkezeti változásait elemzi. A rendszerváltás előtt a

nagyüzemek termelési szerkezetében jelentős arányú volt az ú.n. kiegészítő tevékenység (ipar, építőipar, kereskedelem, szolgáltatás) is. Az 1990-es évek elején ezek leépültek, csupán az integrációval kapcsolatos mezőgazdasági szolgáltatás és kereskedelem maradt meg.

3.1. Növénytermesztés

A megye mezőgazdaságilag hasznosított területében jelentős változás nem következett be (2. táblázat). A művelési ágak aránya viszont némileg változott: a kert és a gyepről megkésztéshez az erdő, a fásított terület. A gyümölcsös látszólag változatlan területe jelentősen hullámzott. Az 1990-es évek közepén 1200 hektár körüli területre esett vissza – több korábbi nagyüzemi ültetvény megszűnése miatt –, majd a telepítések állami támogatása és a földtulajdon-viszonyok stabilizálódása következtében újra elérte a rendszerváltás előtti szintet. A halastóval hasznosított terület növekedése is ugyanezzel függ össze.

2. táblázat. A művelési ágak változása Békés megyében (ezer hektár)

Év	Szántó	Gyep	Kert	Szőlő	Gyümölcsös	Nádas	Erdő	Halastó	Egyéb kivett	Összesen
1990*	416,0	51,0	15,1	0,3	1,5	2,2	11,5	2,5	49,6	545,5
2004**	417,5	47,2	2,2	0,2	1,5	1,0	24,8	2,9	37,5	534,8

* KSH, ** Békés Megyei Földhivatal (A két intézmény megközelítési módja az utóbbi tíz évben jelentősen eltérő)

A megyénkben továbbra is a szántóföldi növénytermesztés a meghatározó ágazat, az ültetvény-kultúrák szerepe marginális. A jelentős nagyságú gyepterület nagy része gazdaságilag nem hasznosított részben a vizsgált időszak szélsőséges időjárás viszonyai, részben a rohamosan csökkenő állatállomány miatt.

A földhasznosításban megnőtt a természetvédelmi szempontok szerepe. A Körös-Maros Nemzeti Park jelentős területek tulajdonjogát szerezte meg, és azon túl is hatást gyakorol a területhasznosításra. A Natura 2000 program kapcsán kijelölt területek tovább növelik a mezőgazdasági hasznosítás függőségét a természetvédelmi, környezetvédelmi szempontoktól. A bevezetőben szó volt arról, hogy a termelési szerkezet értelmezése, vizsgálhatósága mást jelentett a rendszerváltás idején, és mást napjainkban. A Megyei Mezőgazdasági Szövetség adatai szerint 1990-ben (akkor ez a megye mezőgazdaságának közel 90%-át jelentette) a nagyüzemek árbevételének 80%-a származott az alaptevékenységből (növénytermesztés, állattenyésztés, mezőgazdasági szolgáltatás) és 20%-a az ú.n. kiegészítő tevékenységből. Az alaptevékenységben mintegy 60% volt a növénytermesztés és közel 40% az állattenyésztés aránya. A nagyüzemek által szervezett kistermelésben (háztáji) viszont jóval magasabb volt az állattenyésztés aránya. Ha tehát a termékkibocsátást a megye egészére vonatkoztatjuk, akkor a növénytermesztés és az állattenyésztés együttes aránya megközelítette az 50-50%-ot.

A rendszerváltás utáni időszakban – az előző fejezetekben érintett problémák következtében – általános termelési visszaesés következett be. A bizonytalan viszonyok és a jövedelemhiány miatt csökkent a termelési színvonal (a művelési technológia, a tápanyag-gazdálkodás, a növényvédelem színvonala, az állattenyésztés szakmai-technológiai szintje). Az 1990-es évek elején a növénytermesztésben volt nagyobb a visszaesés, de az állattenyésztés visszaszorulása – egy-két jó év kivételével – folyamatos tendenciává vált.

Az értékelésnél figyelembe kell venni, hogy a vizsgált időszak egészét – néhány év kivételével – aszályos periódusként kell értékelni. A 15 évből 7 év aszályos, 3 év pedig belvízkáros volt. 1999-ben történelmi rekordot állított fel a belvízzel borított terület (83 ezer hektár), 2003-ban pedig az aszálykár (3,9 milliárd Ft, 30% fölötti terméskiesés). A 2000. évben mindkét elemi csapás egyszerre pusztított: kora tavasszal 55 ezer hektáron a belvíz, utána az aszály – ami miatt több tízezer hektár nem hozott termést. Meg kell megemlíteni, hogy az időjárási károk nagyságát a magasabb színvonalú technológia képes lett volna csökkenteni. (Ezt több gazdálkodó példája is bizonyítja.)

A tulajdoni és a használati viszonyok rendezetlensége, valamint az elemi károk miatt az 1990-es években megnőtt a vetetlen terület, amely később elfogadható szinten stabilizálódott.

A vetésszerkezetben alapvető változások nem történtek: végig a gabonagazdaság volt a meghatározó (3. táblázat). A jó szándékú vagy naiv, avagy éppen tudatosan félrevezető szerkezetváltoztatási ajánlásokat a közgazdasági (piaci) feltételrendszer, az agrárvertikumban végbemenő tényleges változások, a külgazdasági kapcsolatok (EU-csatlakozás) illúzióvá tették. Érdekes momentum, hogy a mezőgazdasági kényszervállalkozóknak ajánlgatott munkaigényes kultúrák területe, termelése a rendszerváltás utáni időszakban visszaesett. Az ültetvényekről már korábban szó volt, ehhez kapcsolhatjuk, hogy 1981 és 1990 között a zöldségféléket a megyében évente átlagosan 12 ezer hektáron termelték, 1991 és 1998. között ez 6500 hektárra csökkent s csak az utóbbi években haladta meg ismét a 10 ezer hektárt. Sajnálatosan csökkent a vetőmagtermelés, elsősorban az aprómagvak termelése. Új lendületet kapott az 1990-es évek közepén a gabonavetőmag-termelés (búza, kukorica). A növénytermesztés szakmailag legigényesebb növénye, a cukorrépa egyre kisebb területre szorult vissza. Az 1980-as években a megyében 16-18 ezer hektáron termeltek cukorrépát, a harmadik évezredre ez a terület 4-5 ezer hektárra csökkent. A piaci viszonyok megváltozása miatt eltűntek vagy jelentéktelen területre szorultak vissza más ipari növények is (kender, cirok).

A piaci viszonyok, a megvalósítható technológia és az időjárás az olajnövényeknek kedvezett. Jelentősen megnőtt a napraforgó, a káposztarepce és az olajtök területe. Átrendeződött, ingadozott, de megmaradt a fűszer- és gyógynövények termelése (kömény, mustár, máriatövis stb).

Az állattenyésztés mélyrepülése magával hozta a takarmánytermő terület, elsősorban a pillangósok (lucerna, herefélék) területének csökkenését. Korábban jövedelmező volt a pillangósokból és más növényi termékekből készített szárítmányok (főleg lucernaliszt és pellet) előállítása. Az energiahordozók árának robbanásszerű emelkedése – az attól elmaradó árnövekedés – a tíz fölötti megyei szárítóüzemet egy kivételével tönkretette.

A szektoronkénti megoszlás hivatalos statisztikára alapozott elemzése nem hozhat eredményt, mert az adatok nem tükrözik a sajátosságokat. Mindenesetre, az ú.n. nagytáblás háztájiban elsősorban a magas termelési értéket képviselő növényeket (pl. hibridkukorica, zöldborsó, csemegekukorica, gyógy- és fűszernövények, stb.), valamint kukoricát, cukorrépát, étkezési napraforgót, olajtöket termelnek. A bérelt területeken – a nagyüzemi állattenyésztés miatt – viszonylag magas a takarmánynövények aránya. A megmaradt szövetkezetek és a szövetkezetekből alakult társaságok úgy igyekeznek optimalizálni a vetésszerkezetet, hogy az az érdekeltek (tagok, dolgozók, földtulajdonosok) számára az elérhető legjobb jövedelempozíciót biztosítsa.

A növénytermesztésben a hozamok alakulása jól mutatja a rendszerváltást követő időszak traumáit, valamint azt is, hogy a harmadik évezredben két év súlyos aszálya ellenére a termelési színvonal némi javulása (a kemizálás növekedése, jelentős gépberuházással alátámasztott technológiai előrelépés, stb.) valamelyest az eredményekben is tükröződik (4. táblázat).

3.2. Állattenyésztés

Az állattenyésztésben a rendszerváltás idejére sajátos kettős struktúra alakult ki. A szarvasmarha ágazat kifejezetten nagyüzemivé vált, az állomány (főleg a tejelő tehén) nagyobb része 300-1000 férőhelyes telepekre koncentrálódott. A tehenek 25-30%-át néhány tehenes gazdák tartották, akik elsősorban önfogyasztásra és háztól történő értékesítésre termeltek, a fölösleget tejcsarnokban adták el. A hivatalosan felvásárolt tej 20%-a származott innen, 80%-a a nagy telepekről. A sertéságazatban a termelés mintegy 40%-a történt többé-kevésbé korszerű nagyüzemi telepeken, 60%-át a "háztájiban" állították elő. Ennek a hízó-állománynak nagy része nem került felvásárlásra, hanem házi disznótorok után került elfogyasztásra. A felvásárlásban így kb. 50-50%-os volt a nagyüzemek és a kistermelők aránya.

1990 körül számos nagyüzemi juhászat létezett a megyében (Vésztő, Szeghalom, Dévaványa, Mezőgyán, Tótkomlós stb.); ezekben tartották a juhok többségét.

A baromfitenyésztésben ágazatonként eltérő volt a helyzet. A tyúkfélék többségét a kistermelésben tartották, de az árukibocsátás (tojás, vágócsirke) a nagyüzemekhez kötődött. Hasonló volt a helyzet a gyorsan fejlődő pulykanevelés és -hízalás területén is. A víziszárnyasok (liba, kacska) tartása viszont inkább a kistermelésben történt. Az egész ágazatra a szoros integráció volt a jellemző, amelyben többé-kevésbé kiegyensúlyozott erőviszonyok érvényesültek (törzstartás–keltetés–nevelés–hízalás–feldolgozás).

A rendszerváltás után bekövetkezett piacvesztés, a korábban kialakult termékpályák széttzilálódása az állattenyésztésben rendszeres túltermelési válságot, drasztikus jövedelemcsökkenést okozott. Az élelmiszeripar privatizációja, az állami beavatkozás visszavonulása teljesen kiszolgáltatottá tette az alapanyag-termelőket.

A rendszerváltás utáni közel másfél évtizedben minden ágazat hatalmas mértékben visszaszorult (5. táblázat). A legsúlyosabb károkat Békés megye legnagyobb állattenyésztési ágazata, a sertésenyésztés szenvedte el. A felvásárlási árak rendkívüli módon (100%-kal is) ingadoztak. Egy-egy rövid időszak magas árai a kistermelőknél jelentős állománynövekedést váltottak ki, de mire a megnövelt állomány értékesítésre került, bekövetkezett az áresés.

Az önköltségszámítások szerint az utóbbi öt évből mindössze egyben, 2001-ben hozott nyereséget a sertésenyésztés. 2002-től az állomány igen gyors ütemben csökkent, és 2004 nyarára példátlanul alacsony szintre állt be úgy, hogy a nagyüzemi állomány került túlsúlyba. Itt viszont az uniós környezetvédelmi, állatjóléti követelményekhez igazodáshoz óriási beruházásokra lenne szükség, amihez a jövedelemhiány és a támogatás alacsony szintje miatt nincs forrás. Reális a veszélye az állomány további leépülésének.

3. táblázat. A szántóföldi növények betakarított területe és területi aránya Békésben

Növény neve	Betakarított terület; hektár						
	1986–1990	1991–1995	1996–2000	2001	2002	2003	2004
Gabonafélék	252,9	267,5	250,6	278,9	283,8	258,1	265,7
Ebből: őszi búza	124,1	107,7	106,6	117,7	110,7	120,4	126,7
Kukorica	112,0	121,6	113,1	119,2	127,5	94,6	95,7
Őszi árpa	11,4	17,1	12,2	20,6	16,9	13,3	18,7
Tavaszi árpa	2,6	14,6	9,9	8,6	15,1	12,3	12,8
Zab	2,7	6,3	5,9	6,9	5,5	4,9	6,0
Rozs+tritikále	0,1	0,2	0,4	2,5	2,9	3,3	3,8
Burgonya	1,0	0,9	0,7	0,6	0,2	0,3	0,3
Borsó	8,6	9,6	9,6	5,2	2,9	6,2	4,8
Napraforgó	27,9	41,3	51,4	27,3	39,6	56,6	51,1
Repce	1,9	1,0	4,8	1,7	6,2	3,6	3,7
Cukorrépa	16,9	19,6	9,4	6,6	5,1	4,7	5,0
Silókukorica	16,3	11,8	12,8	6,1	9,3	8,5	6,0
Lucerna	28,2	26,2	23,9	13,1	12,4	11,7	12,4
Zöldségfélék	12,6	7,8	7,1	13,6	15,4	16,7	12,9
Egyéb növények	43,3	22,5	25,1	26,0	4,0	10,2	23,8
Vetetlen	5,5	6,2	18,2	4,4	4,4	6,7	1,8
<i>Szántó összesen</i>	<i>415,1</i>	<i>415,1</i>	<i>408,7</i>	<i>383,3</i>	<i>383,3</i>	<i>383,3</i>	<i>383,3</i>

Növény neve	Területi arány; %					
	1986–1990	1991–1995	1996–2000	2002	2003	2004
Gabonafélék	61,7	65,4	63,2	74,6	66,9	69,1
Ebből: őszi búza	30,2	26,3	27,0	29,2	29,2	32,0
Kukorica	27,0	29,7	29,5	34,7	25,9	25,1
Borsó	2,1	2,3	2,6	1,1	1,8	1,3
Napraforgó	6,8	10,1	13,2	10,5	15,4	13,4
Repce	0,5	0,2	1,3	1,7	1,0	1,0
Cukorrépa	4,1	4,8	2,4	1,3	1,3	1,3
Silókukorica	4,0	2,9	2,9	1,4	1,6	1,6
Lucerna	6,9	6,4	6,2	3,4	3,1	3,2
Zöldségfélék	3,1	1,9	1,0	2,5	3,4	3,4

A szarvasmarha-tenyésztés, a tejtermelés a rendszerváltás után, a szövetkezeti átalakulás hatására jelentősen csökkent, majd az 1990-es évek közepétől stabilizálódott a nagyüzemekben. A kisüzemi állomány a tejfelvásárlás lehetőségének beszűkülése miatt (tejcsarnokok bezárása) lassú ütemben, de folyamatosan csökken. A 2003 évi aszály több helyen takarmányozási problémákat okozott, miközben a magyar tejpiac összeomlott, az EU csatlakozás pedig – a KAP-reform miatt – további piaci gondokat okozott. A termelés veszteségessége következtében 2003/2004-ben néhány nagyüzemi állomány is felszámolásra került.

4. táblázat. A termésátlagok 1986 és 2004 között Békés megyében (kg/hektár)

Növényfajta	1986-1990	1991-1995	1996-2000	2001	2002	1003	2004*
Őszi búza	5300	4410	3950	4480	3390	2970	6200
Kukorica	6230	4210	5930	6810	4640	3310	7000
Őszi árpa	4850	4160	3790	4060	3080	2550	5700
T.árpa	3750	2950	2910	3030	2130	1720	5100
Napraforgó	2120	1760	1510	1780	1950	2170	2500
Cukorrépa	40370	28530	40120	50800	39820	33250	55000
Lucerna széna	5500	4340	4710	5530	5100	4100	-

*előzetes, becsült adatok

A nagy telepeknél jóval kisebb volt a termelés hullámzása. Itt inkább a lassú, folyamatos állománycsökkenés volt a jellemző.

5. táblázat. Az állatállomány változása Békés megyében (ezer db)

	Sz.marha	Tehén	Sertés	Koca	Juh	Tyúkféle
1990.dec.	102,0	38,0	984,0	64,0	133,0	4.406,0
1994.dec.	64,6	27,5	513,0	37,4	57,6	2.300,0
1998.dec.	58,3	25,1	515,0	39,4	31,7	1.441,0
2002.dec.	52,2	22,2	503,2	38,4	36,9	1.514,4
2003.dec.	54,4	22,5	434,2	28,7	55,4	1.403,4
2004.aug.	52,7	22,6	384,2	24,2	38,3	2.176,0*

*nyáron az állomány mindig több, mint év végén.

Az EU-ba történt belépés után ezt az ágazatot is környezetvédelmi problémák terhelik, miközben a piac nyomott, az árak alacsonyak.

A baromfitenyésztésben a 90-es évek közepére újjászerveződtek az integrációk. A korábban vezérágazatnak számító húscsirke-tartás helyére a pulykahízlalás lépett, és emelkedett a kacsáágazat aránya is. (Sajnos ezekről nem állnak rendelkezésre pontos adatok.) Hullámzóan alakult az étkezéssitojás-termelés.

Az ezredforduló idejére egyre kedvezőtlenebbül alakult a piaci helyzet, a magyar piacon is erősödött az import által támasztott verseny. A legrosszabb helyzetbe a broylercsirke-termelés került, de a többi ágazat árai sem tartottak lépést a költségnövekedéssel. Az utóbbi évek feldolgozóipari csődjei (Hajdú-Bét, Bábolna) termelők százait tették tönkre a megyében.

Az állattenyésztési ágazatok közül a legnagyobb visszaesést a juhászat szenvedte el. Ma a rendszerváltás előtti állománynak egyharmada sincs a megyében. Jellemző, hogy a több mint 47 ezer hektár gyepterületre hektáronként kevesebb, mint egy birka jut. Valamennyi nagyüzemi árutermelő juhászat felszámolásra került. Kisebb-nagyobb magánvállalkozások próbálnak talpon maradni; ezek esélyét a gyepterülethez és az anyalétszámhoz kapcsolódva unióba lépésünk kapcsán a támogatás javítja.

Az előzőekben leírtak alapján egyértelmű, hogy a megye mezőgazdasági termelésben az állattenyésztés aránya visszaszorult. Különösen kirívó ez 2004-ben, amikor a jó növénytermesztési eredmények ellenére az állattenyésztés aránya a teljes kibocsátásnak a negyedét sem éri el. Mindez magával hozta a foglalkoztatás leépülését, a falusi jövedelemszerzés lehetőségének beszűkülését (ezerszámsra szűntek meg a nyugdíjasok és a nem mezőgazdasági dolgozók ú.n. kisegítő gazdaságai), a tápanyag-utánpótlás természetes anyagainak csökkenését, stb.

Az elmúlt másfél évtizedben a politika és részben a tudomány is, állandóan termelési szerkezetváltásra bízta a termelőket. A valóságos folyamatok, a statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy a szerkezetalakítás legfontosabb tényezője a piac és a kényszer. Csak olyan szerkezetnek van létjogosultsága, amely ehhez a két követelményhez rugalmasan igazodva több jövedelmet hoz a termelőknek.

4. Piaci viszonyok, érdekérvényesítés

Magyarországon 1966 és 1986 között egy sajátos gazdasági modell, az úgynevezett "szocialista piacgazdaság" alakult ki. A piaci elemek különösen a mezőgazdaságban erősödtek fel, ahol számottevő volt a magántermelői szektor. Jelentős korlát volt viszont a közigazgatási egységekhez igazított, országos trösztökbe szervezett felvásárlás és feldolgozás állami rendszere. (a megyerendszerhez igazított trösztű húsipari, tejipari, gabonaipari, kereskedelmi vállalatok). Az 1980-as évek végén a kötöttségek enyhültek (pl. megszűnt a sertés- és gabonafelvásárlás megyei vállalatok kezébe adott monopóliuma; egy Békés megyei sertéstelep közvetlenül köthetett szerződést a Miskolci Húskombináttal). A rendszerváltás óriási megrázkódtatást okozott a döntően állami tulajdonú felvásárló, feldolgozó és kereskedelmi szektorban. Ez vonatkozik a mezőgazdaságot input-anyagokkal ellátó szervezetekre is (AGROKER-ek, Országos Vetőmag Vállalat, ÁFOR, stb).

A mezőgazdaság a magyar és a külpiachoz ezeken a csatornákon keresztül kapcsolódott; így hiába állt önmagában véve közelebb a rendszerváltáskor megcélzott piacgazdasághoz, ezt az előnyét a kapcsolatrendszer miatt (és a korábban elemzett politikai okok miatt) nem tudta érvényesíteni. Békés a szocializmusban az "ország éléskamrájának" számított. A megye élelmiszeripara elsősorban a nagy tömegű mezőgazdasági termelés elsődleges feldolgozására és KGST-n belüli értékesítésére épült ki (pl. Gyulán évente 500-600 ezer hízót vágtak, és nagyrészt félsertésként értékesítették, a GMV fő profilja a gabonakereskedelem volt, stb). A rendszerváltás után a mezőgazdasághoz kapcsolódó piaci struktúra megrendült, a megindított privatizáció, a menedzsment személyi változásai, a KGST-piacok elvesztése bizonytalanná tette a mezőgazdasági termelést.

A változások különösen hátrányosan érintették Békés megyét. A keleti piacok elvesztése, a szállítási költségek jelentős emelkedése fokozta a térség gazdaságföldrajzi hátrányait. A felvásárló-feldolgozó vállalatok nagy része csődbe vagy csőd közeli helyzetbe került (a Békéscsabai Konzervgyár több mint 100 millió Ft-tal maradt adósa a termelőknek, a Gyulai Húskombinát felére csökkentette a felvásárlást). A szabadabbá vált piacon új cégek tömege próbálta kihasználni a túlkínálatot, egy részük fizetés nélkül tűnt el a termelők látóköréből.

A termelők kiszolgáltatottságát fokozta, hogy a korábbi szervezett értékesítési rendszer széthullott. A nagyüzemek és az általuk szervezett kistermelés politikai célponttá váltak, a propaganda az egyéni gazdálkodásról szólt. A szövetkezeti átalakulás, a kárpótlás, a munkanélküliség tömegessé válása új piaci szereplők tízezreit hozta magával, akik mind

egyéniileg próbáltak boldogulni. A rendszerváltás után három évvel szinte teljessé vált a piaci anarchia, világossá vált, hogy az agrárpiacon az állam szerepvállalása nélkülözhetetlen. Ez fejeződött ki az 1993 őszi elfogadott agrárrendtartási törvényben, majd az 1994-ben újra jelentőséget nyert állami támogatási rendszerben.

Ismét utalni kell arra, hogy a mezőgazdasági termelők az állami ipar és kereskedelem privatizációja során nem tudtak tulajdont szerezni, sőt, elszegényedésük és a politikai nyomás miatt korábbi pozíciójukat is elvesztették. Az agrártermelés vertikumában teljessé vált az érdekellentét az alapanyag-termelő és a feldolgozó-felvásárló szervezetek között. Ez a helyzet – a vad piaci viszonyok között – minden piaci problémát a mezőgazdasági termelőkre hárított. Lényeges momentum, hogy a magyar élelmiszeriparban a külföldi tulajdon aránya már 1997-ben meghaladta a 60%-ot, napjainkban pedig 75% körül tart.

Az agrárrendtartási törvény alapján megszerveződött terméktanácsok – amelyek építettek a még működő érdekképviselőkre – valamelyest javítani tudtak a helyzeten. A megyében is rendezettebbé váltak a vertikumon belüli kapcsolatok (a tej-, a vágóállat-, a baromfi-, a cukor- és a gabona-termékpályán). A terméktanácsok termelői oldalát a Békés Megyei Mezőgazdasági Szövetség szervezte, amely a saját tagjain kívül minden terméktanács taggal kapcsolatot tartott; megalakította az ágazati választmányokat és szakmai háttérrel biztosított a megyében választott terméktanácsok küldöttei számára.

Mindez nem tudta ellensúlyozni, hogy a megyei élelmiszeripar leépülése miatt a termelők kiszolgáltatottsága továbbra is megmaradt. A hízósertést Kaposvártól Gyöngyösre szállítják ki a megyéből, a tejfeldolgozás nagy része megyén kívülre került, a zöldségfélék Zalaegerszegtől Hatvanig találnak piacot, a cukorgyártás pedig Kabára és Szolnokra koncentrálódott, a megyében megszűnt.

Az értékesítési árak rendre elmaradtak az önköltségtől; elviselhetetlen mértékben kinyílt az agrárrolló (3. ábra).

Az időközben privatizált bankok – saját kockázatuk mérséklése érdekében – igyekeztek szabadulni a mezőgazdaság hitelezésétől. A finanszírozásban megnőtt a felvásárló-feldolgozó, valamint az ellátó-kereskedelmi vállalatok szerepe. Ezek a szervezetek hajlandóak voltak (elsősorban az általuk szállított termékekkel) meghitelezni a termelést, amit – az általuk szabott áron – termékekkel lehetett törleszteni. Néhány szervezet a termelési folyamatba (elsősorban a betakarításba) is bekapcsolódott az általa vásárolt gépekkel (cukorrépa, hibridkukorica, néhány zöldségféle, stb). Ezek az integrációk egyfelől lehetővé tették, hogy az óriási tőkehiány ellenére működni tudjon a mezőgazdaság, másfelől viszont a minimumra szorították a termelő érdekérvényesítési lehetőségét, kvázi az "adósrabszolga" helyzetébe kényszerítették.

A kiszolgáltatottságot a termelők összefogása, szövetkezése tudta volna csökkenteni. Erre megvolt a folyamatos politikai biztatás, de sem a jogi, sem a közgazdasági feltételrendszer nem adott elég ösztönzést, és elriasztott a meglévő szövetkezetekkel szembeni előítélet folyamatos érvényesülése. 1999-től az új szövetkezetek végre konkrét támogatást kaphattak, de ennek mértéke inkább csak jelképes volt, feltételrendszere pedig nem volt eléggé célirányos.

Az EU-csatlakozást megelőző években kiszélesedett a termelői szerveződések támogatása (TÉSZ, BÉSZ, termelői csoportok), de a sok megalakult új szervezet sem tudott változtatni a

piaci erőviszonyokon. Az esélyeket javíthatja, hogy közben felgyorsult a termelés koncentrációja, amit nem a termelés bővülése, hanem a termelők jelentős hányadának tönkremenése alapozott meg.

Az EU-csatlakozás piaci előkészítését szolgálta a 2003 tavaszán elfogadott új agrárrendtartási törvény, amely reményt adott arra, hogy állami segítséggel javítani lehet a termelők pozícióit (pl. termékpálya-bizottságok felállítása, szigorú fizetési határidő kikötése, beszerzési ár alatti értékesítés tiltása, stb). Sajnos, a törvény a gyakorlatban nem működik. Az agrárvertikumban az élelmiszerkereskedelmi láncok meghatározó pozícióba kerültek. Az élelmiszeriparban drasztikus változások történtek és történnek (profilisztítás, koncentrálódás, gyárbezárások, stb).

A termelők pozícióját csak a szektorsemleges, nagymértékű (akár országos) piaci összefogás, közös fellépés tudná javítani.

4. Szervezeti és intézményi háttér

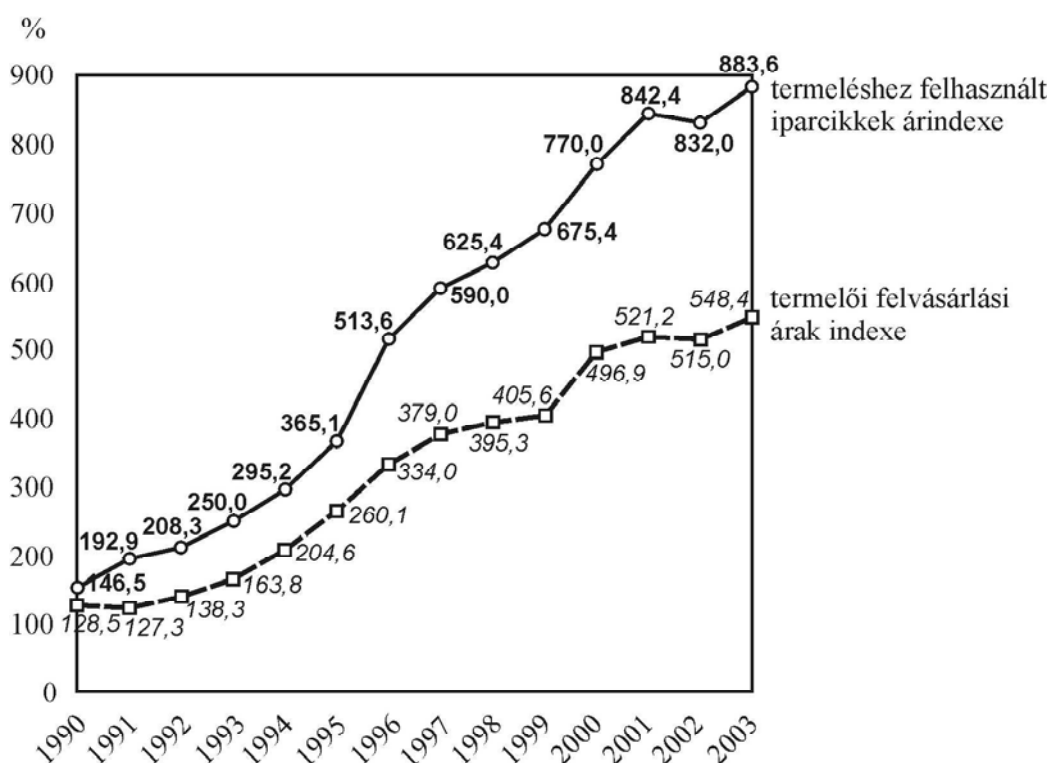
A rendszerváltás előtt a megye mezőgazdaságának alig több mint száz meghatározó szereplője volt. Ezek a nagy létszámú szervezetek specialistákat alkalmaztak (állatorvos, energetikus, gépész, növényvédős, stb.), akik egymással és a szakhatóságokkal tartották a kapcsolatot. Az állami irányítás és felügyelet – ami a Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztályának feladata volt – kis létszámot igényelt; szolgáltatásra nem volt szükség. A termelők egy része közvetlen kapcsolatot tartott a kutató és oktató intézményekkel. A szakmai ismeretek áramlása ezeken és a Magyar Agrártudományi Egyesület fórumain keresztül valósult meg. Az élenjáró technika, az új fajták bevezetésének bázisai a termelési rendszerek (IKT, KITE) voltak. Az érdekképviselő jelentős szolgáltatási apparátust működtetett (áruminősítés, melioráció, takarmánylaboratórium, ügyvitelszervezés és -gépésítés, stb).

A szakhatóságok, a felügyelet (állategészségügy, növényegészségügy, állattenyésztési felügyelőség, vetőmag-felügyelőség) döntően költségvetési forrásból működtek a minisztérium irányítása alatt; a megrendelésre végzett munkájuk díjtételei kedvezőek voltak.

A rendszerváltás teljesen átalakította az államszervezetet. A tanácsrendszer helyett létrejött az önkormányzati rendszer, amelyben nincs hierarchia. Az "olcsó államra" való törekvés az agrárium szervezeti-intézményi rendszerében jelentős létszám- és költségvetés-csökkentést hozott. A megyei tanácsok, azok osztályai 1990-ben megszűntek, de hamar kiderült: szükség van az agrárirányítás megyei szintjére, ezért 1991-ben megalakultak a megyei földművelésügyi hivatalok.

A nagyüzemi rendszer felbomlása, a több tízezer önálló szereplő megjelenése a piacon és az ügyintézésben állandó túlterhelést jelentett az agrárintézmény-rendszer számára. A szakhatóságok a működési költségeik egyre nagyobb hányadát a termelőkre hárították át.

3. ábra. Az agrárrolló alakulása

Forrás: KSH

Az új vállalkozók, főleg a kényszervállalkozók tömegesen igényelték a szakmai segítséget, ami a korábbi nagyüzemekben belül kvázi "ingyen" hozzáférhető volt. Az innen kiszorult szakemberek jelentős része önálló vállalkozóként próbálta kielégíteni ezeket az igényeket – természetesen megfelelő díjazás ellenében. Csakhogy a kereslet fizetőképessége erősen korlátozott volt. A megoldást a kormányzat az 1992-ben önkéntesen alakított agrárkamrai rendszer köztestületté alakításában, a kötelező kamrai tagság előírásában vélte megtalálni (1994). Ekkoriban alakították ki az azóta sok vihart megélt falugazdász (gazdajegyzői) rendszert, amely reménytelen versenyt fut a gazdák által támasztott igények tömegével és a felülről kapott feladatokkal.

Az agrároktatás és -kutatás intézményei a költségvetési források csökkenése miatt kénytelenek voltak leszűkíteni és piaciorientálttá tenni tevékenységüket.

Az oktatásban előbb az önkormányzati rendszerhez való igazodás, majd a felsőoktatás gyökeres átszervezése átrendezte a szakmai kapcsolatokat, a legfontosabb mégis az agrárképzés iránti igény jelentős csökkenése, tartalmának megváltozása volt.

Az 1998 és 2002 közötti agrárirányítás kísérletet tett az intézményrendszer újraállamosítására, centralizálására (részben pártérdekek szolgálatába állítására). Ez a törekvés akadályozta az Európai Unióhoz való csatlakozás intézményi feltételeinek kialakítását. Többszöri koncepcióváltásra kényszerítette az agrárkamrát, törekedett az önálló érdekképviselők kiszorítására.

A 2002-ben hivatalba lépett kormány minden energiáját lekötötte az EU-követelményeknek való megfelelés biztosítása, hogy hozzáférhessünk a nagy összegű támogatásokhoz. Így viszont 2004-re egy nehezen átlátható, sokszor párhuzamosságot mutató intézményrendszer alakult ki. (Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal megyei kirendeltsége, FM hivatal falugazdászokkal, Agrárkamara állami finanszírozású szaktanácsadói hálózattal, Nemzeti Földalapkezelő Szervezet, Földhivatal, egyéb szakhatóságok).

Az agrárium civil szférájában is jelentős változások történtek. A korábbi tsz-szövetség (TESZÖV) 1989-ben önkéntes tagságú, nyitott szervezetté vált minden mezőgazdasági vállalkozás számára. Ekkor – egy rövid időre – csaknem teljessé vált a szervezettség (egy kivétellel beléptek az állami gazdaságok, a különböző agrárérdekeltségű társulások). A rendszerváltó kormány nem tekintette partnernek ezt a szervezetet, érdekképviselési pluralizmust hirdetett, és támogatta az 1945 előtti szerveződések újjáélesztését, egyéb új szervezetek alakítását.

Rövid idő alatt a különböző agrár-érdekképviselések száma 20 közelébe emelkedett. Az érdemi párbeszéd a kormány és az érdekképviselések között az 1993 szeptemberi Kossuth téri gazdademonstráció után indult meg. A tárgyalásban a MOSZ, a Parasztszövetség és az Agrárkamara képviselői vettek részt. Az eredmény az agrárrendtartási törvényben és az 1994 évi szabályzórendszerben jelent meg. A rendtartási törvény alapján létrejöttek a terméktanácsok, amelyek több, de inkább kevesebb sikerrel vettek részt az egyes ágazatok piacsabályozásában. Igaz, akkor is közvetíteni tudták a termelők álláspontját, amikor a hatalom nem állt szóba az érdekképviselésekkel.

A politika azóta is – sajnálatos módon – csak demonstrációk kapcsán mutatott érdeklődést az agrárproblémák iránt. (Ez a kormány összetételétől függetlenül igaz: 1993, 1997, 1998, 2000, 2004.)

A mezőgazdaság mélyrepülése a jövedelemhiány, a tulajdonosi és szervezeti viszonyok tisztázatlansága kedvező terepet biztosított a politikai demagógiának, a termelők különböző csoportjai közötti ellentét szításának. Ez is oka annak, hogy a piaci érdekérvényesítésben nem valósult meg a termelők összefogása, politikától független fellépése. Ebben némi elmozdulás a 2004 februári demonstrációk idején volt tapasztalható.

Az uniós csatlakozás után nemcsak az állami agrárirányításnak, de a civil szervezetek tevékenységének is Brüsszelhez kellene igazodnia. Ettől, sajnos, egyelőre még távol vagyunk.

AZ EGYÉNI GAZDASÁGOK ÉS SZERVEZETEIK HELYZETÉNEK ALAKULÁSA

1. Üzemi viszonyok

A rendszerváltás időpontjában a megye mezőgazdaságában a nagyüzemi gazdálkodás volt a meghatározó. A megye mezőgazdasági területének több mint 95%-át 7 állami gazdaság, és kb. 80 mezőgazdasági termelőszövetkezet használta.

Ezek a nagyüzemek gazdasági mutatóikat tekintve inkább leszálló ágban voltak, hiszen az akkori politikai és közgazdasági környezet számos belső feszültséget, ellentmondást idézett elő.

Kétségtelen, hogy az üzemek azon funkciói, amelyeket korábban elvárt a közhangulat és a politika, egyre több ellentétet szült az üzemeken belül és környezetünkben is.

Szükséges volt a teljes foglalkoztatottság fenntartása, ezért a szolidaritás elvén azon munkaerő is a kapun belül maradt, amelynek esetleg a munkafegyelem, vagy a munkaminőség tekintetében már üzemen kívül lett volna a helye. A valamely okból csökkent munkaképességű dolgozókat is a „közös”-nek kellett eltartania. A település, amelyben az üzem működött, a közintézmények természetesnek vették azokat az ingyenes vagy igen kedvezményes szolgáltatásokat, amelyek a maximális megelégedettség felé haladó világban már egyre kevésbé voltak elfogadhatóak az üzemeknek (pl. belterületi utak, játszóterek karbantartása, építése, hóeltakarítás, szemétszállítás, adományok stb).

A megerősödő szövetkezeti demokrácia vadhajtásai is megjelentek, és néhány rossz példa láttán az akkori első számú vezetők sokszor elbizonytalanodtak, közgazdaságilag kevésbé indokolható engedményekre kényszerültek a „belső béke” és a pozíciók megtartása érdekében.

A nagyüzemi termelés mellett ezek az egységek igen lényeges integráló szerepet is betöltöttek, aminek hiányát ma nagyon megsínyni mezőgazdaságunk. Ebben az időben belső vállalkozások formájába, illetve a háztáji termelés keretei közé került sok olyan termelő tevékenység, amely állandó odafigyelést, a gazda gondoskodását, illetve a nagyobb kézi munkaerőt és kampánymunkát igénylő termelést biztosította. (pl. bérhizlalás a sertéstartásban, szántóföldi zöldségtermesztés, vetőmag-előállítás, gyümölcsstermesztés stb).

Ez a tevékenység mind az üzem, mind a dolgozók, mind pedig a kereskedők-feldolgozók előnyére vált, mert jól tervezhetően, átláthatóan, koordinálhatóan működött.

A rendszerváltás, a kárpótlási törvény, majd a szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény végrehajtása új helyzetet teremtett az ágazatban.

A részletek taglalása nélkül elmondható, hogy az 1990-es évek elején gyökeres átalakulással járó „mélyrepülés” következett be. Ez megnyilvánult a termelés visszaesésében, a termelőeszközök rohamos állagromlásában, a fejlesztések nagy fokú visszaesésében, a termelési, az értékesítési, az egyéb infrastrukturális hálózatok szétesésében, stb.

2. Termelési szerkezet

A rendszerváltás utáni próbálkozások ellenére a megye termelési szerkezete nem változott. A térség agroökológiai adottságait figyelembe véve továbbra is a jól gépesíthető szántóföldi növénytermesztés dominál. Ezen belül viszont előtérbe került az alacsony ráfordítást, és szaktudást kevésbé igénylő gabonafélék termesztése.

Egy-egy feldolgozó-kapacitás megszűnése az egész ágazatot válságba sodorta. Jellemző, hogy pl. a cukorgyárak bezárásával a cukorrépa vetésterülete a mintegy 20 ezer hektárról 4 ezer hektár alá csökkent.

A szántóföldi és az intenzív zöldségtermesztés sem hozta meg a várt áttörést. Bár a zöldségfélék vetésterülete 1994 óta megduplázódott – jelenleg kb. 13 ezer hektár –, mégis mindössze 2,2%-ot képvisel a megyei vetésterületben.

Szerkezetváltás az állattenyésztésben sem történt; a hagyományoknak megfelelően elsősorban sertés, a tejelő szarvasmarha és a baromfi tartása jellemző.

Az utóbbi évek tendenciája, hogy a sertésenyésztés koncentrálódott, és a kisüzemi termelés elsovadt. A sertésállomány 1991-től mintegy 40%-kal csökkent. A jelenlegi megyei állomány 384 ezer db, ebből anyakoca 24 ezer db.

A szarvasmarha-ágazatban is a koncentrálódás jellemző. A nagy méretekben termelő gazdaságok termelik meg az árualapot mind a tej, mind a hús vonatkozásában. A megyei szarvasmarha-állomány 1991-től kb. 45%-kal csökkent. Az 2004 évi állatlétszám 53 ezer db, ebből tehén 23 ezer db. A várakozásokkal ellentétben igen lassan indul meg az átállás a húsmarhatartás irányába; a termelők nehezen váltanak át a tejtermelésről. Ennek oka egyrészt a régi beidegződések miatti szemléletváltás hiánya, másrészt a magas önköltségi árral szembeni alacsony átvételi ár.

A baromfitenyésztésben is jellemző a koncentráció; itt az ágazat léte a feldolgozó üzemektől függ. Amennyiben egy üzem léte is kétségessé válik, úgy az egész ágazat további működése megkérdőjeleződik.

3. Szervezeti és intézményi háttér

Az 1990-es évek gyökeresen megváltoztatták a tulajdoni viszonyokat a mezőgazdaságban. A nagyüzemek helyébe kis méretű gazdaságok léptek, ehhez társult egy jelentős tömegnek a mezőgazdaságba történő visszaáramlása. Az ipari, a szolgáltatási szféra megszűnt munkahelyeiről sokan a mezőgazdaságban próbáltak „váltani”, ugyanakkor a volt mezőgazdasági nagyüzemek is munkaerőt bocsátottak el. Az ágazat azonban nem tudott ezzel a változással mit kezdeni, és ez csak fokozta a gondokat.

A már említett nagyüzemi integráció egy-két év alatt megszűnt, az ágazatba bejövő input anyagok (álló és forgóeszközök), illetve a termelőfolyamatból kikerülő output anyagok forgalmazásában sokszor súlyos károkat is okozó káosz alakult ki (rossz minőségű, bizonytalan eredetű, alacsony technikai értékű szaporítóanyagok, gépek, műtrágyák, vegyipari termékek, illetve késői fizetés vagy nem fizetés, a szerződéses fegyelem teljes megszűnése stb).

Az ágazatirányítás sem állt a helyzet magaslatán. Viták dúltak a birtokméretről, a szerkezet-átalakításról. Zajlott a privatizáció az élelmiszeriparban, a feldolgozásban, az ágazatot finanszírozó pénzrendszerben.

A mezőgazdaság szereplőinek, a termelő egységeknek a száma a néhány százról tízszeresére nőtt. Ezzel az „önállóan” jelentkező tömeggel, ennek kezelésével a felvevőkön túl nehezen boldogult az igazgatás, a pénzügyi, a hatósági hálózat egyaránt. Néhány gazdasági év elég volt ahhoz, hogy megszülessen a rendezés igénye az összes fél részéről.

1991 után *állami vonalon* a megyei földművelésügyi (FM) hivatalok voltak azok, amelyek a mindenkori agrárkormányzat céljait képviselték a megyékben, továbbá, az agrárpolitikai célok jogszabályi megjelenése után azok végrehajtásában is részt vettek. Ennek megfelelően az FM hivatalok dolgozóinak létszáma folyamatosan bővült.

A megye mezőgazdaságának szakember-ellátottsága igen jó volt a nagyüzemi időszakban. Középszinten minden szakmában jó színvonalú képzés folyt, a kikerülő fiatal munkaerő az üzemi keretek között meg tudta tanulni a szakmát, ha egy kis akarat volt benne. Hasonló volt a helyzet felsőfokú végzettségűeknél is; az üzemi méretek igényelték, de lehetővé is tették, hogy egy-egy részterületre szakosodottan foglalkoztassanak diplomás szakembereket (növényvédelem, energetika, munkavédelem, közigazdasági elemzés, állategészségügy stb).

Az elaprózódott viszonyok között – sok más mellett – nagyon sok esetben a megfelelő szakértelem is hiányzott. Természetesen, a régi kapcsolatok valamelyest pótolták ezt a hiányosságot; az önállóan gazdálkodó volt beosztott szaktanácsot kért a volt agronómus főnöktől, de ez a kapcsolat nem tudott mindent megoldani.

Az ágazatirányítás természetesen igyekezett megteremteni az új viszonyokhoz igazodó adminisztrációt, a fejlesztési, a pénzügyi, a koordinációs feltételeket.

Fontos megemlíteni az 1993-ban megnyitott Mezőgazdasági Fejlesztési Alapokat, amely többszöri átalakítással ugyan, de egészen az EU csatlakozásig pályázati forrásokat biztosított a költségvetésből a termelés felé. (Az EU-ba történt belépés után ezt a feladatot nagy részben átveszi a KAP.)

A kormányzat, látva, hogy rengeteg termelő jelent meg az agrárszektorban, szükségesnek találta egy szakmai, piaci, ágazati, jogi tanácsadó rendszer létrehozását. A falugazdász hálózat megszervezése meghatározó volt az ágazatirányítás és a vidék mezőgazdasága szempontjából.

Tevékenysége 1993-ban indult, majd többszöri átszervezés mellett mind a mai napig megtartotta a termelők állandó informálásának, praktikus szakmai segítségének, az alapinformációk gyűjtésének és áramoltatásának funkcióját. A falugazdász feladata, hogy eljuttassa a kormányzati szándékot, az ágazati döntéseket, a támogatási rendszerekkel kapcsolatos információkat a gazdálkodókhoz, továbbá, összegyűjtse, és továbbítsa a szakigazgatás felé a gazdálkodói felvetéseket, ágazati problémákat. A mezőgazdasági tárcán túl nélkülözhetetlen információt és segítséget kapott a hálózattól a pénzügyi irányítás, valamint az önkormányzatok is.

Az agrártámogatási lehetőségek, valamint az ügyfélkör bővülése szükségessé tette a falugazdász-hálózat létszámának növelését, és ezzel párhuzamosan a területi körzetközpontok kialakítását. A körzetközpontok feladatköre bővült, és a működési feltételek biztosításával

(műszaki-informatikai fejlesztések) az ügyintézés, az adminisztráció, a támogatási kérelmek feldolgozása, a támogatási okiratok kiállítása helyben lehetővé vált, ezáltal közelebb került a rendszer a termelőkhez. A falugazdász-hálózat szervezeti felépítése folytán – mivel nem regionális – minden településen és minden gazdálkodó számára rendelkezésre áll.

Az intézményi rendszer *nem állami részét* képezik az érdekképviselők. Ezek a társadalmi szervezetek, mint pl. a MOSZ, a Gazdakörök, a Terméktanácsok, valamint az Agrárkamara tagjaiknak nyújtanak szakmai és egyéb érdekvédelemértékesítési segítséget. Országos vagy megyei szinten, illetve a nagyobb településeken működnek.

A falugazdászok kezdetben az FM hivatalok felügyeletéhez tartoztak. 1995-től 1998-ig a falugazdász hálózat az agrárkamara irányítása alatt működött gazdajegyzői hálózat formájában. 1999-től a falugazdász apparátus ismételten állami irányítás alatt működik (FM hivatalok).

4. Piaci viszonyok, érdekvédelemértékesítés

A nagyüzemek érdekképviselője az egész időszak során működött, s túlzás nélkül mondható, hogy nagy szakértelemmel, viszonylag jó infrastruktúrával, tapasztalattal végezte és végzi munkáját.

Sajnos, néha a politika nem a partnert látta benne, ami rontotta az egész ágazat érdekében fontos érdekvédelemértékesítés hatékonyságát.

Ez a szervezet próbált nyitni az ágazat új szereplői felé (nem csak nevében); sajnos ez a tiszteletes próbálkozása nem kapott pozitív visszhangot az új vállalkozói, östermelői rétegtől.

Újjáéledt a gazdaköri mozgalom, amely sokkal nehezebb körülményekről indult. Infrastruktúrája gyakorlatilag nem volt, a szakember ellátottsága és tapasztalata igen szűkös. Sok esetben az 1950-es években volt fiatal gazdák, illetve leszármazottaik próbálták megszervezni a gazdaköröket. Sajnos, ez csak részben sikerült, és ezért érdekképviselői hatékonyságuk szerényebb.

Jellemzően országos értékesítési problémák, ágazati anomáliák alkalmával erősödik meg a gazdálkodók igénye az érdekképviselők iránt. Ilyenkor újabb „alkalmi” érdekképviselők is felbukkannak, de ezek el is hullanak hamar.

Sajnos, a politika hajlamos arra, hogy magához édesgessen egy-egy szakmai érdekképviselőt, esetleg segítse annak megszerveződését, működését, hogy adott esetben ellenszolgáltatás reméljen tőle.

Nyilvánvaló, hogy egy adott ágazatban jellemző prosperitás, vagy éppen hullámvölgy minden szereplőt sújt. Így több erő lakozik az egységes szakmai alapokon nyugvó érdekképviselőben. Ennek kialakulása egyetlen politikai erőnek sem érdeke, így ez még várat magára.

A korábbi nagyüzemi integrátori tevékenység biztonságos termelést és biztos piaci helyzetet teremtett a gazdálkodóknak. A gazdaságok szétesésével a kiszámítható piaci viszonyok megszűntek. A bizonytalanság, az elaprózódás, a szervezetlenség, az infrastruktúra hiánya jellemzi ezt az időszakot. Az árutermelés értékesítési láncolatában keletkezett zavarokat

kihasználva egyes piaci szereplők (kereskedők, felvásárlók, feldolgozók stb.) monopolhelyzetbe kerültek, ezzel is növelve a termelők kiszolgáltatottságát.

A termelői vonalak érdekérvényesítése minimális – szemben a nyugati termelők erős szövetkezeti rendszerével.

A volt nagyüzemi szövetkezetek „átalakítása” után minden kormányzati ciklusban azonnal felismerték, hogy a mezőgazdaságban a kis méretben termelőknek (szektortól függetlenül) alapvető érdeke lenne a szövetkezés.

Természetesen, ennek a szövetkezésnek merőben más alapokon kell állnia, mint a szocialista rendszerben. Az alapkülönbség igen egyszerű: a mezőgazdasági termelők saját gazdaságaikban maguk gazdálkodnak, de a termelést megelőző és az azt követő szakaszban egy-egy adott tevékenységre szövetkeznek, pl. közösen szerzik be – immár nagy tételben – a bejövő anyagokat (vetőmag, műtrágya, pénz, szakmai információ stb.), és közösen értékesítenek – tehát szintén nagy tételben jelennek meg a piacon.

Nem kell indokolni, milyen minőségi különbséget jelent a hatékonyság, az érdekérvényesítés és a versenyképesség területén egy ilyen forma általános működése egy nemzet agrárgazdaságában.

Sajnos, minden állami segítő szándék ellenére ezek a szövetkezetek nem szerveződtek meg.

4.1. Termelői csoportok

A termelői csoportokról a 85/2002. (IX.18.) FVM rendelet rendelkezett az EU-csatlakozás időpontjáig, utána a 81/2004. (V.04.) FVM rendelet lépett érvénybe. A két rendelet közti fő eltérés az, hogy az előzetes elismerés mint jogi kategória megszűnt, a rendelet csak a végleges elismerést ismeri el. A támogatás 5 éves időszakra szól és degresszív jellegű. A jogosultság kritériuma az FVM-től 2004. május 1. és 2006. december 31. között elnyert végleges elismerés.

A termelői csoportokat a strukturális hiányosságok orvoslása és a termelők piaci érdekérvényesítő képességének megerősítése érdekében hozták létre.

Termelői csoport azonos termék, illetve termékcsoporthoz szerződő termelők olyan együttműködése, amelyben piaci pozícióik megerősítésére az általuk önállóan végzett mezőgazdasági, erdészeti vagy halászati alaptevékenységükhöz illeszkedő kiegészítő tevékenység, saját termékeik átvételét, tárolását, piacképes áruvá történő előkészítését, valamint közös értékesítését segíti elő.

Termelői csoportot legalább 15 fő alakíthat, ahol egyetlen tag sem rendelkezhet 15% fölötti részesedéssel, illetve szavazati joggal.

Működhetnek a gabona, az olajos növények, a tehéntej, a baromfi- és a sertésenyésztés, a juh-, a kecske-, a nyúl-, a prémiaszárú-tartás, a méhészet, továbbá a fűszer- és gyógynövény-termesztési ágazatban. A támogatás felső határa az éves árbevétel 5%-a.

Békés megyében 2004-ben 11 előzetesen elismert termelői csoport (1. táblázat) kapott vissza nem térítendő állami támogatást összesen 106 849 ezer Ft értékben. Ez az összeg a megpályázott összes támogatás 66%-át teszi ki.

1. táblázat. Termelői csoportok Békés megyében (2004)

Név	Település	Tevékenységi kör
Apimella Szövetkezet	Szarvas	méhészet
Gyomaendrődi Sertésartók Értékesítő Szövetkezete	Gyomaendrőd	sertésértékesítés
Baromfi Beszerző-Értékesítő Szövetkezet	Medgyesegyháza-Bánkút	baromfiértékesítés
Gádorosi Gazdálkodók Beszerző Értékesítő Szövetkezete	Gádoros	sertésértékesítés
Gádorosi Növénytermelők Raktározó Értékesítő Szövetkezete	Gádoros	növényértékesítés
Körösvölgyi Méhészek Szövetkezete	Körösladány	méhészet
Horga Völgye Szövetkezet	Békésszentandrás	gabonaértékesítés
Oros Union Kft	Orosháza	sertésértékesítés
Körösi Halértékesítő Halfeldolgozó Szövetkezet	Gyomaendrőd	halértékesítés
Békés Megyei Sertés Beszerző Értékesítő Szövetkezet	Kardoskút	élőállat-nagykereskedelem
Telekgerendási Olajos Növények Termékcsoport Kft	Telekgerendás	olajosnövény-értékesítés

4.2. Termelői Értékesítő Szervezetek (TÉSZ-ek)

Először a 25/1999. (III.05.) FVM rendelet rendelkezett a TÉSZ-ek megalakulásának lehetőségéről. Az EU-csatlakozás időpontjától pedig – a 2200/1996. EK. Tanácsi Rendelet alapján – a 120/2003. (XII.02.) FVM rendelet eljárási szabályai vonatkoznak a TÉSZ-ekre.

A TÉSZ-ek zöldség-, gyümölcstermelői értékesítő szervezetek. A TÉSZ-ek a termelők kezdeményezésére létrejött, a termelés szervezése, a termékek tárolása, piacképes áruvá történő előkészítése és közös értékesítése céljából létrehozott, jogi személyiséggel rendelkező gazdasági szervezetek. A szervezet taglétszáma minimálisan 15 fő, a megpályázható támogatás a tárgyévi árbevétel 5%-a. A támogatási összeg az alapítás első 5 évében működési költségekre is fordítható, később csak beruházásra. A TÉSZ-eknek piacsabályozási feladataik is vannak: túltermelés esetén a termékfelesleget le kell vezetniük az árukivonási támogatás segítségével.

Megyénkben 6 ilyen szervezet működik (2. táblázat), amelyek közül egy, a Dombegyházi EURO TÉSZ véglegesen, a többi előzetesen elismert TÉSZ. (Az 2004. szeptember 16-ai FM-statisztika szerint országosan 97 TÉSZ-t tartottak nyilván, amelyek közül az említett megyei szervezet mellett csak Mórahalmon, Derecskén, Nyíregyházán, Csengerben és Szentesen működött véglegesen elismert TÉSZ.)

2. táblázat. Termelői Értékesítő Szervezetek Békés megyében (2004. szeptember 16.)

Név	Település	Fő termékek
Dombegyházi EURO TÉSZ	Dombegyház	zöldborsó, paprika, zöldbab, paradicsom, csemegekukorica
HUNGARO FLORA Zöldségtermelő és Értékesítő Szövetkezet	Murony	ipari paradicsom
CSÁRDA-AGRO Zöldségtermelői Értékesítő Szövetkezet	Mezőberény	zöldborsó, csemegekukorica, paradicsom, zöldbab
MEDI-SZÖV Dinnyetermelő Kertészek Beszerzési és Értékesítő Szövetkezete	Medgyesegyháza	görögdinnye, paprika, uborka, paradicsom
Szarvasi Zöldség TÉSZ Zöldségtermelői Értékesítő és Szolgáltató Szövetkezet	Szarvas	paradicsom, zöldbab, zöldborsó
Délfruct Termelői Értékesítő Szövetkezet	Csorvás	köszméte, szilva, meggy, dió, őszibarack, zöldborsó, paradicsom, káposzta, paprika

4.3. Beszerzési és Értékesítő Szövetkezetek (BÉSZ-ek)

A BÉSZ-ek az 1992. évi I. törvény alapján alakult szövetkezetek. A megalakult értékesítő és beszerzési szövetkezetek a mindenkor hatályos támogatási rendelet szerint alapításukhoz és működésükhöz támogatásban részesülhetnek. Megyénkben 46 ilyen szervezet kapott dotációt. 50 fölötti taglétszámmal 7 BÉSZ rendelkezik (3. táblázat). A BÉSZ-ek területi elrendeződésére jellemző, hogy azok túlnyomó része a megye északi és középső részein koncentrálódik (1. ábra; az ábrán a létező hat gépkör is szerepel, továbbá, egyes TÉSZ-eket és termelői csoportokat a BÉSZ-ek között is nyilvántartanak).

Az ilyen típusú szövetkezetek 2004-ben 9200 ezer Ft támogatást kaptak, ami csak 36,5%-a az igényelt 25 200 ezer Ft támogatásnak.

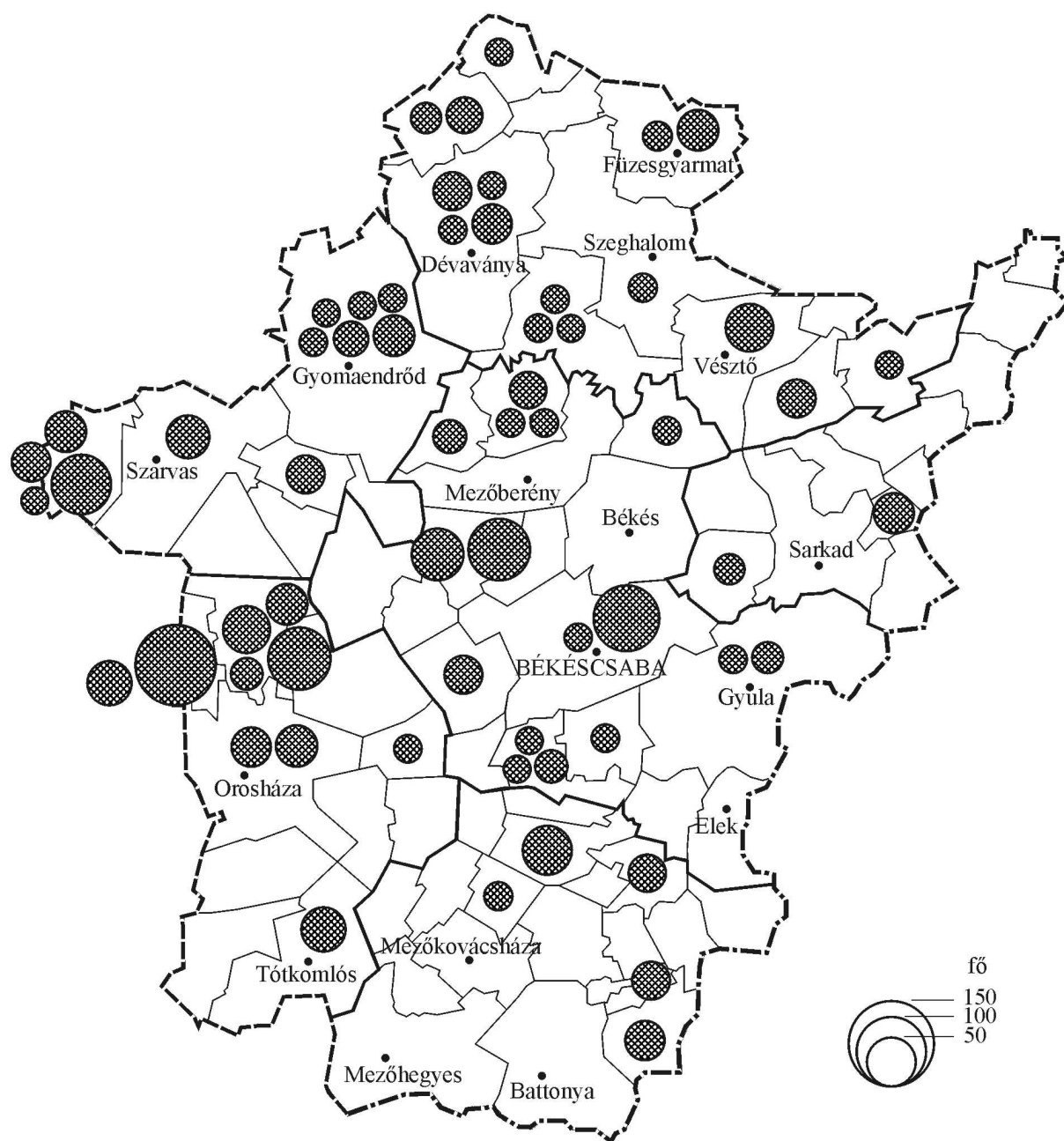
Az Unióban a megfelelő regisztrációval rendelkező elismert termelői szerveződések (termelői csoportok és TÉSZ-ek) működési költségeikhez árbevétel-arányos támogatást pályázhatnak meg a közös agrárpolitika keretében.

A jövőben az EU-s követelményekhez való felzárkózásban jelentős szerepet kell kapniuk az új típusú szövetkezeteknek és a termelői csoportoknak, hiszen az erős szabadpiaci versenyben a termelők, különösen a kistermelők, egyénileg nem tudják felvenni a versenyt, csak ha társulnak egymással, és kihasználják a közös fellépés előnyeit. A fentebb leírt szervezetek pozitív működésére Nyugat Európában már számos jó példa mutatkozik.

3. táblázat. Az 50 tag feletti létszámú Beszerzési és Értékesítő Szövetkezetek Békésben (2004)

<i>Név</i>	<i>Település</i>	<i>A tagok száma</i>
Csabai Raktár Szövetkezet	Békéscsaba	90
Gádorosi Gazdálkodók Beszerző és Értékesítő Szövetkezet	Gádoros	135
Kamuti AD-VESZ Szövetkezet	Kamut	56
Kamuti Növénytermesztő Szövetkezet	Kamut	80
MEDI-SZÖV Dinnyetermelő Kertészek Beszerzési és Értékesítő Szövetkezete	Medgyesegyháza	51
Nagyszénási Gazdálkodók Szövetkezete	Nagyszénás	81
Pindur Beszerző, Raktározó, Értékesítő Szövetkezet	Békésszentandrás	74

1. ábra. BÉSZ-ek és gépkörök, valamint taglétszámuk Békés megyében (2004)

Forrás: Békés Megyei FM Hivatal

AZ ÉLELMISZER-FELDOLGOZÓ SZEKTOR EGYES ÁGAZATAINAK ÁTALAKULÁSA ÉS JELENLEGI ÁLLAPOTA

1. Alapanyag-termelés

A mezőgazdasági alapanyag-előállítás helyzetének megítélése elválaszthatatlan egy-egy termékpálya egészének mérlegelésétől. Békés megye kedvező mezőgazdasági ökológiai adottságai, az arra épülő élelmiszeripar a megye gazdasági életében jelentős szerepet játszott a szocializmusban a rendszerre jellemző túlzott munkaerő-foglalkoztatással. A szocialista viszonyokra kialakított és főleg a szocialista piaci igényeket kielégítő minőségű tömegárut előállító feldolgozóipar – a politikai döntések alapján kialakított KGST-piac mellett – az alapanyag-előállító számára tervezhető értékesítési biztonságot jelentett.

A kedvező termőhelyi adottság ebből adódóan olyan módon érvényesült, hogy az alapanyag-előállító számára is behatárolt jövedelmet biztosított. A megyében előállított termékek mennyisége mindig is jóval nagyobb volt, mint a megyei fogyasztás – *Békés megye az ország éléskamrája* –, a termelő számára azonban ez nem jelentett érzékelhető piaci zavarokat a központi irányítás körülményei között.

1.1. Az alapanyag-előállítók helyzete a rendszerváltás után

A rendszerváltás, az élelmiszeripar tőke által vezérelt privatizációja a feldolgozóipar tulajdonlásából a termelőt kiszorította; a termékpályán belül – az alapanyagtól a kereskedelmi késztermékig – olyan érdekellentét állt elő, mely az *alapanyag-előállítót kiszolgáltató helyzetbe hozta*. Mára a szocializmusban nagynak számító megyei feldolgozó üzemek szerepe a globalizálódott világ viszonylatában és a piaci túltermelés miatt – a fogyasztás visszaesése, piacvesztések – jelentősen csökkent, megyei irányításuk megszűnt; a termelőkkel történő partneri együttműködést a termelők kihasználása, az alapanyag relatív túltermeléséből adódó *felvásárlói fölény* jellemzi. Ez vonatkozik az élelmiszeripar minden ágára: gabonaipar - Szabolcs Gabona; konzervipar - Bonduelle; hűtőipar - Glóbusz; tejipar - Friesland; húsipar - HAGE; baromfiipar - Bábolna.

A rendszerváltás óta eltelt időszak *differentiálta* a mezőgazdasági termelők helyzetét. A mezőgazdasági jellegű túlfoglalkoztatottság miatt – más lehetőségek híján – a piacgazdaság körülményei között is működőképes gazdaságok viszonylag szűk rétege mellett *jelentős a kényszervállalkozók száma*, akik csak alacsony életminőségen tudnak élni, illetve azoké, akik hosszabb távon életképtelenek.

Egy-egy gazdálkodó helyzetét elsősorban a piachoz való viszonya, illetve gazdálkodásának hatékonysága dönti el. A rendszerváltás óta tartó politikai vargabetűk okozta veszteségek, vagy a lehetőségek elmulasztása azok számára volt kevésbé jelentős, akik vállalkozói elképzelésekkel rendelkezve, megszerzett információk birtokában élni tudtak az adódó lehetőségekkel, és tudomásul vették a piac elsődlegességét.

1.2. Az alapanyag-előállítókat érintő legjelentősebb problémák

- Fejlesztési és forgótőke hiánya;
- Felvásárlói, feldolgozó monopóliumból adódó kiszolgáltatottság, kiszámíthatatlan piac, késedelmes felvásárlói fizetési készség;

- Sok esetben szakértelem és közgazdasági szemlélet hiánya;
- Termelői összefogás hiánya;
- Termelési diverzifikáció alacsony volta;
- A tájékozódás hiánya a gazdálkodó részéről;
- Hiteles, időbeni és szolgálatkész információ hiánya a politikusok, tisztviselők részéről;
- Bulvár jellegű tájékoztatás szakmai helyett a médiumokban;
- „Csodavárás” tettek helyett;
- Jogszabályok betartásának és betarttatásának hiánya az ágazatirányítók részéről;
- Államirányítási és gazdálkodói felkészültségi hiányosságok az EU-lehetőségekről és kötelezettségekről.

2. Élelmiszer-feldolgozás az EU-csatlakozás idején

Az élelmiszer-feldolgozó ipar helyzete direkt módon hat a megyei mezőgazdaság termelőire, alapvetően befolyásolja termelési szerkezetük váltási lehetőségeit, jövedelmezőségüket. Ezért ebből a szempontból is fontos a megyei élelmiszer-feldolgozó ágazat helyzetének ismerete.

2.1. Gabona- és sütőipar

A gabonatermesztés lehetőségének ökológiai adottságai a megyében kiválóak, a gabonafélék nagysága a megye vetésszerkezetében a rendszerváltást követően sem változott, aránya a mezőgazdasági szerkezet- és tulajdonváltás ellenére is a rendszerváltást megelőző arányú maradt. A gabonafélék termesztése jól gépesíthető, a termesztés hatékonyságát, jövedelmezőségét a területnagyság alapvetően befolyásolja. A gabonafélék termesztésének aránya a kis- és középvállalkozók esetében a szükségesnél nagyobb méretű, melynek elsődleges oka a szerkezetváltás, a termelési diverzifikáció elmaradása, a tőkehiány és az élelmiszeripar válsága, az élelmiszeriparral kapcsolatos anomáliák: tulajdonviszonyok, termékpályán belüli érdeellentétek, alapanyag-előállítói kiszolgáltatottság. A gabonaágazat – mint alapanyag-előállító – a malomiparnak – mint feldolgozó iparágnak – két fő ágát szolgálja ki: egyrészt mint emberi táplálkozást biztosító termékek alapanyaga, másrészt mint az állattartást szolgáló takarmány alapanyaga.

Előjáróban megállapítható, hogy a malomipar alapanyaga a megye lakossági és állattenyésztési igénye szempontjából a fogyasztást meghaladó mértékben előállítható – és előállításra is kerül –; a megye alapanyag-felesleggel rendelkezik, a többlet megyén kívüli elhelyezéséről gondoskodni kell (országban belüli, EU-n belüli elhelyezés, harmadik országba történő export).

Az abrakfogyasztó tenyésztési ágazatok válságos helyzete, az állatállomány drasztikus létszámviSSzaesése a gabonaágazat termékeinek értékesítését súlyosbítja. A 2004. november 1-jétől hazánkban is bevezetésre került intervenciós felvásárlás elsősorban a tárolóterekkel rendelkező kereskedelmi cégek számára – s nem az alapanyag-előállítók számára – teremtett kedvezőbb értékesítési lehetőséget.

2.2. Malomipar

A megye malomipari kapacitása többszöröse a liszt piaci értékesítési lehetőségének, azaz, a liszt piaci elhelyezése limitálja a kapacitás kihasználását.

A megyei malomipari kapacitás többsége 2004-től a Szabolcs Gabona tulajdonában van. A rendszerváltás előtti időszak malomipari kapacitása folyamatosan csökkent (1. táblázat).

1. táblázat. Malomipari kapacitások Békés megyében 2004-ben; t/24 óra

<i>Malom</i>	<i>Kapacitás</i>	<i>Működés</i>	<i>Megjegyzés</i>
István Malom Békéscsaba	300	működik	búzaórlás
Gyulai Malom	100	működik	kukoricaórlás
Orosházi Malom	180	nem működik	búzaórlás, 1993-ban a malom kiégett, nem került felújításra
Szarvasi Malom	60	nem működik	búzaórlás
Szeghalmi Malom	33	nem működik	búzaórlás
Tótkomlói Malom	80	működik	búzaórlás
Orosházi Malom	50	működik	búzaórlás
Zsadányi Malom	20	működik	búzaórlás

A rendszerváltás előtti 753,6 t/24 óra malomipari kapacitás a rendszerváltás időpontjában – magánvállalkozásban – 70 t/24 óra kapacitással bővült, és összességében elérte a 823,6 t/24 óra kapacitást. Jelenleg az összes kapacitás 550 t/24 óra, melyből 100 t/24 óra kapacitás kukoricaliszt készítésére alkalmas.

A malmok feldolgozó kapacitása a piaci őrlési igény többszöröse, ezért hatékonyságuk, kihasználtságuk, működésük napi gondokkal terhelt. Technikai, technológiai színvonaluk ugyan megfelel a mai árumínőségi, piaci igényeknek, a szükséges fejlesztések elmaradása azonban piaci pozíciójukat egyre inkább veszélyezteti. A malomipari kapacitás többségét a megyében – 400 t/24 óra – az Agrimill-Agrimpex Rt – 2004. augusztus 9-től a Szabolcs Gabona Holding Rt-hez tartozó Alföldi Malomipari Rt – birtokolja, 80 t/24 óra kapacitást az Agrograin Kereskedelmi Rt, 70 t/24 óra kapacitást pedig két kisebb kft. A békéscsabai István Malom működtetésére az új tulajdonos 2006-ig vállalt kötelezettséget, ezt követően a patinás malom valószínűleg bezárásra kerül.

2.2.1 Feldolgozó-termelői kapcsolatrendszer

A malmok alapanyaggal történő ellátásának vonatkozásában megszűnt a szerződéses termeltetői kapcsolatrendszer, gabonaféléket piacpolitikájuknak megfelelően, belső döntésük alapján meghirdetett időszakokban vásárolnak fel.

A malomiparhoz – ügyintézési szerkezetben ugyan leválasztva – szorosan kapcsolódik a malom feldolgozó igényeit meghaladó gabona felvásárlása – főleg exportra. Ennek oka, hogy a két nagy részvénytársaság - Alföldi Malomipari Rt (Szabolcs Gabona Holding Rt), illetve az Agrograin Rt (a rendszerváltás előtti Békés Megyei Gabonaipari Rt) eszközállományának megvásárlásával került tulajdonosi körbe, a GMV pedig a malomipar mellett nagy tárolótérrel, export bonyolításával is rendelkezett. Tárolótér tekintetében – üzleti titokra hivatkozva – az érintettek kevésbé közlékenyek. A megyében átlagosan megtermelt félmillió tonna búzából a két részvénytársaság kb. 200 ezer tonnát vásárol fel, ami az összes felvásárolt búzának meghatározó része. A felvásárlás egységára, nagysága és időszaka központi vállalati döntés függvénye, a megyei vállalatok csak mint egy-egy üzemegység működnek. Ugyanez mondható el a malomipar tevékenységére is. Az Agrimill-Agrimpex esetében a felvásárlást a Szabolcs Gabona Holding Rt-hez tartozó Szabolcs Kereskedőház Rt irányítja, az Agrograin Rt esetében a budapesti központ. A kukoricát illetően a takarmánykeverők tevékenységének

beszűkülése – állatállomány létszámának visszaesése – miatt a felvásárlás mennyiségét elsősorban az export lehetősége határozza meg. A többi gabonaféle piaci mozgása a sok – több mint száz – közvetítő kereskedelmi cég miatt nem követhető.

Ezek a közvetítő cégek sem kötnek termeltetési szerződéseket, hanem a késztermék piaci értékesítésében működnek közre. A közvetítő kereskedelemben külön kategóriát képeznek az országos kiterjedésű és a más megyei központú termelési rendszerek – KITE Nádudvar, IKR Bábolna, GITR Szolnok –, melyek a növénytermesztés egy-egy fő növényének termesztését integrálják olyan módon, hogy a termesztéshez szükséges eszközöket és input anyagokat is biztosítják, aminek fedezete a végtermék. A termelési rendszerek által így megtermeltetett gabonafélék piaci mozgása a termelési rendszerek mint részvénytársaságok profitszerzési elvárásainak megfelelő módon történik.

A legkiszolgáltatottabb helyzetben a kis területtel rendelkező termelők vannak, mert a termeltetési, értékesítési bizonytalanságból eredő anomáliák őket érintik különösen hátrányos módon, a termelői összefogás pedig még csak elvétve működik. Elsősorban a felvásárlók, a feldolgozók, a termelési rendszerek ismerték fel a raktározásból származó előnyöket, indítottak raktárépítési programot – a megyére kiterjedően is – főleg saját profitjuk gyarapítása érdekében.

Összességében megállapítható, hogy a malomipar, a kapcsolódó gabonafelvásárlás, gabonakereskedelem főleg megyén kívüli "kezekben" van, teljesítményét a tőke, a profit határozza meg, a szakmai kérdések csak ezután következnek. Az alapanyag-előállítók ráhatása a piaci folyamatokra nem erősödött, hanem gyengült – a termeltetési szerződések háttérbe szorultak –, emellett 2004-ben az intervenció felvásárlás esélyével – tárolótér, összefogás hiánya miatt – a termelők csak csekély mértékben tudtak élni. A hazai termelői, felvásárlói viszonyokra mi sem jellemzőbb, mint, hogy míg az EU-ban az intervencióra felajánlott gabonamennyiség csak néhány százaléka az össztermésnek – a korrekt kereskedelmi kapcsolatok a többit az intervenció felvásárlás helyett rendezik –, hazánkban ez nem így van: a termelői intervenció felajánlás van túlsúlyban.

2.3. Sütőipar

A kisütött kenyér és péksütemény mennyisége a fogyasztói igények változása és a drasztikus áremelkedés miatt 1990 és 1998 között Békés megyében fokozatosan és lényegesen csökkent, 1999-től a fogyasztás stabilizálódott, friss kenyér vonatkozásában 15 ezer tonnás, friss péksütemény esetében 3 ezer tonnás fogyasztási szinten. Az élelmiszeripar területén belül a rendszerváltás óta a kisvállalkozói kedv talán a sütőipari üzemek tekintetében volt a legnagyobb. Jelenleg a megye 75 települése közül 47-ben található sütőüzem. (1993-ban 48 településen volt.) Számuk 2004-ben összesen 91 (1993-ban 94 volt), megoszlásuk településenként 1-10 közötti (2. táblázat). A 91 üzemből 65 a rendszerváltás után létesített üzem; a csekély számbeli változások jól mutatják, hogy a piac elfogadta jelenlétüket, kialakult vevőköriük biztosítja életképességüket.

Az új, kisebb kapacitású üzemek létrejötténél a profitszemplélet volt a döntő, azaz a befektetők úgy látták, hogy a más ágazatban megszerzett tőkéjüket érdemes a sütőiparba fektetni, hiszen új, jobb minőségű termék megjelenésével, a helyi igényekhez gyorsan alkalmazkodó módon a telített kenyér- és péksütemény-piacon is biztos és jó hozamra számíthatnak.

2. táblázat. A sütőipari egységek száma településenként a megyében 2004-ben

Sor-szám	Település	Sütőipari egységek
1.	Almáskamarás	
2.	Battonya	1
3.	Békés	4
4.	Békéscsaba	10
5.	Békéssámson	-
6.	Békésszentandrás	1
7.	Bélmegyer	-
8.	Biharugra	1
9.	Bucsa	2
10.	Csabacsüd	1
11.	Csabaszabadi	-
12.	Csanádapáca	1
13.	Csárdaszállás	-
14.	Csorvás	2
15.	Dévaványa	2
16.	Doboz	1
17.	Dombegyház	1
18.	Dombiratos	-
19.	Ecsegfalva	1
20.	Elek	1
21.	Füzesgyarmat	1
22.	Gádos	2
23.	Gerendás	1
24.	Geszt	-
25.	Gyomaendrőd	4
26.	Gyula	5
27.	Hunya	-
28.	Kamut	-
29.	Kardos	-
30.	Kardoskút	-
31.	Kaszaper	1
32.	Kertészsziget	-
33.	Kétegyháza	1
34.	Kétsoprony	-
35.	Kevermes	1
36.	Kisdombegyház	-
37.	Kondoros	1

38.	Körösladány	1
39.	Körösnagyharsány	-
40.	Köröstarcsa	-
41.	Körösújfalu	-
42.	Kötegyán	-
43.	Kunágota	2
44.	Lökösháza	1
45.	Magyarbánhegyes	-
46.	Magyardombegyház	-
47.	Medgyesbodzás	-
48.	Medgyesegyháza	1
49.	Méhkerék	-
50.	Mezőberény	5
51.	Mezőgyán	-
52.	Mezőhegyes	2
53.	Mezőkovácsháza	3
54.	Murony	1
55.	Nagybánhegyes	1
56.	Nagykamarás	1
57.	Nagyszénás	1
58.	Okány	1
59.	Orosháza	8
60.	Örménykút	-
61.	Pusztaföldvár	-
62.	Pusztatölgvár	-
63.	Sarkad	2
64.	Sarkadkeresztúr	-
65.	Szabadkígyós	1
66.	Szarvas	4
67.	Szeghalom	2
68.	Tarhos	-
69.	Telekgerendás	-
70.	Tótkomlós	4
71.	Újkígyós	1
72.	Újszalonta	-
73.	Végegyháza	-
74.	Vésztő	2
75.	Zsadány	1

A sütőüzemek megvalósításában szerepet játszott az is, hogy a vállalkozások létrejöttét a helyi önkormányzatok vissza nem térítendő támogatásokkal is segítették, s a beruházásokhoz kedvező hitellehetőségek álltak rendelkezésre, melyek visszafizetését a gyors pénzforgási sebesség lehetővé teszi.

A sütődék legfőbb terméke a kenyér, amely mellett a megrendelés függvényében gyártanak és szállítanak péksüteményt a kereskedelmi egységekhez.

1 kg fehér kenyér előállítási ára 2004-ben:

Nyersanyagok

▪ Liszt	34 Ft
▪ Élesztő	3 Ft
▪ Só	0,4 Ft
▪ Víz, szennyvíz	2,1 Ft
▪ Adalékanyag	<u>3,0 Ft</u>
Összesen:	42,5 Ft

Előállítási költségek

▪ Nyersanyag	42,5 Ft
▪ Munkaerő	42,0 Ft
▪ Energia	14,0 Ft
▪ Egyéb	<u>10,0 Ft</u>
Nettó ár	108,5 Ft

Bolti átadási ár bruttó: 140 Ft

Bolti eladási ár bruttó: 180 Ft

A számok egy átlagos költségekkel dolgozó pékséget illusztrálnak; eltérések – főleg felfelé – számtalan esetben előfordulnak.

Az előállítási költségeket legnagyobb mértékben az energia- és munkabéreköltségek befolyásolják, ami a sütődék műszaki állapotától, technológiai folyamatainak korszerűségétől, a dolgozók szakmai hozzáértésétől függ. A sütődék fele felújításra, modernizálásra szorul, főleg az EU jogszabályi, minőségbiztosítási követelményei miatt (azbeszt hőszigetelők cseréje, energiatakarékos kemencék, környezetvédelem). Az előírások szigorodása és az éles piaci verseny miatt a következő években a sütőüzemek számának csökkenése várható.

2.4. Hűtőipar

A Békéscsabai Hűtőház 1962-ben kezdte meg tevékenységét. A vállalat a rendszerváltás előtti szocialista időszakban is jelentős szerepet játszott a hazai élelmiszeriparban, elsősorban azért, mert a legnagyobb hazai termelőkapacitással rendelkezett, termékeinek – elsősorban Nyugat-Európai – exporthányada magas volt, jó minőségű termékeket gyártott a kedvező mezőgazdasági adottságok közepette előállított jó minőségű alapanyagokból. A 16 ezer tonna mélyhűtő raktártérrel rendelkező üzemet olyan igényességgel építették, hogy az előállított termék nyugat-európai exportra is megfeleljen.

A manipuláló gépsorokat, a feldolgozó technológiát egy-egy termékfélésegre építették ki, így zöldborsó-, csemegekukorica-, zöldbab-, hagyma-, sárgarépa-, karfiol-, zöldpaprika-feldolgozó vonalakat alakítottak ki. A felsorolt zöldségfélék mellett gyökérszöszvény, ceruzabab, cukorborsó, zöldspárga, spenót fagyasztott feldolgozására is sor kerülhet a piaci igények függvényében. A zöldségféléken kívül húsos és tésztás ételeket is gyártanak – húsos mártások, derelyeféleségek, torták –, ezek mennyisége azonban a gyár termelési volumenében kisebb jelentőségűek.

A gyár a rendszerváltás előtti időszakban – még 1997-ig is – több évre szóló termeltetési szerződést kötött a termelőkkel az alapanyag biztosítása érdekében. A gyár 16 ezer tonna

mélyhűtő-térrel rendelkezik, 26-32 ezer tonna termék előállítására képes; az ehhez szükséges alapanyagot 5 ezer ha gazdálkodói szántóterület biztosítja. Néhány zöldségféle vonatkozásában a megye termelése országosan kiemelkedő, tehát a termőterületek közel esnek a feldolgozókhoz (1. ábra).

2002 évig a jellemző termékszerkezet az alábbi volt:

▪ zöldborsó:	6500 tonna
▪ zöldbab:	5000 tonna
▪ zöldpaprika:	2600 tonna
▪ gyökérzöldség:	7000 tonna
▪ hagyma:	6000 tonna
▪ tésztafélék, egyébek:	<u>1900 tonna</u>
	29000 tonna

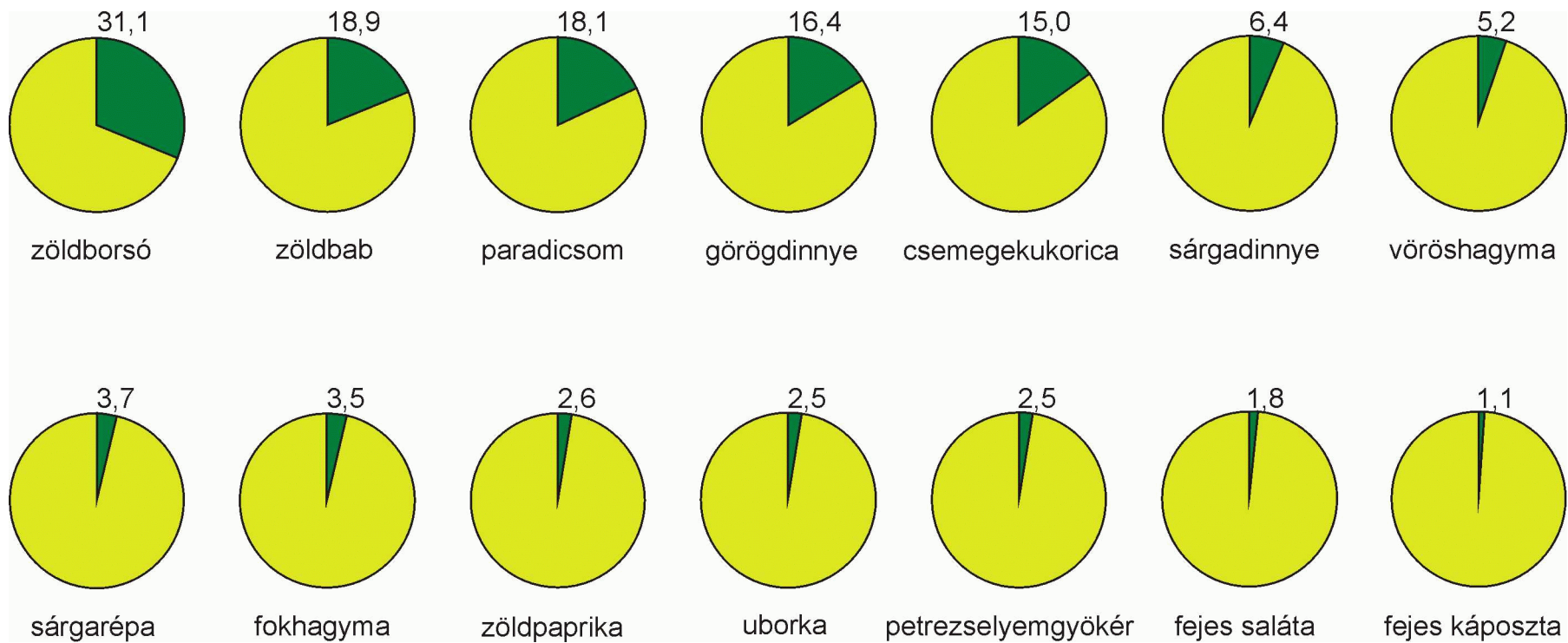
A gyárnak a rendszerváltás óta jelentkező élesedő piaci verseny mellett sikerült megtartania piaci pozícióját, termelését – sőt bővítette is azt –, a jövedelmezőség javításában, a költségek visszaszorításában azonban csak szerény eredményeket tudott produkálni.

Az EU-csatlakozás a gyár helyzetét nehezítette. *Ennek okai:*

- A megszűnt importvám miatt a hazai piacon is konkurenciát jelent a külföldi (lengyel, szlovák, belga, holland) áru;
- Az EU-ban még nem fedezhetők fel a konjunktúra jelei, pang a gazdaság;
- A forint magas, mesterségesen fenntartott értéke az €-hoz képest gazdaságtalanná teszi az exportot;
- A feldolgozott, hűtött termék ugyanakkor "export-kényszerűek", mert a hazai piac felvevőképesége nem elégséges;
- Az energiaár folyamatos és drasztikus emelkedése együtt jár az egyéb költségek emelkedésével;
- Ugyanakkor az értékesített termékek árszínvonala a négy évvel ezelőtti szinten van;
- Az előzőek együttes hatásaként az országban több hűtőház tönkrement, a megmaradó miskolci, győri, zalaegerszegi üzem veszteséges, a békéscsabai szerény nyereséget produkál.

A Békéscsabai Hűtőipari Rt technikai, technológiai színvonala megfelel a mai kor követelményeinek, működése emellett több évtizedes tradícióra, jó ökológiai adottságú termőterületekkel rendelkező termelői kapcsolatrendszerre, gyakorlott, szakértő munkaerőre épül. Az üzem a Glóbusz csoport tagja, ebből adódóan helyi önállósága korlátozott – gyakorlatilag nincs –, termelési feladatait a központi irányítás határozza meg. A megváltozott millió arra kényszeríti a központi irányítást, hogy egy-egy termék feldolgozását a profit érdekének alárendelve akár más országban – Lengyelországban, Bulgáriában – meglévő gyáraiba helyezze át vagy vissza, akár évenkénti gyakorisággal. Az üzem költségtakarékossági lehetőségei beszűkültek, a kapacitás-kihasználás biztosította hatékonyságot a piaci értékesítési lehetőségek korlátozzák. A profiltisztítás, illetve a munkaerő-racionalitás adhat még korlátozott lehetőséget a költségek csökkentésére, a termékszerkezetben alapvető változás azonban nem várható.

1. ábra. Békés megye helye Magyarország zöldségtermesztésében; 2002, %

A következő évekre várhatóan az alábbi gyártási szerkezet marad, mintegy 5 ezer ha termőterület termését feldolgozva:

▪ csemegekukorica:	5000-8000 tonna
▪ zöldborsó:	8000-10000 tonna
▪ zöldbab:	3000-5000 tonna
▪ hagyma:	1500-2000 tonna
▪ egyéb zöldségfélék:	1000-2000 tonna

Az alapanyag előállításának biztosítására az üzem éves szerződést köt partnereivel. Erre azonban csak azután kerülhet sor, miután az üzem termelési feladatait – január hónap végén – a központtól megkapta. Egyértelmű, hogy a globalizálódott piac, az EU nyílt versenye nehezíti az üzem működését, jelenlegi kedvezőtlen helyzete – főleg piaci oldalról – a közeljövőben várhatóan tovább fog romlani. Magyarország euró-övezetbe való tartozásáig, feltehetően 2010-ig, a forint-árfolyam hektikus ingadozása olyan jelentős veszteségeket okozhat, mely az exportlehetőség beszűkülését, sőt, a hazai piac jelentős részének elvesztését is jelentheti. A központi irányítás, a profitérdekeltség háttérbe szorítja a szakmai alapokon nyugvó feldolgozó, termelői kapcsolatokat, a termelők csekély ráhatását is kizárva a hűtőipari tevékenységre, a kiszámítható termelésre, az alapanyag-előállítói kiszolgáltatottság enyhítésére.

2.5. Konzervipar

A Békéscsabai Konzervgyár a megyei élelmiszeripar egyik legjelentősebb üzemeként kezdte meg működését a 1960-as években. A gyár a megyei szántóföldi zöldségtermesztés kedvező körülményeire, a "szocialista piacgazdaság" – KGST piac – lehetőségeire épült. A kialakított gyártókapacitás 120 ezer tonna késztermék előállítását tette lehetővé. A termékek meghatározó része a szocialista országok közötti államközi szerződések által biztosított piac igényeit elégítette ki (paprika, uborka, paradicsom, zakuska, lecsó, zöldborsó), emellett a nyugat-európai, illetve az amerikai piacokra is állítottak elő termékeket – főleg csemegekukoricát. A rendszerváltást követő piacvesztés a gyár életében komoly törést okozott, az 1990-es évek közepén azonban a termelés leegyszerűsített formában visszaállt. Ekkor 120 ezer tonna nyersanyag felhasználásával zöldborsó, csemegekukorica, paradicsom, almasűrítmény előállítására szakosodott a gyár. Az 1990-es évek második felétől a gyár két kft-re szakadt: a Bonduna Zöldségfeldolgozó Kft üzemeltetésébe került a zöldborsó és csemegekukorica vonal – az egyéb termékek gyártása megszűnt –, a sűrítőüzem (a paradicsomvonal, mely almasűrítmény előállítására is alkalmas), az Almex '96 Kft tulajdonába és üzemeltetésébe ment át.

2.5.1. Almex '96 Kft

A kft 2004-ben 45 ezer tonna paradicsom és 40 ezer tonna almaalapanyagot dolgozott fel sűrítménnyek. A két korszerű termékvonat – paradicsom-feldolgozó és -sűrítővonal, valamint almalé-nyerő és -sűrítményvonal – olyan sűrítményeket állít elő, amelyek nyugati piaca biztos, s amely továbbdolgozás céljára vásárolt termék. A feldolgozóvonal kapacitása 60 ezer tonna paradicsom- és ugyanannyi almaalapanyag.

A gépi betakarítású paradicsom termőterületének - közel ezer ha - mintegy kétharmada a megyében, egyharmada megyén kívül található. Az alapanyag előállítása integrátorok koordinálásával, szerződött módon történik. Az almasűrítmény alapanyaga más megyékből

(Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) beszállított almából készül, mivel a megyei almaültetvény területe minimális. A kft által feldolgozott alapanyag-mennyiség összhangban van a piaci értékesítési lehetőséggel, termelésbővítés a közeljövőben nem is várható, a meglévő termelési színvonal a közeljövőben várhatóan tartható.

2.5.2. Bonduna Zöldségfeldolgozó Kft

A kft a Bonduelle üzletcsoport tagja. A békéscsabai üzem jellemző készterméke mára csak a zöldborsó- és a csemegekukorica-konzerv. Az üzletcsoport tagjaként központi utasítás szerint dolgozik, üzletpolitikai önállósága nincs. A két termék feldolgozására kialakult feldolgozó kapacitás mintegy száz fő állandó és kétszáz fő szezonális munkaerő foglalkoztatottságát teszi lehetővé. 2005. január 1-jétől a békéscsabai gyár szervezetileg a nagykőrösi Konzervgyár gyáregységeként működik tovább, a kft önállósága megszűnik, integrálódik a Bonduelle üzletcsoport nagykőrösi gyárába.

A közeljövőben várhatóan marad a csemegekukorica és a zöldborsó feldolgozása, tehát ez a leegyszerűsített termelési szerkezet. Az EU-csatlakozás nyílt piaci versenye nehezítette a hazai konzervipari ágazat helyzetét. Az előállítási költségek állandó növekedését a termékek értékesítési árában nem vagy nehezen tudják érvényesíteni, a tulajdonosok profitérdekeltsége, a nyereség megvalósulása vagy elmaradása dönti el a termelés szerkezetét, egy-egy gyáregység működésének sorsát.

2.5.3. A két kft helyzete az EU-csatlakozás után; gyártási kilátások 2005-től

Az EU-csatlakozást követően mindkét kft helyzete nehezedett, ami több okra vezethető vissza:

- A konzervipar üzemeinek jövedelmezősége országosan romlott, ez a tendencia a békéscsabai üzemeket sem kerülte el;
 - A termékek értékesítési lehetőségei mind a hazai, mind a külföldi piacokon beszűkültek;
 - A megszűnt importvám miatt a hazai piacon is konkurenciát jelent a külföldi áru. Jó példa erre a thaiföldi csemegekukorica, melynek doboza 2004 végén a Lidl áruházláncban 49 Ft, míg a Békéscsabán előállított konzervé más üzletláncokban 119 Ft (csak a doboz ára 30 Ft!);
 - Nem csak hazánkban, de az EU egész területén csökkent a konzervek iránti vásárlói igény;
 - Az előállított termékeket a hazai piac nem képes felvenni; nagy arányú a nyomott áron történő export;
 - A Ft magas értéke az €-hoz és a \$-hoz viszonyítva gazdaságtalanná teszi az exportot;
 - A költségek – főleg az energiaárak – folyamatos emelkedését a piac nem ismeri el;
 - Az alapanyag-előállítók jövedelmezősége is egyre romlik, ami a gyári "diktátum" miatt olyan szintet érhet el, hogy alapanyaghiány miatt veszélybe kerülhet a gyártóvonalak hatékony kihasználása;
 - A tőke profitérdekeltsége erősödött, ugyanakkor a piaci lehetőségek beszűkültek;
 - Raktárra nem gyártanak, az értékesítési problémák kedvezőtlen esetben a gyártóvonalak teljes leállítását is eredményezhetik.

2005-től a Bonduna Kft megszűnik, a zöldborsó és a csemegekukorica feldolgozása közvetlenül a Bonduelle üzletcsoport felügyelete alá tartozóan a Nagykőrösi Gyár

üzemegységeként – a gyár önálló elszámoló egységét megszüntetve – folyik tovább. A csemegekukorica-vonal korszerű, megfelel a gyártási és piaci igényeknek, a piaci problémák miatt azonban 2005-ben a feldolgozás mértéke 15%-kal csökken. A zöldborsó-vonal korszerűsítése jelenleg folyamatban van, a termelés nagysága azonban – szintén értékesítési problémák miatt – nem nő.

A gyár az alapanyag-előállítókkal termeltetési szerződést köt – 2005-ben csemegekukoricából mintegy 2.500 hektárra, 40 ezer tonna mennyiségre, zöldborsóból 1.900 hektárra, 10 ezer tonna mennyiségre az idei évnél 20%-kal alacsonyabb vételi áron. A termelők jövedelme a szerződések alapján alig megy át pozitív tartományba, ezeket a feltételeket ezért csak nehezen fogadják el, de más lehetőségek híján kénytelenek a szerződést aláírni. Ha a piaci helyzet nem romlik tovább, a zöldborsó- és a csemegekukorica-konzerv előállítása hosszabb távon lehetséges a korszerű gépsoroknak köszönhetően. A francia Bonduelle cég a hazai konzervgyárát bezárva vette meg a Békéscsabai Konzervgyárat (közelebbi feldolgozás lehetősége a volt szovjet piacokhoz), aggályos lehet azonban, hogy Románia és Bulgária 2007 évi EU-csatlakozása után a békéscsabai gyár termelői kapacitása ezen országok valamelyikébe kerülhet át.

Az Almex '96 Kft termelési színvonala a közeljövőben is a mostani szinten marad. A gépesített paradicsom-betakarítás – a 2004 évi kedvezőtlen időjárás miatt különösen – nem éri el a kézi betakarítás biztosította minőséget, ezért az átvétel kapcsán jelentős a termelő-feldolgozó közötti minőségi vita az alapanyag átvételénél. A kft a piaci igények függvényében dolgozza fel a paradicsomot – kapacitása 60 ezer tonna –, az alapanyag mintegy 700-750 ha szántóföldi területen állítható elő. A terület durván kétharmada Békés megyei lesz, emellett a Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei beszállítók is megmaradnak. Termeltetési szerződést nem egyénekkkel, hanem integrátorokkal kötnek, a gépi betakarítás és a kedvezőbb szállítási ütemezés miatt. Az almasűrítmény gyártási kapacitása – az érési idő eltolódása miatt ugyanazon a gyártóvonalon történik a gyártás – 60 ezer tonna alma-alapanyag. Az almasűrítmény-gyártás alapanyag-ellátásában Békés megyei termelő nem lesz érintett a közeljövőben sem.

2.5.3. Konzervipari kistermelés

A megyei konzervipari ágazatban kistermelői kezdeményezések is vannak. Ezek főleg a házi jellegű savanyúságok előállítására szakosodtak (3. táblázat), és egy-egy család, esetleg néhány alkalmazott megélhetésében játszanak szerepet.

3. táblázat. A savanyító kisüzemek száma a megyében 2004-ben

Település	Üzemek
Csorvás	2
Mezőkovácsháza	1
Körösladány	1
Nagybánhegyes	1
Szarvas	1
Szabadkígyós	1

A savanyítók a speciális házi jellegű fűszerezés mellett kézimunkaerő-igényes, látványos kisserelésű termékek előállításával piaci réseket használnak ki, a piaci lehetőségekhez – melyeket maguk kutatnak fel – igazított termékek alapanyagát is általában maguk állítják elő.

A konzervipari feldolgozásban más jellegű kis- és középvállalkozások még nem jelentek meg a megyében.

2.6. Tejfeldolgozás

Békés megyében még a rendszerváltás után is három tejipari vállalat működött öt üzemmel. Az előállított tej mennyiségének négyötöde nagyüzemekből, egyötöde – tejbegyűjtőkön keresztül – került a tejfeldolgozókbá. Az öt üzem besorolás szerint nagy kapacitásúnak számított (2 millió l/év feletti tejmennyiség feldolgozása). A Gyulai Tejporgyár 55 millió l/év, a Szeghalmi Sárréti Rt Békéscsabai Tejüzeme 21 millió l/év, a Szeghalmi Sárréti Rt Szeghalmi Tejüzeme 30 millió l/év, a nagybánhegyesi Zalka Rt Orosházi Tejüzeme 10 millió l/év, Nagybánhegyesi Tejüzeme 14 millió l/év feldolgozási kapacitással rendelkezett. A rendszerváltás előtti megyei tejfeldolgozó kapacitás évi 220-230 millió nagyságrendje csökkent 130 millió literre 1995-re. A napi megyei – akkor még relatíve magas lakossági – friss tejfogyasztási igényének kielégítése mellett a tejporon kívül olyan feldolgozott termékek kerültek nagy mennyiségben előállításra, mint a túró, a Túró Rudi, a trappista sajt, a füstölt parenyica sajt, a krémtúró.

A tejgazdaság országosan ismert nehézségei – belföldi fogyasztás tragikus visszaesése a vásárlóerő csökkenése miatt, a tejipar koncentrálódása, a kereskedelmi hálózatok importtermékei – Békés megyét sem kerültk el. A megyei központú Sárréti Tej Rt szeghalmi központi üzemének működése 1998-ben megszűnt, békéscsabai gyára új tulajdonoshoz került. A Sárréti Tej Rt Nemcsak a megye tejfeldolgozásában játszott meghatározó szerepet, hanem olyan korrekt szerződéses kapcsolatot épített ki a megyei termelőkkel, mely a közös előnyökre épült, a vállalati profit pedig a megyében maradt. Ugyancsak ebben az időszakban szűnt meg a tejfeldolgozás, a másik jelentős tejfeldolgozó, a Zalka Rt orosházi üzemében. A tulajdonosi átrendeződés miatt 2004-re a megmaradt megyei tejfeldolgozók a Friesland Hungária Rt Debrecen tulajdonába és üzemeltetésébe kerültek. Ezek a nagy kapacitású feldolgozók a Friesland Rt Nagybánhegyesi, a Békéscsabai és Gyulai üzei. A nagybánhegyesi üzem a kézimunkaerő-igényes tejtermékek (krémtúró, parenyica, gomolya) feldolgozására, a békéscsabai a megyei napi friss tej ellátására szakosodott, míg a gyulai a tejporgyártásra.

Az üzemek a debreceni központ direkt irányításába kerültek, üzletviteli önállóságukat teljesen elveszítették. A szakosodás már a jelenlegi tulajdonost megelőző időszakban is hasonló volt, azonban a tejipar megyei leépülését jól jelzi, hogy a gyulai üzem 2004. december 31-ével megszűnteti tevékenységét, a nagybánhegyesi üzem jellemző termékének, a Túró Rudinak a gyártása Hajdú-Bihar megyébe került.

A megmaradt két megyei üzem egy-egy gyáregységként szerepel, további sorsukról a Friesland profitorientált üzletpolitikája dönt. A cég ügyvezetése – üzleti titokra hivatkozva – gyártási adatokról, üzleti stratégiáról nem hajlandó nyilatkozni. Háttér-információkból kikövetkeztethető, hogy a hazai piacot uraló néhány nagy kereskedelmi üzletlánc arra kényszeríti az élelmiszer-feldolgozókat, hogy egy-egy logisztikai központba történjék a késztermékek beszállítása, ahonnan a kereskedelmi láncok szállítójárművei terítik tovább a termékeket üzleti egységeikbe. Könnyen belátható, hogy ilyen logisztikai központ tejtermék vonatkozásában – de más termékféléseknél sem – nem Békés megyében épül meg. Ez kihat a feldolgozás és az alapanyag-előállítás jövőjére egyaránt.

2.6.1. A tejfeldolgozók és a tejtermelők kapcsolatrendszere

A tejfeldolgozók a tejágazattal kapcsolatos minden nehézséget igyekeznek a termelőre áthárítani, monopol-helyzetükből adódóan, sajnos, ezt meg is tehetik. Különösen így van ez azokban a megyékben, – így Békésben is –, melyek feldolgozói központtal nem, csak feldolgozói üzemekkel rendelkeznek. A tejelőállítókkal a tejfeldolgozók szerződéses kapcsolatban vannak ugyan, ezek a szerződések azonban egyoldalú lehetőséget biztosítanak számukra a feltételek, sőt, az átvételi ár egyoldalú megváltoztatása tekintetében is. A tej romlandósága, illetve a tejtermelésre való berendezkedés miatt a termelő mozgástere beszűkült; kénytelen a számára kedvezőtlen feltételeket is elfogadni. A néhány tehenet tartók a tej minőségi problémái, illetve a helyi tejbegyűjtők megszűnése miatt az elmúlt években kiszorultak a tejtermelésből. A tejminőség tekintetében a megelőző öt-hat évben a tejelőállítók látványosan jó eredményeket értek el, termelésük minősége megfelel a kívánatos extra tejminőségnek, ami a tejkvóta teljesítésének egyedüli lehetősége. A tejpiac anomáliái, az alacsony átvételi árak miatt mára azonban már azok is kénytelenek abbahagyni a tejtermelést, akik 15-30 tejelőtehenével és az ehhez kapcsolódó tejkvótával rendelkeznek. Az alacsony felvásárlási árak, a feldolgozók által diktált feltételek, az erőfölényből eredő feldolgozói tárgyalási pozíció az együttműködő, partneri viszony helyett a hatékonyan működő, nagyobb tejmennyiséget előállító vállalkozások jövedelmezőségét és létét is veszélyezteti.

Összességében megállapítható, hogy az élelmiszer-feldolgozó ágazaton belül a megyei tejfeldolgozó ágazat szerepe folyamatosan csökken, ezzel párhuzamosan az alapanyag-előállítók kiszolgáltatottsága nő. A nagy kereskedelmi láncok napjainkban kiépülő logisztikai központjaihoz való feldolgozói "igazodás", illetve a tőkebefektetők kívánta profithoz igazított feldolgozói szerep olyan folyamatot indított el, amely fokozza a tejtermelők kiszolgáltatottságát. A feldolgozói központok más megyékbe történő áthelyeződése a keletkezett feldolgozói profit megyéből történő kivonásával jár. Az elmúlt időszak történései – tejporgyár bezárása, jellemző megyei feldolgozott termékek más megyében történő előállítása, a megyei tejfeldolgozói kapacitás csökkenése – jól mutatják, a leépülés folyamata olyan mértékű, melynek pozitív irányba történő visszafordítására remény sincs. A kialakult helyzet jelentős számú alapanyag-előállítót, a tejfeldolgozásban dolgozó munkavállalót érint kedvezőtlenül.

2.7. Egyéb élelmiszeripari feldolgozók

2.7.1. Édesipar

A megyében 74 kis- és középvállalkozás állít elő engedélyezett módon üzemadottságának megfelelő gyártmánylapok alapján édesipari termékeket. Az üzemek túlnyomó többsége családi vállalkozás, közülük csak néhányan foglalkoztatnak egynél több alkalmazottat.

2.7.2. Növényolajipar

Hidegen sajtolással, főleg olajnapraforgóból minőségi étolajat állít elő néhány kisvállalkozás Mezőberényben, Orosházán, Mezőkovácsházán, Sarkadon, Szarvason. Vevőköriüket elsősorban azok alkotják, akik egészségesebbnek tartják az ilyen módon előállított étolajfajtát a melegen sajtolt nagyüzemi étolajnál. Jelenlétük megyei szinten nem jelentős, de jó példa a termelői kezdeményezésekre, mert vállalkozásaik évek óta stabilan működnek főleg saját előállítású napraforgóra alapozva.

2.7.3. Tésztagyártás

Tésztagyártásban a Békéscsabai Konzervgyár Tésztaüzeme még a rendszerváltás időszakában jelentős ipari jellegű funkcióval és termékmennyiséggel bírt. A gyár ilyen jellegű tevékenysége az 1990-es évek elején megszűnt, a megyében azonban néhány kis- és közép vállalkozás jelenleg is foglalkozik házi jellegű száraztészta-gyártással (4. táblázat).

4. táblázat. A száraztészta-gyártó üzemek száma a megyében 2004-ben

Település	Száraztészta-üzemek
Békés	1
Békéscsaba	1
Gyula	1
Kardos	1
Körösladány	1
Mezőberény	2
Mezőkovácsháza	1
Orosháza	4
Sarkad	1

A nagy üzletláncok megjelenésével csökkent azoknak a kiskereskedelmi üzleteknek az élelmiszerforgalma, ahol a tésztagyártók termékeiket el tudják helyezni, a nagy üzletláncokba pedig csak keveseknek sikerül bekerülnie. (Néhálynak azonban igen!)

2.7.4. Szeszípar

Kisüsti, házi jellegű pálinka készítésének nagy hagyományai vannak; a megyében ma is 36 szeszleparló működik 28 településen (5. táblázat). A szeszfőzés – elsősorban a szilva – alapanyagát főleg a szórványgyümölcsösök adják, de néhány gazdálkodó telepített már körteültetvényeket is pálinkafőzési – emellett aszalvány-készítési – céllal. A geszti és a békési pálinka megalapozott hírneve értékesítés szempontjából átlépte a megyehatárt.

A lepárló-kapacitások kihasználása időszakos, működésük a feldolgozandó gyümölcsök éréséhez és a termés mennyiségéhez igazított. A szigorodó – mint jövedéki termékhez kötődő – előírások miatt számuk bizonyára csökkenni fog. Felszereltségük, technológiájuk változatos; a lepárlók között palackozott pálinkát forgalmazó kettő van.

A családi vállalkozásokban üzemeltetett lepárlók a tulajdonosoknak és néhány alkalmazottnak biztosítanak kiegészítő jövedelemforrást.

3. Az élelmiszeripar helyzetértékeléséből levonható megállapítások

Békés megye élelmiszer-feldolgozó szektorának jelenlegi helyzete – a húsfeldolgozás kivételével – általánosságban kritikusnak mondható, ami negatív kihatással van az alapanyag-előállítók teljes körére is. A megyei feldolgozó szektor leépülése a rendszerváltás óta folyamatos.

5. táblázat. A szeszleparlók száma Békés megyében 2004-ben

<i>Település</i>	<i>Lepárlóhelyek száma</i>
Battonya	1
Békés	1
Békéscsaba	4
Csanádapáca	1
Déaványa	2
Dombegyház	1
Elek	1
Füzesgyarmat	2
Gádos	1
Gerendás	1
Geszt	1
Gyula	1
Hunya	1
Kamut	1
Kondoros	1
Körösladány	1
Köröstarcsa	1
Mezőberény	1
Mezőhegyes	1
Orosháza	2
Örménykút	1
Pusztatölg	1
Sarkad	1
Szarvas	1
Szeghalom	2
Tótkomlós	1
Újkígyós	2
Vésztő	1
<i>Összesen:</i>	<i>36</i>

Ennek elsődleges oka a piacgazdaság velejárója, a tőke diktálta profitérdekeltség, ami a szakmai megközelítéseket – helyi kedvező termelési feltételek és minőség – háttérbe szorítja. A szocialista tömegtermelésre kialakított üzemek struktúrájukban általában nem felelnek meg a mai kor követelményeinek, privatizációjukat elsősorban a piac megszerzése motiválta. A jelentős termelési értéket produkáló megyei központú és irányítású üzemek elvesztették önállóságukat, kezdeményező és döntési képességüket, lecsökkentett termelési volumenű, más megyei irányítású üzemegységekké épültek le. Az üzemek termelési racionalizálásában mára már alig van tartalék, ha van is, jövedelmezőségük nem biztosított az elvart szinten. A feldolgozó üzemeket az EU-tagság kedvezőtlen hatásai, a nyílt piaci árverseny, a hazai piacok védettségének elvesztése, az input költségek folyamatos növekedése, az export jövedelmi hatékonyságának romlása – a forint erősödése miatt is – országosan és megyei szinten is már a csatlakozás első évében kedvezőtlenebb helyzetbe hozta. A jó alapanyag-minőséget előállítani képes megyei gazdálkodók széles köre veszíti el – az egyszerűsített, de egységnyi területen kevés jövedelmet biztosító gabonafélék kiváltása helyetti – termékváltási lehetőséget az élelmiszeripar visszaesett termelése miatt. A feldolgozó körben maradó alapanyag-előállítók jövedelmezősége a kedvező terméseredmények ellenére is folyamatosan csökken,

mert az élelmiszeripari üzemek veszteségeinek egy részét az alapanyag-előállítók kénytelenek viselni az egyoldalú és nem partneri alapon nyugvó szerződéses feltételek miatt. Az élelmiszer-feldolgozó ágazat kedvezőtlen helyzete súlyosan érinti a megye gazdasági életét, komoly szerepet játszik a megye gazdasági és társadalmi leszakadásában. Az üzemi munkaerő-foglalkoztatottság csökkenése mellett legalább ilyen súlyú – ha nem nagyobb – a mezőgazdasági alapanyag-előállítókat érintő kedvezőtlen kihatás.

Az élelmiszer-feldolgozó ágazatban a megyében – a húsfeldolgozás kivételével – nem jelentek meg olyan kis- és középvállalkozásban működő feldolgozók, melyek termelői, térségi érdekeket szolgálva jelentősebb foglalkoztatotti létszámmal működnének. A nagy kereskedelmi láncok térnyerése, üzletpolitikája a hazai fogyasztásban – főleg az EU-tagság óta – háttérbe szorította a hazai élelmiszeripari termékek szerepét, értékesíthetőségét, aminek következményeként folyamatosan csökken a hazai feldolgozású termékek előállítása. A hazai értékesítési nehézségekkel párhuzamosan az exportlehetőségek is kedvezőtlené váltak. Pillanatnyilag úgy tűnik, belátható időn belül Békés megye élelmiszer-feldolgozó iparában kedvező változás nem lesz, sőt, az értékesítési problémák tartós megmaradása további leépülést – üzemek bezárását, a termelés áttelepítését más megyékbe, környező országokba – hozhatja magával.

A BÉKÉS MEGYEI ÉLELMISZERGAZDASÁG ÉRTÉKELÉSE – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HÚSFELDOLGOZÁSRA

1. Az élelmiszer-feldolgozó szektor átalakulása, jelen helyzete

Békés megye élelmiszergazdaságában az elmúlt évtizedben lezajlott változások bemutatása és értékelése során az alábbi főbb szempontok ismertetése, elemzése elkerülhetetlen, és minden körülmények között kiemelt figyelmet érdemel:

- a kiinduló termelési szerkezet;
- az alapanyag-termelő állattenyésztési ágazatok közgazdasági feltételrendszerében bekövetkezett változások;
- a kereskedelmi és piaci változások;
- az elmúlt években született új jogszabályok termelésre gyakorolt hatása;
- a jelenlegi termelési adatok ismertetése, elemzése;
- a fejlesztési lehetőségek.

2. A kiinduló termelési szerkezet

A kiinduló termelési szerkezet rövid ismertetését azért szükséges, mert az a jelenlegi helyzet megértését és a problémák felvetését segíti elő.

Az állattenyésztési ágazatban a termelés az 1990-es években több mint 50%-os részarányban kisgazdaságokban folyt. Ez volt a kiinduló állapot; a rendkívül sok különálló gazdaságban önállóan folyt a termelés. Meg kell jegyezni, hogy az elemzésbe bevont időszak első éveiben (1990 után) azért folytatható mégis eredményesen a gazdálkodás, mert a viszonylag nagy szállítási távolságokat (a termelőtől a feldolgozóig) az alacsony energiaárak kompenzálták, tompították.

Jellemző volt erre az időszakra például, hogy a kistermelők, egyéni kisgazdák rendelkeztek főállással, munkahellyel, így a termelést – elsősorban a sertéshizlalást – csak második jövedelemszerzésként, mintegy kiegészítésként végezték. Továbbá, jellemző volt a tömegtermelés. A minőségi átvételi árrendszer ugyan a felvásárló húsipari cégek részéről deklarálásra került az évtized végére, de az nem fejezte ki a minőségi termékek ár-érték arányos átvételét a termelés felé. Összességében tehát a tömegtermelés és a mennyiségi szemlélet volt a jellemző. *„Termelj többet, mert a mennyiséget, nem pedig a minőséget fizetik meg”.* Ezen előzmények folytán a termelőket nem ösztönözték a drágább – és ezzel együtt magasabb genetikai értéket képviselő – tenyészállatok megvásárlására. A hagyományos genetikai összetételű állomány érdekében így nem vált szükségessé a tartástechnológia korszerűsítése sem. Tehát az 1980-as évekről átmentett konzervatív termelési szerkezet változatlan maradt. Napjainkig elmarad a feldolgozóipari üzemek valós integrációja, s nem közvetítették a külpiacokon tapasztalt változásokat a termelők felé. Lényegében a termelők és a feldolgozó üzemek között a közvetlen kapcsolat megszűnt. Szinte csak a felvásárló cégeken, az „integrátorokon” keresztül valósult meg a termeltetés, ami nem volt szerencsés.

A megye növénytermesztési szerkezete évtizedek óta szinte semmit sem változott. A közel 100 ezer hektáros búza és 120–150 ezer hektáros kukorica-termőterület hozama az előző évtized jelentős gépi-technológiai fejlesztéseinek – és a Békés megyei földterületek

közismerten kiváló termőképességének – köszönhetően egyes években már elérte a közel egymillió tonnát.

Tény, hogy az elmúlt év – korábbi évekhez képest kiugró – növénytermesztési hozama lényegében a mára már lecsökkent állatlétszám miatt okoz máig ható megoldhatatlan intervenciós problémát.

Az 1990-es években a gabonatermő területen az abrakfogyasztó állatok száma igen jelentős volt. (Az e kötetben az állattenyésztés helyzetelemzésével foglalkozó fejezet messzemenően alátámasztja ezt a megállapítást.) A feldolgozó üzemek elsősorban éppen a vizsgált időszakban a nagy létszámú, de hihetetlenül vegyes állati termékből a legszélesebb fogyasztói kör részére, a nagy tömeget felvevő piacra helyezték el a megyében előállított állatok húsát.

A sertések húskitermelési százaléka 3–5%-kal az országos átlag alatt volt. Baromfi esetében a májkitermelés 5–10 dkg/db-bal maradt el az elérhető mennyiségtől. A vágómarha-termelés jelentős része pedig jellemzően istállózott körülmények között folyt, ami egész éven át már akkor is jelentős költségtöbbletet rótt a termelésre a nyugat európai versenytársakhoz képest.

Az előzmények ismertetésénél meg kell említeni, hogy erre az időszakra jellemző volt az információhiány. Továbbá, nem történtek elegendő fejlesztések a tartástechnológia területén. Elmaradtak (a baromfi esetében) a tenyészállományok kialakításának, illetve a (sertés vonatkozásában) a tenyészállat-cseréknek azon lépései, melyek az évtized végén bekövetkezett és később ismertetésre kerülő változások hatásait tompítani tudták volna, és mindezek által a vágóhidak és az élelmiszer-feldolgozók megfelelő alapanyag-ellátását segítették volna.

A húsipari cégek nem igyekeztek egy törzstermelői kört létrehozni valós integráció felállításával. A feldolgozóipar nemcsak a termelésszervezésben és a minőségielőállat-előállítást segítő konzekvens átvételi árrendszer kialakításában nem jeleskedett, de a saját üzemitechnológia-modernizációit is igen szerényen végezte el. A húsipari üzemek közül a „nagyok” túlzott adminisztrációval terhelték a termelési költségeket. A feldolgozóipari gépi korszerűsítés hiánya miatt magas volt az energiaszükséglet, ami az energiaár-emelkedés miatt az 1990-es évek végétől folyamatosan egyre nagyobb gondokat okoz. A hűtőrendszerek technikai elmaradottsága, például baromfi-vonalon a széles előhűtő technológia alkalmazásának hiánya, vagy a fagyasztott termékek esetén a korszerű hely- és energiatakarékos fagyasztókamrák kialakítása váratott magára. A munkaerő-takarékos daraboló-csontozó gépek beállítása, a baromfifeldolgozás hatékonyságát akadályozta. Az említett korszerűsítés az élőmunka-felhasználás csökkentését eredményezhette volna. A gyárak sokszor egymás ellen termeltek, nem volt meg a nagyvágóhidak között az egészséges kooperáció.

A környezetvédelmi beruházások szinte teljesen elmaradtak. Így a beruházások esetleges hiteltörlesztései helyett az üzemek jelenleg a környezetvédelmi bírságokra költenek. Ez költségteher szempontjából ugyanaz a nagyságrend, de azért mégis más. Nem mindegy, hogy fejlesztésre, vagy bírságra kell költeni, hiszen az egyik eredménytelen, míg a másik hosszú távon a termelés biztonságát növelő tényező.

Az előzőekben vázolt gyártósorokon elsősorban a levágást követően igen alacsony volt a magasabb feldolgozottsági fokú termékek részaránya. Az áru, elsősorban a szalámi, a kolbász

gyártásának szintje a vizsgálatba bevont évtized alatt szinte semmit nem változott. A Békés megyei székhelyű élelmiszeripari vállalatok adatait mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat. Békés megyei székhelyű élelmiszeripari vállalatok termelése

Árúfőleség megnevezése; tonna	évek							
	1990	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Húskészítmények, konzervek		36841	27909	26798	31855	41715	40077	39926
– töltött hústermék		24665	22204	19878	24120	29895	28713	27863
– szárazkolbász	3228	1392	2519	2890	3716	3748	3667	3607
– szalámi	223	302	93	101	123	90	98	80
Májból készült készítmények		228	158	103	108	203	185	173
Sonkakészítmények		37	25	68	301	380	447	624

Forrás: KSH

3. Az alapanyag-termelő állattenyésztési ágazatok közgazdasági feltételrendszerében bekövetkezett változások

Az alapanyag-termelő állattenyésztési ágazatok szinte mindegyikének vonatkozásában elmondható, hogy az elmúlt évtized során egyrészt a takarmányok árai, másrészt a termeléshez felhasznált energia árai nagymértékben emelkedtek, ami az állattermék-előállítás közgazdasági környezetét olyan szintre rontotta le, hogy a jövedelemtermelés már szinte lehetetlenné vált.

Közismert tény az abraktakarmányok áremelkedése az elmúlt évtizedben. Az áremelkedések a kedvezőtlen időjárási viszonyok, a célszerűtlen privatizáció, valamint a finanszírozási problémák miatt előállt, rossz agrotechnika együttes következményeként állt elő.

Egyre nőttek a vállalkozások adóterhei, a foglalkoztatottak utáni kifizetések mellett a pénzügyi tranzakciók költségei is emelkedtek. A számlavezetés, a hitelbírálat és az egyéb banki szolgáltatás árai is ugrásszerűen megnöttek. Az előzőekben már jelzett megoldatlan feladatok közül a tenyésztési és a technológiai fejlesztések elmaradása mellett mára már talán a legnagyobb problémát a környezetvédelmi beruházások elmaradása jelenti. Figyelembe véve, hogy a környezetvédelmi fejlesztések, melyek a termelés infrastrukturális hátterét biztosítják, jellegükből adódóan nem gyakorolnak közvetlen jövedelemtermelő hatást a termelésre, ezen beruházások megtérülését nehéz számítani, illetve számszaki elemzésekkel alátámasztani. Meg kell azonban említeni, hogy a környezetvédelmi fejlesztések a hosszú távú termeléshez elengedhetetlenül szükségesek.

A probléma megoldásának szükségessége természetesen nem megyei specialitás. Az országos kép megyénk ez irányú elmaradottságához hasonló képet mutat. Az állami támogatások azonban 70%-os támogatottsági szint mellett jelentősen segíthetnék az ágazat felzárkózását. Jellemző és sajnálatos módon azonban ezen a területen is inkább a támogatások szűkülését, mintsem bővülését lehet érzékelni. A vázolt probléma súlyát érzékelteti, hogy az olykor megnyíló pályázati támogatási keretek 20–50 milliárd Ft-os forráselérhetőséget biztosítanak országosan, amikor az ágazat befektetett vagyonértékéhez képest arányosan több ezer milliárdos fejlesztések megvalósítására volna szükség.

A vizsgált évtizedre jellemző volt, hogy igen jelentősen romlott a fizetési morál is. Egyre gyakrabban likviditási problémák léptek fel, melyeket a termelők sokszor a felvásárló

élelmiszeripari cégek hibája miatt rövidebb vagy középtávú hitelek felvételével kényszerültek megoldani. Mindezek hatásaként nőtt a termelés költségterhe – és az eladósodottság. A termelők telepei zálogba kerültek, és így még a későbbiekben megnyíló Európai Unió források elérhetősége is távol került tőlük, hiszen a per- és tehermentes ingatlanok hiányában sem újabb kiegészítő hitelek, sem pedig az esetlegesen remélt támogatások biztosítékára nem tudnak felajánlani forgalomképes ingatlant.

4. Kereskedelmi és piaci változások

A kereskedelem struktúrája teljesen átalakult. Korábban kisebb kereskedelmi egységek voltak a jellemzőek. Az 1990-es években megjelentek a nagy áruházláncok. A szupermarketek térhódításának köszönhetően a tömegtermelés további fokozása és a termékek egyre olcsóbb előállítási költsége játszotta a főszerepet.

A piacon az egyre olcsóbb termékek jelentik a leginkább eladható terméket. A speciális termékek gyártása és forgalmazása minimális. A kereskedelemben az olcsó élelmiszerek forgalmazása a legfontosabb. Nem számít, hogy a termék élelmiszer, és bizonyos normáknak, például a gyártmánylapokon szereplő paramétereknek minden körülmény között megfelel-e, csak a profit számít. A legújabb csomagolás- és tartósítástechnika kihasználásával olyan hosszú eltarthatósági idők érhetők el, amelyek logisztikailag és a gazdaságosság oldaláról nézve a legtöbb hasznot hozzák mind a gyártó élelmiszeripari üzem, mind a forgalmazó kereskedelmi üzlethálózat részére.

5. Az elmúlt években született új jogszabályok termelésre gyakorolt hatása

Az elmúlt években született jogszabályok közül a felszín alatti vizek védelme érdekében született jogszabály a környezetvédelem, az állatjóléti és az Európai Unió állategészségügyi szabályok gyakorolták a legnagyobb hatást a termelésre.

A 139/2004. (IX. 24.) FVM rendelet az Európai Unió környezetvédelmi, állatjóléti és higiéniai előírásainak megfelelése érdekében született. A 49/2001. (IV. 3.) Korm. rendelet a vizek mezőgazdasági eredetű nitrát-szennyezésével szembeni védelmével kapcsolatos előírásokat tartalmazza, a 20/2002. (III. 14.) FVM. rendelettel és a 72/2004. (IV. 29.) FVM rendeletekkel módosított 32/1999. (IV. 3.) FVM rendelet pedig az állatvédelem követelményeinek való megfeleltetés érdekében született.

A fent említett jogszabályok túl szigorúak, és minden hazai előzményt nélkülöznek. Elsősorban kell említeni, hogy az előző évtizedben a környezetvédelmi és az állatjóléti célú fejlesztések sem támogatást, sem pedig hangsúlyt nem kaptak, következésképp, még, ha képződött is eredmény az egyes években, a termelők nem fordítottak kellő hangsúlyt az ilyen irányú fejlesztésre.

Békés megye kiemelten hátrányos helyzetűnek számít, és a fent említett jogszabályok miatt fokozottan hátrányos helyzetű, hiszen a megye jelentős része nitrátérzékeny terület. Az ország több megyéjétől eltérően itt nagy a veszélyeztetett területek részaránya, ezért a trágyaelhelyezés igen nagy gondokat okoz. Az élelmiszeripari üzemek koncentráltan egy-egy központban, általában a városok belterületén, mint Békéscsaba, Orosháza, Gyula vagy közvetlen a városok peremén találhatók: Szarvas, Mezőkovácsháza, hogy csak a legnagyobb feldolgozókat említsük.

A termelők az elmúlt évtizedben a trágyatárolás és -elhelyezés műszaki feltételeit nem tudták megvalósítani, de jelenleg sem tudják a jogszabályok által még Unió mércével mérve is túl szigorú előírásokat betartani. A követelményrendszerek esetében különösen igaz ez az állatjóléti feltételek vonatkozásában; túl ambiciózus volt a magyar jogalkotás. Gyakran olyan feltételeket is vállaltunk, melyek a tagállamok többségében nem előírás, és számos korábbi tagállam középtávú vállalási tervében sem szerepel.

A jövőt illetően a jogszabályok kötelmeinek módosítása lenne szükséges. A felzárkóztatás érdekében ugyanis jelentős beruházás megvalósítására lenne szükség. Amennyiben a feltételek nem módosíthatók, az Európai Unió követelményrendszerhez mérten is magas feltételeknek való megfelelés miatt minimum 70% pályázatos támogatottság biztosítása lenne szükséges.

6. A jelenlegi termelés

A termelési eredmények vizsgálatakor azt kell megemlíteni, hogy a minősített EU vágóhidak, és a jelenleg még működő vágóhidak (akik derogációval rendelkeznek, és termelni akarnak) vágási termelési eredményeit mutatja be a 2. táblázat. A táblázat a nagy állatok (baromfi nélkül) vágási adatait mutatja az elmúlt évben.

2. táblázat. A levágott állatok darabszáma Békésben, 2004

Megnevezés	Vágóhid		
	EU minősítés	Engedélyes	Összesen
Borjú db	0	52	52
Szarvasmarha db	1870	658	2528
Sertés db	187809	37361	225170
Számosállat/év	39432	8156	47588

Forrás: Békés Megyei Állategészségügyi Állomás

Egyöntetű vélekedés, hogy a gabonatermő területeken megtermelt termés arányától messze elmaradó mennyiséget mutat a vágóállatok mennyisége. A vágóhidak és a feldolgozó üzemek jelentős számban dolgoztak fel más Unió országából származó húst is, és ezáltal még kisebb a megyében előállított élőállatok feldolgozottságának foka.

7. Fejlesztési lehetőségek

A fejlesztési lehetőségek között első helyen kell említeni az eredetvédelmet. A megye sertésvágóhidjai az elmúlt évtizedben jelentős piaci értékesítési problémákkal küszködtek. Míg az évtized elején jellemzően elsősorban a tömegtermelés dominált, és a levágott sertések jelentős része hasított állapotban került értékesítésre, addig mára az igényesebb piac érdekében a minőségi termelés került előtérbe, de ennek ellentmond az egyre olcsóbb termékek iránti igény fokozódása. A tömegtermelés egyben a termelési és az előállítási költségek minimalizálását jelenti. Sajnos, ez nem igazán jelenthet kitörést a megye vágóhídjainak és feldolgozó vállalatainak a jelenlegi helyzetből. A technológiai és technikai színvonal nem elegendő ahhoz, hogy a gazdasági versenyben megyénk cégei eredményesen tudjanak részt venni. A speciális földrajzi eredetvédelemmel rendelkező termékek termelése és forgalmazása (gyulai és csabai kolbász) viszont jelentős fejlesztési és bővítési lehetőségeket rejt magában. Különösen fontos ez azért, mert a megyében előállított élőállatok

jelentős számban kerülhetnének így értékesítésre magasabb feldolgozottsági fokú szárazáru formájában.

A csabai kolbász Békéscsaba, a gyulai kolbász pedig Gyula közigazgatási területén belül elhelyezkedő húsüzemben állítható elő, viszont hat tiszántúli megyéből származó sertések vágásából származó húst használ fel.

A megyében jelenleg működő EU engedélyszámmal és minősítéssel is rendelkező nagy sertésvágóhidak, illetve feldolgozó üzemek száma 14. Ebből a minősítés megszerzése előtt álló, és a derogáció szerint működő üzemek száma 8 (1. ábra).

A baromfi vágóüzemek és feldolgozók száma 4. A minősített engedélyes üzemek közül jelenleg vágás Mezőkovácsházán, Békéscsabán, és Szarvason történik.

A jövőben két irányban folytatható, illetve javasolható fejlesztési lehetőségek

Az egyik *fejlesztési irány* a tömegtermelés racionalizálása, melynek keretében mindenképpen a valós integrációs folyamatokon keresztül megvalósuló termelést kell fejleszteni.

A termelés hatékonyságának növelése érdekében az integráció keretében az alapanyag-termelő állattenyésztési ágazatok termelési hatékonyságának jelentős növelésére van szükség. Ennek érdekében a felvásárlói háttérgaranciák megadásával jelentős segítséget lehet biztosítani a termelők részére. A mezőgazdasági termelők sokszor a biztos piac igazolásának (több éves felvásárlási szerződések) hiányában esnek el támogatásoktól, lásd SAPARD- és AVOP-pályázatok. A másik gond a fedezethiány, mely a feldolgozók részéről nyújtott árbevétel-engedményezéssel, kezesség-vállalással megoldható lenne. A fejlett új technológiák előbb említett programokkal támogatott beruházásai révén az előállított élőállatok termelési költségszintje is alacsonyabb lesz. Ezáltal a feldolgozók kevésbé lesznek érdekeltek a külföldi húsok behozatalában, és a hazai alapanyagok részaránya növekedhet a megyei üzemek által levágott és feldolgozott termékek részarányán belül.

Folyamatos és valós piaci információ biztosítása a termelők számára

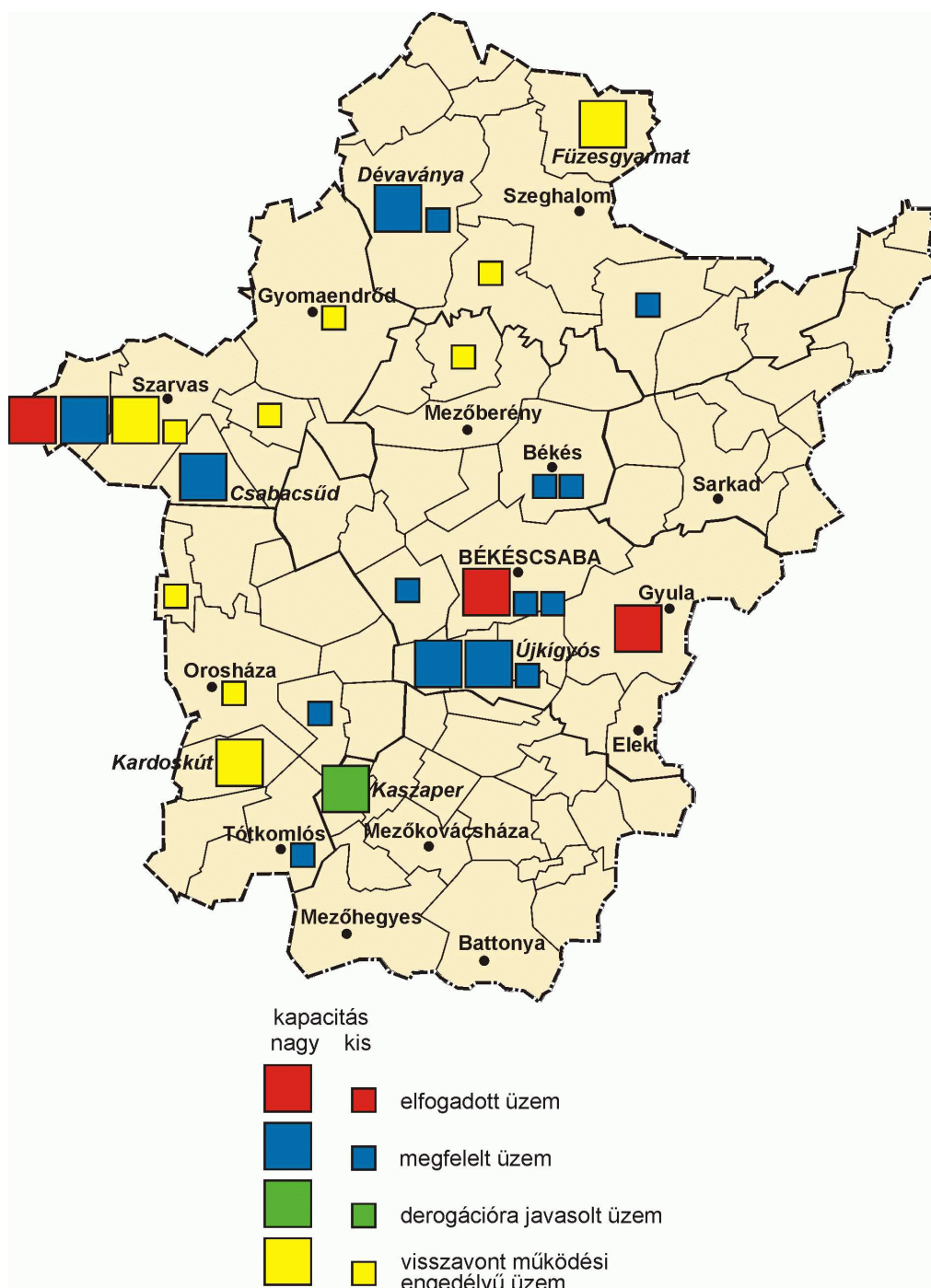
Az eddigieknél jelentősebb reklámtevékenység szükséges a fogyasztók megszerezésére. A reklámban meg kell jelennie a hazai termék, a hazai ízek fogalmának.

Az élelmiszeripari üzemek szinte mindegyikének környezetvédelmi helyzetét vizsgálva, a vágások, a feldolgozás során keletkező melléktermékek, hulladékok feldolgozása és ártalmatlanítása, esetleges energetikai hasznosítása (biomassza, biogáz) jelentős *állami segítséget, programokat* igényel, tekintettel arra, hogy ezek már – ismerve a megyei termelőüzemeink méreteit – milliárdos beruházási nagyságrendet képviselnek.

A *másik fejlesztési irány* a speciális hazai, megyei tradíciókon alapuló termékek piaci megjelenítése. A multinacionális cégek, elsősorban a kereskedelmi áruház-láncok túlbujánzása talán középtávon fékezhető. Ennek érdekében azonban meg kell ismertetni a fogyasztókkal, hogy pl. a „X gazdaságos májas” mellett létezik egy kisméretű, akár családi vállalkozásban üzemeltetett füstöltmájas-készítő feldolgozó, amely kiváló, ellenőrzött és speciális, máshoz nem hasonlítható ízeket tartalmazó terméket állít elő. Támogatandó lehetne a sonkakészítmények előállítása, melyek akár csak kisebb körzetek ellátását biztosítanák. Nem a védőgáz, fóliás csomagolású termékek teljes kiszorítása lenne a cél, de mindenképpen

egy olyan szegmenst is meg kellene jeleníteni a piacon, amely az új generációjának lehetőséget adna a hagyományos Békés megyei termelők által előállított állatok húsából, májából és szalonnájából előállított termékek ízlelésére, fogyasztására.

1. ábra. Sertésvágóhidak minősítése Békésben (2004. szeptember)

Forrás: Békés Megyei Állategészségügyi Állomás

A baromfi esetében a tanyasi csirke – a hagyományosan frissen vágott rántott csirke támogatott – forgalmazása is egyfajta fejlesztési lehetőség.

A liba és kacsza ágazatokban pedig kis vágodák a frissen levágott, de egy-egy üzem vonatkozásában kis mennyiségű, friss állatból kiváló májat tudnának előállítani, amely a hagyományos libazsíros szilike-, porcelán-, cserépedényben kerülhetne forgalmazásra.

A kisüzemek létrehozás nem jelentene túl nagy költségterhet; néhány termelő összefogásával tájörzetek szintjén megvalósíthatónak tűnik. Egy-egy üzem környezetvédelmi szempontból sokkal kisebb pontszerű szennyezőforrást jelentene, és kevesebb járulékos beruházás szükségességét vetné fel.

A fentebb körvonalazott fejlesztés teszi lehetővé a kapcsolatot a falusi-tanyai turizmus irányába. A későbbiekben középtávon megvalósuló turisztikai beruházások, szálláshelyek bővítése után jó lenne, ha a falusi turizmust igénybevevők nem a Hollandiából kedvező áron behozott hasított sertés feldolgozásából készített kolbászt fogyasztanak – pl. a tótkomlói tanyán –, hanem a helyi, sajátos ízesítésű komlói szárazkolbászt, melynek alapanyaga a környék gazdaságaiban tartott sertések húsa.

Végezetül, egy *Élelmiszerek Múzeuma* program keretében létre lehetne hozni egy olyan rendszert, melyben néhány fős manufaktúrális üzemekben hagyományos módszerekkel foglalkoznának sonkapácolással, kolbász-, májaskészítéssel, liba-, kacsamáj, friss baromfikészítmények előállításával.

A fentebb említett tevékenységek hathatós támogatása illeszkedne mind az agrár-, mind a térség-, illetve a vidékfejlesztés céljaihoz.

ÉLELMISZERGAZDASÁG-FEJLESZTÉS – VIDÉKFEJLESZTÉS
--

AZ ÉLELMISZERGAZDASÁG-FEJLESZTÉS SZEREPE A VIDÉKFEJLESZTÉSBN

A mezőgazdaság és a vidékfejlesztés Békés megyei és országos *aktualitását* mi sem húzza jobban alá, mint az, hogy mára közhellyé vált annak elismerése, hogy *a rendszerváltás és az uniós csatlakozás legnagyobb vesztese hazánkban a vidék, a mezőgazdaság*. A bajokat jelzik a gazdák traktoros felvonulása, vagy az, hogy nagy hirtelenjében „vidékfejlesztési kabinet” alakul miniszterelnöki javaslatra. *Glatz F.* akadémikus pedig kezdeményezi a „Párbeszéd a vidékért” mozgalmat, melyben civil összefogást sürget „Charta a magyar vidékért” kidolgozására. A feszültségek előidézői összetettek, amiben közrejátszik az is, hogy a rendszerváltozás kormányai nem szenteltek súlyának megfelelő figyelmet az agrárvilágnak. Az agrárgazdaság lebecsülésében szerepet játszik az is, hogy az agrárgazdaságot és a vele összefonódó vidéket még mindig a GDP-ben, az exportban, a foglalkoztatottakban képviselt aránya alapján ítélik meg figyelmen kívül hagyva az agrárvilág sokoldalúan változó szerepkörét, közhasznú jellegét.

Gyurcsány F. miniszterelnök 2005 februárjában kiemelt fejlesztési területként jelölte meg az informatikát és a távközlést; a biotechnológiát és az egészségipart; az üzleti szolgáltató és logisztikai központokat; a járműipart; a turizmust; a környezetipart és a szórakoztatóipart (3). A felsorolásban ugyan nem szerepel a fenntarthatóság, a vidékfejlesztés vagy a klímavédelem, és az agrárszektor sem jelent meg, de *az egészség, a turizmus, a szórakozás* összefügg a mező-erdőgazdasággal, az élelmiszerrel, a vidékkel, a vendéglátással, a megnyugtató, felüdítő rendezett tájjal; arról nem is szólva, hogy mind a hét kiemelt terület *létezésének elemi feltétele a fenntartható természeti környezet, a környezetvédelem, a globális felmelegedés elleni alkalmazkodási stratégia*.

Érdemes azt is megemlíteni, hogy a közelmúltban jelent meg *a Magyar tudománystár 2. kötete*. Ebben neves szakértők *a hazai gazdaság regionális teljesítőképességének tényezői között felsorolják* a külföldi működő tőke jelenlétét; az exportképességet; a gazdaság ágazati és üzemi szerkezetét; a kutatást és fejlesztést; az intézményrendszert; az innovációs potenciált. A fejlődés motorja a régiókban a feldolgozóipar és a pénzügyi-üzleti szolgáltatások (2). Mindez természetesen helyes, de az már nem, hogy az agrárszektor, a természeti erőforrások, a környezet állapotát, vagy a fenntarthatósági irányultságot még háttérként sem említik meg! Természetesen ismert tény, hogy a földtulajdonlás korlátai miatt nem jött külföldi tőke szabályozott formában a mezőgazdaságba, de bevonult az élelmiszerfeldolgozásba és a nagykereskedelembé, ahonnan diktál az alapanyagokat előállítóknak. Az agrárexportot az 1990-es évek elejétől a meredeken lecsökkent belföldi fogyasztás tette lehetővé, ami napjainkra kritikussá vált; az elaprózott üzemi szerkezet nem volt képes szövetkezetekbe, vagy más szervezetekbe tömörülni, a kutató, a fejlesztő, az innovációs potenciál összezsugorodott.

Mindennek ellenére naiv dolog azt hinni, hogy az előbb említett regionális teljesítőképességet meghatározó tényezők lepusztult kultúrtájban vagy környezetben, a fenntarthatóság mellőzésével eredményesen létezhetnek, s hogy a lakosság ellátási biztonsága nem kíván meg hazai élelmiszerbázist, vagy a fejlődő régiót nem húzza le az elmaradott vidék, az ottani szegénység, műveletlenség.

1. Békés megye agroökológiai potenciálja

Az előzőekből kiderült, hogy Békés megyének a régiók versenyképességének tényezőit, továbbá a húzó ágazatokat illetően nem kedvezőek a kilátásai a Közép-Magyarországi Régióhoz, vagy egyes dunántúli régiókhoz képest.

Az is közismert, hogy a magyarországi kistájak kétharmadában a lakosság megélhetésében, foglalkoztatási, helybentartási lehetőségeiben a mezőgazdaság, az erre alapozott feldolgozás, a kapcsolódó erdőgazdaság és más tevékenységek (turizmus, szolgáltatások, újszerű tevékenységek stb.) jelentik a jövőbeni boldogulást.

Közismert törvényszerűség – amit a legkülönbélebb közelítésben évtizedek óta bizonygatunk –, hogy a jobb termőhelyeken a gyengébbekhez képest a ráfordítások átlagos és pótlólagos hatékonysága kedvezőbb. Ez olyan helyzeti előny, amely nemcsak az országon belül, hanem nemzetközi versenyhelyzetben is potenciális előny. Ez érvényesül Békés megyében is.

Agroökológiai felmérésünk alapján kidolgoztunk egy összehasonlító pontrendszert az egyes középtájak agroökológiai potenciáljának kifejezésére a fontosabb szántóföldi növények hozamprognózisai alapján (4, 15).

Magyarországon 35 természetes középtájat különböztetünk meg. Az általunk alkalmazott egyszerű, de praktikus rendszerben az elérhető maximális pontérték 27. Ez egyébként a *Mezőföld* középtáj pontértéke, amely a 35 középtáj között az 1. helyet foglalja el.

Békés megyét, illetve környezetét négy középtáj koszorúzza, melyből döntő a Körös-Maros köze. A pontértékek és a helyezési sorrendek az alábbiak:

	<i>Pontérték</i>	<i>Helyezés</i>
Körös-Maros köze	20	5
Berettyó-Körös vidék	8	14
Közép-Tiszavidék	11	11
Alsó-Tiszavidék	19	6

Békés megye sík felszínei egyaránt alkalmasak a korszerű technika alkalmazására, az innovációk befogadására, valamint a hagyományos élelmiszer-feldolgozás fejlesztésére.

2. A potenciális lehetőségek hasznosítása

A jövőbeni versenyképes mezőgazdasági tevékenység érdekében mindenekelőtt *a kedvező termőhelyi adottságok, a jó termőképességű sík felszínű szántók minőségének és kiterjedésének megőrzése az elsődleges feladat.* A művelés alól kivett területek folyamatos csökkenésének lassítása, különösen a legjobb területek óvása a legfontosabb, különben a tartós gazdasági előny felélése, vagy beszűkülése következhet be.

A mezőgazdaság és vidékfejlesztés szoros kölcsönhatásban oldható meg, mégpedig *a fenntarthatóság jegyében.* Csak a fenntarthatóság általános érvényesítése eredményezhet perspektivikus megoldásokat.

Mindenekelőtt fontos annak kiemelése, hogy *a fenntarthatóság, szemlélet-, gondolkodás-, élet-, termelési, valamint fogyasztási mód, amely felöleli az emberi létezés valamennyi*

dimenzióját, a természeti erőforrásokhoz való viszonyát, a gazdaságot és a társadalmat. Ezt fejezi ki sematikusan az 1. ábra, amely azt is jelzi, hogy a természeti környezet áll a középpontban. A természeti környezet emberi szükségletek kielégítésére hasznosított részei a természeti erőforrások, melyekre épülnek a mező-erdőgazdasági tevékenységek. Közismert, de mégis érdemes hangsúlyozni, hogy a mező-erdőgazdaság az a tevékenység, amely fenntartható gazdálkodás mellett nem éli fel erőforrásait, sőt, gazdagíthatja a természeti tőkét, a biodiverzitást, erősíti a klímavédelmet.

3. A fenntartható agrár- és vidékfejlesztés rendszere

A fenntartható agrár- és vidékfejlesztés rendszerét a 2. ábrán illusztráljuk, melynek meghatározó elemei az alábbiak:

- a fenntartható mező-erdőgazdasági tevékenység,
- a fenntartható gazdálkodási rendszer,
- a fenntartható vállalkozás,
- a fenntartható vidék,
- a fenntartható település.

A rendszer elemei a fenntarthatóság minden szintjén megjelennek, tükrözve a fenntarthatóság valamennyi dimenzióját a szinteknek és a rendszerelemek sajátosságainak megfelelően.

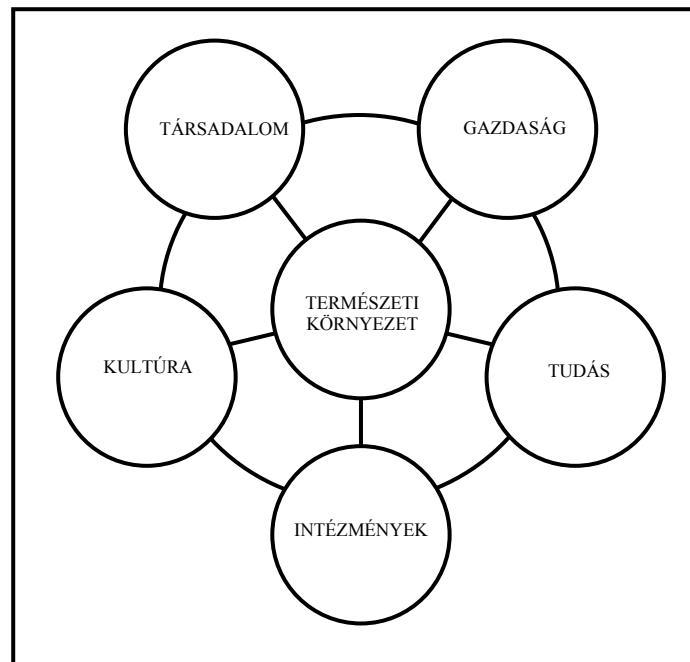
A fenntartható mező-erdőgazdasági termelő-szolgáltató tevékenységben a gazdasági cél harmonizál a természeti erőforrások regenerálódásával és a terhelt környezet asszimilációs képességével. Azért ez az alapja minden továbbiaknak, mert a mező-erdőgazdaságban az emberi szükségletek kielégítésére használt természeti környezet megőrzésének, a természeti erőforrások „újratermelésének” egyszerűen ez az alfája és ómegája (3. ábra). Ez közérthető és számszerűsíthető. Leegyszerűsítve és gyakorlatiasan megfogalmazva a fenntartható mező-erdőgazdasági tevékenységben a gazdálkodó csak olyan minőségű és mennyiségű anyagokat, eszközöket, technológiákat használ, illetve alkalmaz, melyek nem ártanak a természeti erőforrásoknak, a gazdálkodónak, s a végtermékeket fogyasztóknak.

A fenntarthatóság ugyan a versenyszféra árutermelőinek az iránytűje, de a fenntarthatóság érvényesítése az önálló, alkalmi piaci szereplő, hobby- vagy szociális tevékenységet folytatóknak, saját érdekükben is, követendő megoldás.

A fenntartható gazdálkodási rendszer vagy üzemrendszer a fenntarthatóság érvényre juttatásának és a korszerűen értelmezett hatékonyság növelésének is a kerete. A fenntartható mező-erdőgazdasági tevékenység ugyanis rendszerbe ötvözve nagyobb származékos hatékonyságot eredményez az egyes elkülönült tevékenységekhez képest. A rendszer és alrendszerei szintézist alkotnak a termőhelyi adottságok, a termelési-tevékenységi szerkezet, az üzemi méretek, a technikai-technológiai háttér, a menedzsment stb. között (4. ábra). A fenntartható gazdálkodási rendszer növekvő fontosságú eleme a piacfeltáró munka, a fenntartható marketing és – mint a következőkből kiderül – a pénzügyi, a finanszírozási tevékenység.

Ha a fenntartható gazdálkodási rendszerbe beépül az elektronika, a GPS technológia, vagy a munkagépekre szerelhető elektronikus levélanalizátor – amely a növények tápanyag-ellátását jelzi – fenntartható precíziós gazdálkodási rendszerről beszélhetünk.

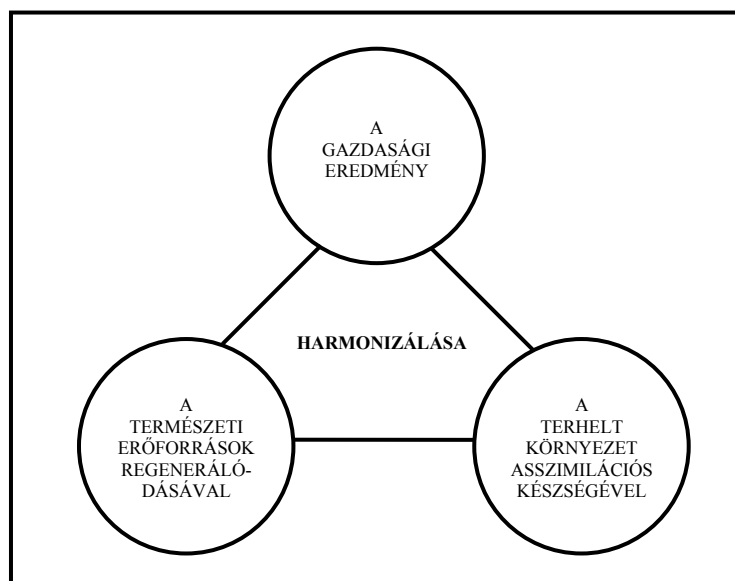
1. ábra. A természeti–társadalmi–gazdasági dimenziók közötti összefüggések

2. ábra. A fenntartható agrár- és vidékfejlesztési rendszer

		A FENNTARTHATÓSÁG SZINTJEI		
		GLOBALIS	REGIONÁLIS	LOKÁLIS
A FENNTARTHATÓSÁG DIMENZIÓI	TERMÉSZETI			
	TÁRSADALMI			
	GAZDASÁGI			

3. ábra. A fenntartható mezőgazdasági termelés

4. ábra. A fenntartható fejlődés gazdálkodási rendszere

A termelés			
termőhelyi adottságai	méretei		
	kis	közepes	nagy
termelési szerkezete	Al- és részrendszerek (technika, technológia, vezetés, informatika, integrált növényvédelem, korszerű talajművelés és tápanyag gazdálkodás stb.)		

A fenntartható rendszerekre jellemző – amelyek újabb és újabb tevékenységekkel, funkciókkal bővülnek –, hogy általában *ráfordítás-* (anyag-, energia-, vegyszer- stb.) *takarékosak*, *eleve környezetkimélőek*, *minőségi termékkibocsátók*, *környezettudatos menedzsmentet érvényesítő*k, *tudásigényesek*, *versenyképesek*, s így hosszú távon fennmaradók az emberiség szolgálatában.

A fenntartható vállalkozás. A fenntartható mező-erdőgazdaság megvalósítása, a fenntartható gazdálkodási-üzemi rendszerek csak a résztvevők érdekeltségére építve jöhetnek létre. *Az a vállalkozás fenntartható, amely év közben folyamatosan likvid, a bevételek, illetve a jövedelmek fedezik a vállalkozás ráfordításait, kielégítik a vállalkozók személyi igényeit, és év végén pedig a haszon-fejlesztésre is lehetőséget nyújt.* Nyugodtan kijelenthető, hogy napjainkban a fenntarthatóság gyakorlatba ültetésének a jövedelemhiány a legnagyobb akadálya, ami egyúttal azt is jelenti, hogy ez már veszélyezteti az agrárvilág holnapjait is (5.

ábra). A pénzügyileg fenntartható vállalkozás megvalósítása érdekében el kell szakadni a hagyományos „szántó–vető”, vagy a végletekig leegyszerűsített és káros „kalászos–kukorica” termeléstől a vegyes profilú, sokféle és újszerű tevékenységre-szolgáltatásra vállalkozó irányba. Ez annál is inkább sürgető, mert a hazai vidéki térségek mintegy kétharmadában, az életnívó megtartásának, illetve növelésének szinte ez az egyetlen lehetséges forrása.

Triviális, de mégis célszerű emlékeztetni arra, hogy a mező-erdőgazdasági termelő tevékenység nem városban zajlik, hanem vidéki térben – összefonódva a természeti környezettel. *A fenntartható vidék* megvalósítása nélkül az agrárágazatok és a társadalom környezeti feltételeiben igen sok a bizonytalanság, ami veszélyezteti az agroökoszisztémák szélesebb körű és újszerű hasznosítását, sőt, a vidék megmaradása is kétségessé válhat, nem is szólva a lehetséges közvetlen és közvetett természeti környezeti, társadalmi és gazdasági károkról.

Fenntartható vidék az, amely élhető. Ha az emberek elhagyják a vidéket, akkor az hamarosan *pusztuló kulturtáj*á válhat!

A fenntartható vidék hozzájárul

- a vidékiek *életnívójának* emeléséhez;
- a vidék *funkcióinak* gyakorlásához, *helyreállításához*;
- a *természeti erőforrások*, a táj, a környezet megőrzéséhez, esetenként gazdagításához;
- a különféle *társadalmi igények* kielégítéséhez;
- a *megélhetéshez*, mert a vidéki kistérségek jelentős hányadában a mező-erdőgazdasági tevékenység jelentős szerepet játszik a háztartások mindennapjaiban, különösen a nyugdíjasok, nagycsaládosok, munkanélküliek körében;
- a *természeti környezet* megőrzéséhez, mert a termőtalaj, a vizek védelmének stb. „legolcsóbb” és sokoldalúan kedvező hatású védelme a mező-erdőgazdasági tevékenység valamilyen szinten tartásával érhető el.

A vidékfejlesztési és az agrártámogatások hívei között fellángoló vitákban, valamint az összetartozó dolgok szembeállításakor az előzőekre is ajánlatos gondolni.

Mindezek után nem kerülhető meg, hogy *mit is tekintünk vidéknek?* A vidékfejlesztésnek az elhúzódó hazai *terminológiai viták* sem kedveztek. Sőt, hazánkban még mindig arról folyik a vita, hogy mit tekintsenek vidéknek, miközben az *AGENDA 2000*-ben már 1999-ben elfogadták a vidék kritériumait, nevezetesen: 100 fő/km² alatti népsűrűség, csökkenő lakosság, a mezőgazdaság súlya több mint kétszerese az EU átlagának, melyek mellé támogatási intézkedéseket rendeltek.

A mindennapok szóhasználatában *mindent vidéknek tekintenek, ami nem város*. Ez pedig Magyarország területének több mint négyötöde (termőterület + művelés alól kivont területek ide kapcsolható hányada + természetvédelmi területek). Itt él *Csatári B.-ék* becslése szerint a népesség egyharmada, és Budapesten és a megyei városokon kívül gyakorlatilag ide tartozik valamennyi település. Véleményünk szerint *ez képezheti a vidékfejlesztés tárgyát, és nem csak a kritikus vidéki területek*, mert a fenntartható agrár- és vidékfejlesztés rendszerét az egész vidéken, s nem csak a hanyatló területeken, településeken indokolt megvalósítani. Ezen belül célszerű kezelni a kritikus területek támogatását, fejlesztését.

Az emberek nem általában vidéken, hanem konkrétan a vidéki településeken élnek. A fenntartható vidék kulcsa a területén elhelyezkedő fenntartható települések hálózata.

A fenntartható település megvalósítása az emberek helyben tartásának, visszajárásának, a fiatalok nevelésének, oktatásának, a település táji, természeti környezetének, a biodiverzitás megőrzésének elemi közege.

A fenntartható település az,

- amelyben az *életkörülmények* kedvezőek, amelyben örömmel élnek az emberek;
- amely *pénzügyileg fenntartható*, vagyis likvid és fejlesztési forrásokkal is rendelkezik;
- amelyben az ott élők *jövedelme* összhangban áll a vidéki életkörülményekkel és a városban élőkével;
- amelynek határában, *a mezőgazdasági termelésben a fenntarthatóság* érvényesül;
- amely lakosságának *tudásszintje, műveltsége* megfelelő;
- amelyben a lakosság *egészségügyi, képzési, kulturális és információs* igénye kielégíthető.

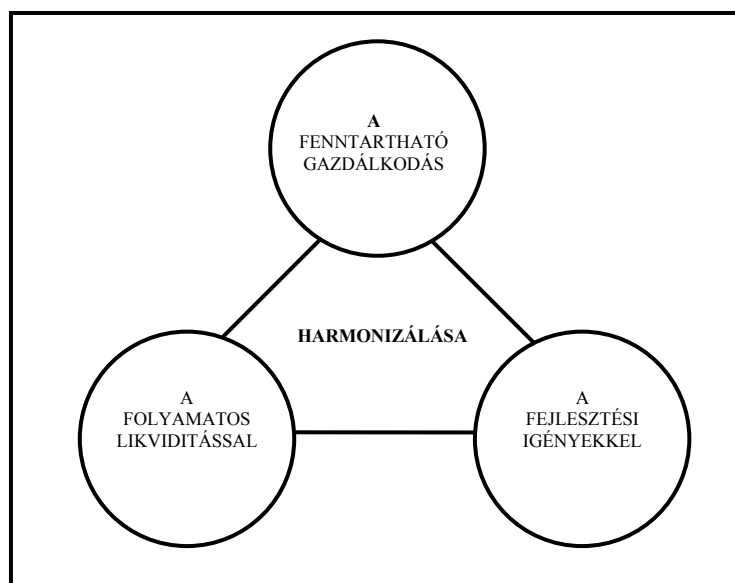
A fenntartható település kritériumaitól a mindennapok gyakorlata – mint ismeretes – sokban elmarad, de jól jelzik a kívánatos fejlesztési irányt.

A fenntartható vidék és vidéki település ajánlott felfogását a nyugat-európaiaktól eltérő hazai fejlődési sajátosságok, az infrastrukturális feszültségek, a falvak, a tanyák, tanyacsoportok állapota, az ott élő emberek demográfiai összetétele, élet- és munkakörülményei, anyagi helyzete, szakmai és általános műveltsége, a foglalkoztatás esélyei és az informálódás lehetőségei indokolják (6. ábra).

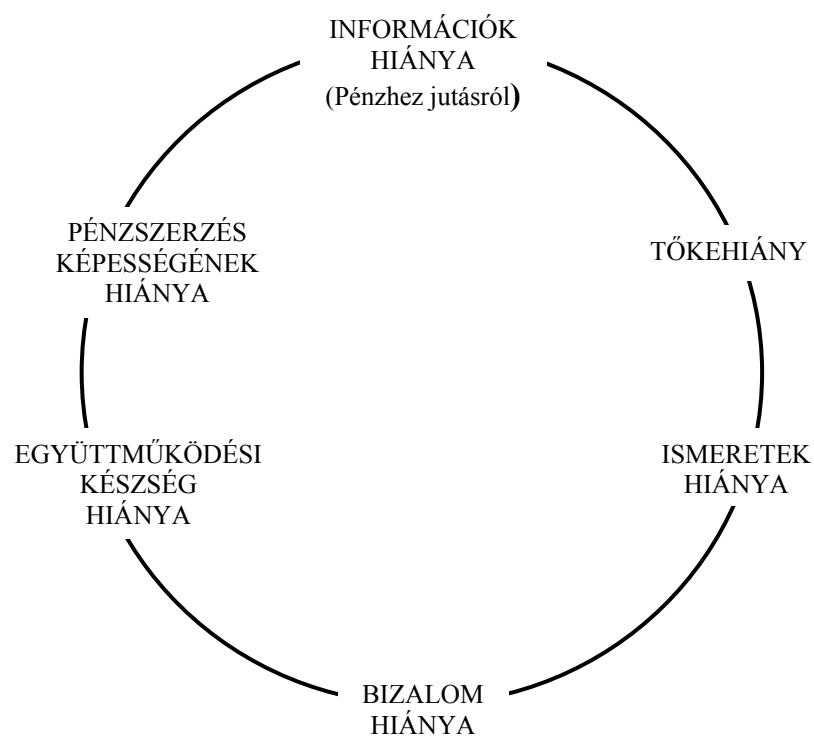
A vidékfejlesztési és az agrártámogatások hívei között fellángoló hazai viták, valamint az összetartozó dolgok szembeállítás, rövidlátó, végzetes mulasztás. A fenntartható komplex rendszerben az összefüggések és kölcsönhatások erősítik a rendszer egyes elemeit, s ezért óriási hiba ennek figyelmen kívül hagyása, vagy az egyes elemek, a mezőgazdaság vagy a vidék, a természet- és a környezetvédelem, az innováció mesterséges szembeállítása. A mezőgazdasági tevékenység és a vidék szerves összefüggése oly természetes, hogy ennek különállása, vagy szembefordítása egyetlen gazdálkodónak, vagy vidéken élőknek nem jutott volna eszébe a valamikori paraszti hétköznapiakban. A támogatásoknál a kölcsönös előnyökre célszerű felhívni a figyelmet arra, hogy nem létezhet korszerű mezőgazdaság elmaradott vidék mellett, s fordítva, a fejlett vidék erősíti a mezőgazdálkodást (lásd a Közép-Magyarországi Régióban az „arany háromszöget” Cegléd–Abony–Nagykörös, vagy Szentest, Makót stb.)

A hazai vidékfejlesztés indulási körülményei is kedvezőtlenül alakultak, mert *a vidékfejlesztés a területfejlesztés részeként szerepelt*. Azóta is újra és újra felmerül a vidékfejlesztés elhelyezése, integrálása a területfejlesztésbe, illetve a határozatok, tervek, programok szövevényébe. Tudatos óvatosságból rendszerről beszélünk, s kerüljük az integráció kifejezést, ami mögött mindig ott húzódhat, hogy ki kit, miért integrál a többlet-forráshoz jutás reményében.

5. ábra. A fenntartható mezőgazdasági vállalkozás

6. ábra. A vidékfejlesztés hiánygyűrűje

Eddigi munkáink alapján úgy látjuk, hogy olyan *önálló agrár- és vidékfejlesztési terv kínálkozik megoldásként* Békés megyében is, melynek gerince *a fenntartható agrár- és vidékfejlesztési rendszer*, de amely szervesen illeszkedik a különféle tervek, programok rendszerébe, s világosan tükrözi a „brüsszeli” támogatás elnyerésére és a hazai törekvések megvalósítására irányuló részleteket.

Fontos aláhúzni, hogy az ajánlott fenntartható agrár- és vidékfejlesztési rendszer teljesen egybevág az EU 2007 és 2013 közötti évekre tervezett szabályozás törekvéseivel, különösen a konvergenciával.

4. A megvalósítás ugrópontjai

A fenntartható mezőgazdasági termelés, gazdálkodási rendszer és vállalkozás megvalósítási folyamatának három kulcseleme

- az alkalmazkodási stratégia,
- a minőségi termék-előállítás,
- a piaci versenyképesség.

4.1. A fenntarthatóság elemi feltétele

A fenntarthatóság elemi feltétele a jövőhöz való alkalmazkodás, a minőségi termék-előállítás és a versenyképesség erősítése, valamint a tevékenységi szerkezet átalakítása, melyek ugyanakkor kölcsönhatásukkal serkentik a fenntartható vidék és település megvalósulását.

Az előrejelző alkalmazkodást az EU ténye, a globalizáció jelenségei és a klímaváltozás indokolja elsősorban. Az alkalmazkodási stratégia az előre nem látható, bizonytalan, kockázatos helyzetekre adható válaszváltozatokat veszi számba, csökkentve így a váratlanságból bekövetkező károk esélyét. Szükséges megjegyezni, hogy minél teljesebb körűen érvényesül már a fenntarthatóság, annál kecsesetűbb az eredményes alkalmazkodás. Nyilvánvaló, ha valaki nem tudja, merre akar haladni, vagy milyen utat választ, annak felesleges stratégiában gondolkodnia.

Természetesen *könnyebb alkalmazkodási stratégiákat kidolgozni és megvalósítani termelői csoportosulások, szövetkezők szintjén, mint elkülönülten*. Sajnos, a szövetkezésben rejlő lehetőségeket mind a kormányzat, mind a termelők elhanyagolták. Pedig ez – a régi gyakorlattól eltérően – *a tulajdonosok szövetkezője*, amely szövetkezeti alapelvek szerint működik, pl. *vállalkozásokat alapíthat* (beszerző, értékesítő, termelő, feldolgozó, szolgáltató, kft-ét, rt-t), melyek viszont profitorientáltak, de a szövetkező céljainak alárendelten tevékenykednek. A szövetkezésnek és a szövetkezeti vállalkozásnak ez a korszerű megoldása szinte ismeretlen hazánkban mind az irányító, mind a termelő szférában. A szövetkezés sanyarú helyzetében azonban nemcsak a korszerű szövetkezők hiányos ismeretei, a vagyonszerzéssel társult szövetkező-ellenesség, a lanyha szervező erő, hanem az is szerepet játszik, hogy a termelők viszonylag jól alkalmazkodtak a zavaros értékesítési körülményekhez, a helyzet megfelel adómoráljuknak stb. Csakhogy ez az állapot már nem tartható soká.

4.2. A minőség

A minőség a fogyasztók egészségtudatossága, az élelmiszer-biztonság, a nagykereskedelem kényelme, a termelési kínálat mérséklése stb. miatt került előtérbe. Az elkülönült és nagy

számú, földrajzilag szétszórta termelők helyzete a minőségellenőrzés és minőségbiztosítás alkalmazásában jóval nehezebb, mint a nagykereskedelemé, vagy a feldolgozóké. A termelőknek tehát a „minőség minden mennyiségben” elérése érdekében, vagy össze kell fogniuk, vagy bekapcsolódniuk a feldolgozók rendszerébe (ahogyan a TQM rendszerek működnek Hollandiában, Dániában). A fenntarthatósággal együtt járó vegyszerhasználat-csökkentés, a korszerű technika, technológia stb. eleve megalapozza a minőséget.

4.3. A versenyképesség

A versenyképesség ugrópontja a versenyképes termék, a versenyképes vállalkozás és a versenyképes vállalkozó vagy menedzser. Leegyszerűsítve, versenyképes az a termék, amely eladható, s versenyképes az a vállalkozás, amely megőrzi vagy bővíti piaci jelenlétét. Versenyképes az a vállalkozó vagy menedzser, aki informált, kreatív, marketing ismeretekkel felvértezett, és reális kockázatokat vállaló.

A fenntartható termelés-szolgáltatás, a fenntartható gazdálkodási rendszer és vállalkozás megvalósításában tehát minden olyan megoldás szóba jöhet, amely a rugalmas alkalmazkodást, a tágra értelmezett minőséget és a versenyképességet is erősíti egyúttal.

4.4. A mezőgazdaság termelési-tevékenységi szerkezete

A termelési szerkezet átalakításának szükségessége már hosszú évek óta napirenden szerepel. A kalászosok és a kukorica egyoldalú túlsúlya – különösen a sajnálatosan lecsökkent állattenyésztés mellett – nem követhető a továbbiakban. Ennek kézzelfogható jelei nem szorulnak bizonyításra. A fenntartható agrár- és vidékfejlesztés ugyanakkor kínálja a sokszínűbbé váló termelő-szolgáltató tevékenységi kör megvalósítását, divatosan szólva a „multifunkcionalitás” irányába. Ugyanakkor ez fordítva is igaz. A fenntartható mezőgazdaság, vidék és település szervezettebb egységbe kövacsolását segíti a hagyományos tevékenységi kör bővítése, régebbiek felélesztése, újszerű tevékenységek, szolgáltatások, háziipari és más hagyományok felkarolása. Ilyenek mint:

- Művelési ágak arányainak megváltoztatása. A lejtős, gyenge minőségű szántók, legelők fásítása, az erdőtelepítés.
- A szántó hasznosításának módosítása. A kialakult kalászos–kukorica arány csökkentése, a vetésváltás előnyeinek kamatoztatása, a többcélú szántóföldi fatermelés felkarolása, a fasorok közötti mezőgazdasági termelés bevezetése.
- Megújuló energia-előállítási tevékenység. Energiaerdők létesítése. Energiafű-termelés. Biomassza-hasznosítási programok, biogáz, bioolaj, biosprit termelése. A globalizálódó világban az egyre élesedő energiaellátás, a folyamatosan emelkedő kőolaj- és benzinárak, a klímavédelem rendkívüli módon előtérbe állítja a mező-erdőgazdasági energianyerési lehetőségeket a háztartások, a települések részbeni-egészbeni önálló energiaellátásának bevezetése.
- A gyepesítés és az erre alapozott állattartás, az extenzív, természetközeli állattartás.
- Ökológiai, bio-, organikus gazdálkodás a piaci lehetőségek függvényében, továbbá az alacsony ráfordítások melletti gazdálkodás (LISA), az alternatív mezőgazdaság (USA) stb.
- A termelői szolgáltatások fejlesztése. A hungaricumok, a tájtermelés felkarolása és a nem élelmiszer célú termelés lehetőségeinek kiaknázása.

- Széles körű környezetfenntartó tevékenység (parlagfű-irtás). Zöldfelületek létesítése, ápolása, gondozása. Természetvédelmi tevékenység. Biodiverzitás fenntartása. Állatvédelem, állati jólét felkarolása stb.
- Helyi élelmiszer-feldolgozás és vendéglátás.
- Tájképi értékek, hagyományok őrzése, kultúra ápolása. Vidékfejlesztési feladatok ellátása. Rekreatió, üdülés, pihenés. Túrázás, kirándulás, táborozás. Falusi turizmus, üdülőfalva létesítése, városiak hétvégi pihenő, nyári nyaraló telepei létrehozásának elősegítése.

5. FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

- (1) Csete László – Láng István: Fenntartható agrárgazdaság és vidék. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2004.
- (2) Enyedi György – Horváth Gyula: Táj, település, régió. Magyar tudománystár, 2. kötet (Főszerk.: Glatz Ferenc). MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- (3) Gyurcsány Ferenc: Kiemelt fejlesztési területek. Népszabadság, 2005. február 14.
- (4) Csete László számításai in Láng – Bedő – Csete „Növény, állat, élőhely” Magyar Tudománystár 3. kötet. (Főszerkesztő: Glatz Ferenc), MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, Budapest, 2003.
- (5) Csete László: Agroökoszisztéma, regionalitás, biodiverzitás és szabályozás. Kézirat. Budapest, 2005.
- (6) Csete László: Az agrárgazdaság fenntartható fejlesztése Johannesburg után és az EU előtt. Gazdálkodás, 2003. 1. sz.
- (7) Láng István – Csete László: A magyarországi agrárgazdaság fenntartható fejlődése. Gazdálkodás, 1996. 3. sz.
- (8) Minőség és agrárstratégia (Főszerkesztő: Glatz Ferenc) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1999.
- (9) Glatz Ferenc: Természet és ember a 21. században. Ezredforduló, 2002. 2. sz.
- (10) Glatz Ferenc: Párbeszéd a vidékért. Sokszorosított kézirat, Budapest, 2005.
- (11) Kovács Ferenc – Csete László: Agrárgazdaság az ezredfordulón. Ezredforduló, 2000. 1. sz.
- (12) Szilávik János: A „fenntarthatóság” szintjei és útjai. (A fenntartható fejlődés közgazdasági összefüggései.) MTA doktori disszertáció. Budapest, 2002.
- (13) Faragó Tibor: Világtalálkozó a fenntartható fejlődésről: a találkozó programja, résztvevői, dokumentumai és értékelése. Fenntartható Fejlődés Bizottság, Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, Budapest, 2002.
- (14) Magyarország új vidékfejlesztési stratégiája. Kutatási zárójelentés. (Szerk.: Csatári Bálint), Kecskemét, 2004.
- (15) A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón. (Szerk.: Láng – Csete – Harnos), Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1983.

A FENNTARTHATÓ AGRÁRGAZDASÁGI TERMELÉS ÉS ALTERNATÍV JÖVEDELEMSZERZÉSI LEHETŐSÉGEK KIALAKÍTHATÓSÁGA RURÁLIS TÉRSÉGEKBE BÉKÉS MEGYE PÉLDÁJÁN

Magyarország EU-s csatlakozásával hazánk agráriumának részévé vált az Unió agrárszektorának. Országunk és Békés megye agrárgazdasága fejlődése szempontjából kardinális kérdés az uniós agrárpolitika alakulása, e politika prioritásai és a preferenciákhoz való igazodás. Jól látható, hogy az Európai Unió agrárszektorral kapcsolatos értékrendjében az utóbbi évtizedben jelentős elmozdulás történt az élelmezési célú agrártevékenység felől a fenntartható és főleg a nem élelmezési célú agrár- és vidékfejlesztési tevékenységek felé. Ezt a Közösség a pénzügyi eszközök széles skálájával támogatja, míg az ezzel ellentétes irányú, élelmezési célú és túlermelést hozó tevékenységeket hatékonyan fékezni kívánja. Ehhez a magatartáshoz igazodnia kell a magyar agrárvilágnak és benne Békés megye agráriumának összes szereplőjének is. A tanulmányban – Békés megye példáján – összefoglaljuk a fenntartható agrárgazdasági fejlődés lehetőségeit és a fontosabb alternatív jövedelemszerzési tevékenységeket.

1. A fenntartható mezőgazdaság kialakíthatósága Békés megyében

1.1. A fenntartható agrárgazdaság értelmezése

A fenntartható fejlődés értelmezésénél LÁNG I. – CSETE L. – JOLÁNKAI M. (1) által adott definíciót használjuk. A fogalom értelmezésénél abból kell kiindulni, hogy a fenntartható társadalomban a fejlődés érdekében *összhangot kell teremteni a társadalom anyagi igényei, a népesség növekedése és a természeti erőforrások hasznosítása között*. Az életminőséget a fogyasztás mennyisége fölé kell helyezni, valamint minimalizálni kell a környezet szennyezését. Ehhez változtatásokra van szükség az erőforrások felhasználásában, a technológiában, a gazdasági célkitűzésekben és a társadalom értékrendjében. A fenntartható fejlődés

- emberközpontú (kielégíti az alapvető emberi igényeket),
- társadalmilag igazságos és méltányos,
- ökológiai szempontból pedig szilárd, önálló (a lehető legnagyobb mértékben az adott ország saját adottságait hasznosítja).

A fenntartható agrárgazdasági rendszer jellemzője a sokféleség, a változatosság a termelésben, a feldolgozásban, és az áruválasztékban. További jellemvonásai: alkalmazkodóképesség mind a természeti, mind a társadalmi, mind a piaci tényezőkhez. A fenntartható agrárfejlődés, mint a mindenkor agrárpolitika szerves része:

- legyen környezetkímélő, erőforrás-takarékos,
- tegye lehetővé a termelés gazdaságosságának folyamatos fenntartását,
- állítson elő egészséges élelmiszert és takarmányt,
- tegye érdekeltté a gazdálkodókat a termelésben,
- javítsa a falusi térségek népességmegtartó képességét, azaz minél szélesebb körben nyújtson munkaalkalmat és megélhetést s végül,
- járuljon hozzá a vidék fejlődéséhez.

A fenntartható agrárfejlődés lényege, hogy olyan gazdasági növekedés, amely harmonizál a természeti erőforrások regenerálódásával és a környezet asszimilációs képességével. Ezzel elérhető

- a folyamatos, mennyiségében korlátozott, de minőségében korlátlan gazdasági növekedés,
- a természeti erőforrások, a földrajzi környezet megóvása,
- az egészségesebb táplálkozás, az élet minőségének javulása.

1.2 Békés megye természetföldrajzi adottságai

Békés megye természetföldrajzilag változatos arculatú alföldi táj. A megye az Alföld jellegzetes, feltöltéses süllyedék területe. A vidék arculatát a *folyóvízi üledékfelhalmozás* alakította ki. A felszín szinte tökéletes síkság, amely fokozatos feltöltéssel vastag homok, agyag, agyagos iszaptakarót kapott.

1.2.1. Talajok

A talajképző alapkőzet az említett vastag homokos, agyagos, iszapos, löszös üledékréteg, amelyen a keletkezett talajok is nagyon változatosak: a *szikes talajoktól* (a terület 14%-a) kezdve a *réti és öntéstalajok* változatain (33%) át a *csernozjom* talajokig (53%) terjednek. A termőföldeknek ez a sokfélesége változatos növénytermesztési szerkezet kialakítására ad lehetőséget.

A talajjellemzőket (kötöttség, humusztartalom, mészellátottság, kémhatás) együtt vizsgálva a talajok különböző termőhelyi kategóriákba sorolhatók. Az agrártermelés szempontjából a csernozjom talajok jó, a réti, az öntés réti és a szolonyecses réti talajok közepes, a szikes talajok gyenge minőségűek. Térben jól kirajzolhatók a főbb talajtípusok régióbeli előfordulásai. A megye három jól elkülöníthető tájegységre osztható: a középső és déli részek (Békés–Csanádi-löszhátság) a legjobb termőképességű mezőszégi talajok színtere (a Gyomaendrőd–Gyula vonaltól délnyugatra elterülő megyerész; *(1/a,b. ábra)*). Itt változatos és összességében nagyon jó színvonalú szántóföldi gazdálkodás folyik. A növénytermesztésben vezető ágazatok: a gabona, az ipari növények, és egyes intenzív szántóföldi kultúrák (konzervzöldségek, dinnye, vetőmagok stb.). A Berettyó–Körösvidék nagy részén (a Gyula–Sarkad–Vésztő–Békés négyszögben) uralkodnak a nehezen munkálható, közepes minőségű, rosszul szellőző, kötött szerkezetű, sajátos vízháztartású réti és öntéstalajok. Itt szakszerű megmunkálással nagyrészt jó eredmények érhetők el. Ezek a területeken leginkább az extenzív gabonatermesztés, a takarmány- és ipari növények valamint a rizstermesztés, továbbá a legelő- és gyepgazdálkodás jellemző. A talajok az északi részen, a Szarvas–Gyomaendrőd–Dévaványa–Szeghalom vonulatban a leggyengébbek. Itt sűrűn és nagy kiterjedésben találhatók rosszul művelhető, szikes vagy szikesedésre hajlamos talajok. Ezek főleg rossz minőségű szántó- és legelőterületek.

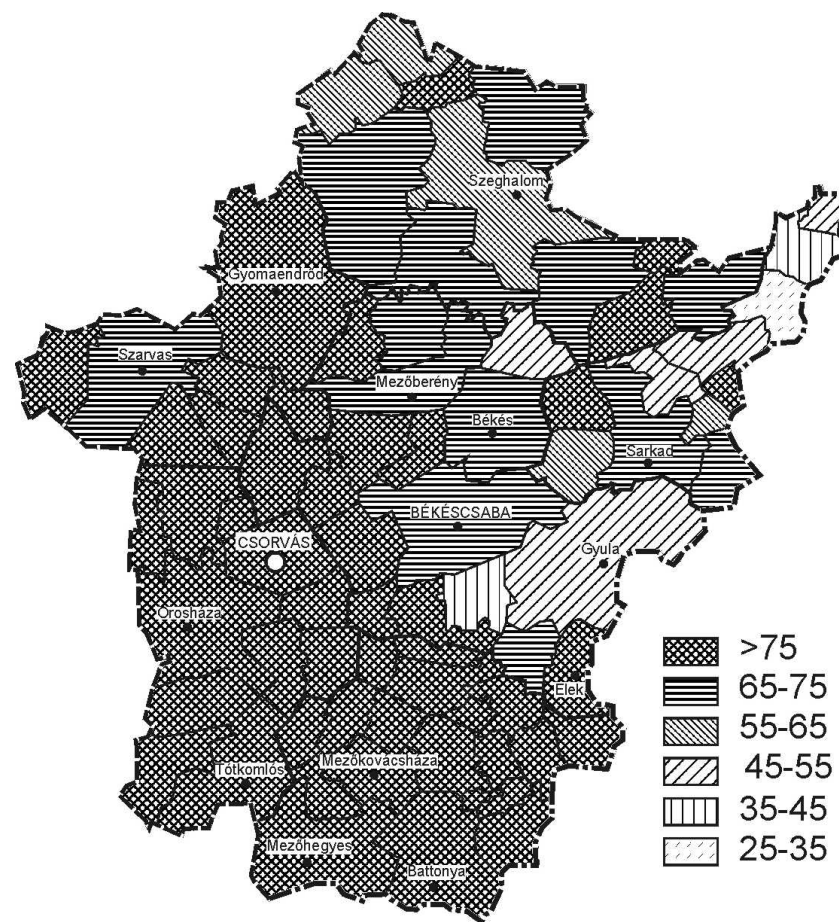
1.2.2. Éghajlat

Az *éghajlat* egyszerre termelési lehetőség és korlát is. Az éghajlati paraméterek közül a legstabilabb elemek a hő- és a fényviszonyok. Az évi középhőmérséklet a terület nagy részén 10,5 és 11,0 °C közötti, a megye délkeleti, déli peremén, s ennek folytatásaként a Tisza–Maros-szögben kevéssel 11,0 °C feletti. A tenyészidőszak átlaghőmérséklete Békés megyében egyike a legnagyobbaknak, 17,5 és 18,5 °C között alakul. A megye kifejezetten *napfénygazdag* terület. Az évi napfénytartam kb. 2000 óra, amely a délnyugati részeken eléri a 2100 órát is.

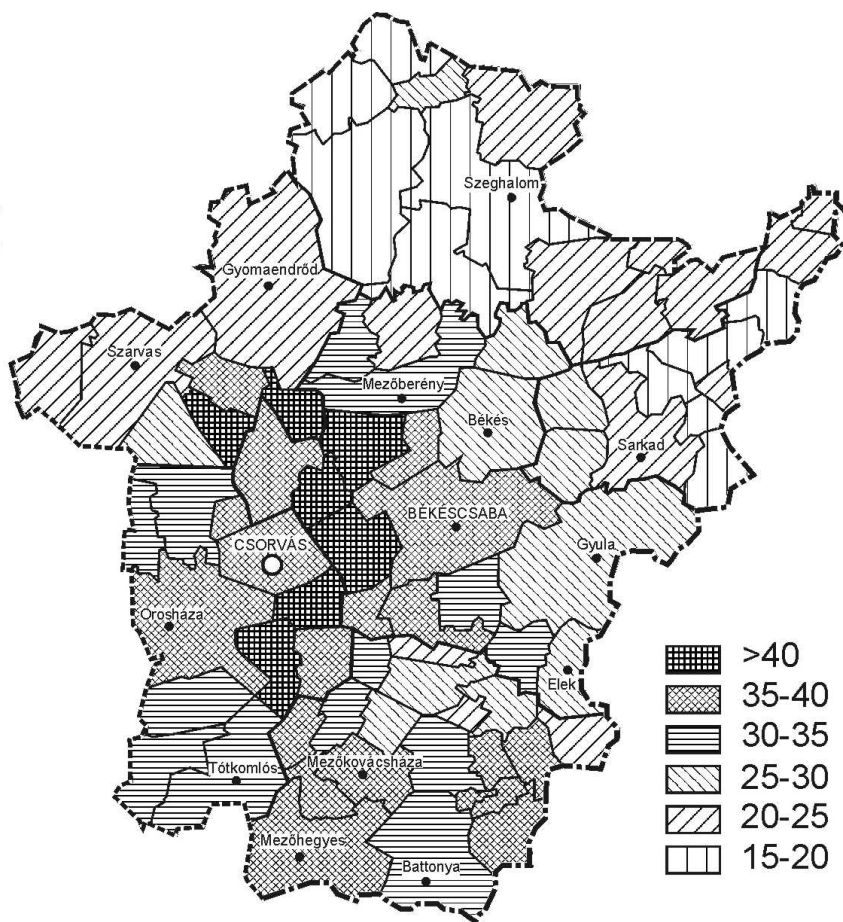
Az évi csapadék 500 és 550 mm közötti. Ez – vélhetően a közeli Bihar hegység hatásának – a megye keleti és déli szélein 550–600 mm-re módosul, a medence belseje felé pedig csökken. A megyében hosszú idő átlagában a legkevesebb a csapadék a nyugati peremen Szarvas–Gyomaendrőd térségében (kevesebb mint 500 mm).

Az agrártermelés szempontjából az éghajlat fontos jellemzője a *szeszélyesség* (kontinentalitás, fagyveszély, aszályosság, árvíz), a *pozitív hőanomália*, a napsugárzás magas időtartama, és intenzitása.

1/a. ábra. A szántó aránya a települések összes területéből (%)

1/b. ábra. A szántó átlagos minősége (Ak/hektár)

Forrás: Földhivatali törzskönyvek, 2002

Mindez kedvező a *hő- és napfényigényes kultúrák* (napraforgó, cukorrépa, szója, rizs, dohány, szántóföldi kertészeti növények stb.), a vetőmagvak, a szőlő- és a gyümölcsök (meggy, cseresznye, dinnye stb.) termesztése számára. Viszont a *csapadék* nagyon bizonytalan tényező. Összes mennyisége általában elegendő, de éven belüli egyenlőtlen eloszlása termelési kockázatot növelő tényező. A megye Magyarország egyik legszárazabb régiója; itt erős az aszályhajlam és az időjárási anomáliák nagyobb erősséggel és gyakorisággal jelentkeznek, mint máshol.

1.2.3. Vízirajz, természetes vízkészletek

A természetes vízkészletek egyfelől pozitív szerepet játszanak a mikroklíma alakításában, továbbá az öntözés forrásai, másfelől a növények számára közvetlen létfeltételként is megjelennek (talajvíz). Békés megye agráriuma fejlesztésének kulcstényezője a vízháztartás egyensúlyának biztosítása és a káros vízhiány mérséklése (öntözés). A megye *értékes vízkinccsel* rendelkezik. A terület viszonylag gazdag felszíni vízfolyásokban (Berettyó, Sebes-Körös, Fekete-Körös, Fehér-Körös), de ezek területi elrendeződése meglehetősen excentrikus. A folyók a megye északi, északkeleti, rosszabb talajú felén futnak. Ezzel szemben a jobb talajú középső és déli vidékeken – az egyetlen Száraz-eret leszámítva – gyakorlatilag nincs említésre érdemes felszíni vízfolyás. A talajminőség és a folyóvizek effajta területi meg nem felelése a Békés megye agrárgazdasága földrajzi feltételeinek legnagyobb és legfájdalmasabb anomáliája. További negatívum, hogy az *átfolyó vizek mennyisége az éven belül szélsőségesen ingadozik*. Mindez együtt kényszerítő erővel ösztönzi jelentős árvízvédelmi, tározási, vízkormányzási, vízminőség-védelmi feladatok kidolgozását és megoldását.

A folyók vízjárását jellemzi, hogy a nagyvizek április–májusban (esetleg júniusban) vannak, a kisvizek a meleg időszak végén, augusztusban, szeptemberben következnek be. A folyók – és a holtágak – vízjárását szabályozzák a kiépített duzzasztóművek (a Fehér-Körösön Gyulánál, a Kettős-Körösön Békésnél, Körösladánynál, a Sebes-Körösön Szeghalomnál). A megye felszíni vízkészletéhez a Körösök természetes vízkészlete nagyon kis mértékben járul hozzá. A mértékadó 80%-os tartósságú augusztusi 6,37 m³/s vízhozamból csupán 0,77 m³/s hasznosítható, ami a rendelkezésre álló összes vízkészletnek alig 3,6%-a. Ennél sokkal jelentősebb a Hortobágy-Berettyón, illetve az NK-XIV csatornán való vízáteremtés a Tiszából (a megyében hasznosítható vízhozam 16,62 m³/s, amely a megye vízkészletének 77,8%-a). Készletnövelő a duzzasztók által a Körösök medrében és a holtágakban tározott 3,62 m³/s vízmennyiség, amely a teljes készletnek nagyjából egyötöde. Vízhiány a megye keleti peremén (Mezőgyán, Geszt, Méhkerék, Kötegyán térségében) és a déli, délnyugati részekeken keletkezik. A vízkészletek növelésére további tiszai vízáteremtéssel, illetve a Körösök nagyvízi időszakában történő betározással lehetséges. Ehhez az országhatár közelében körtöltéses tározókat kellene építeni.

Az aszályosság több kistérségben nagyon leszállította a talajvíz szintjét, ami hosszabb távon jelentős növénytermesztési kihatással járhat. A talajvíz utánpótlása közvetlenül a csapadékból, beszivárgással történik. A megye rétegvíz kincse országosan is fontos. Különösen kiemelésre érdemes *a marosi hordalékkúp rétegvíz-készlete*. Hasznosítása főleg ivóvízként jön szóba, ezért elsődleges feladat a készlet a megőrzése, minőségének védelme.

A megye gazdag hévizekben is. Geológiai fúrások több helyen (Szarvas, Orosháza, Gyula, Szeghalom) számottevő *termálvízkinccset* igazoltak. A hévízkinccs agrár jellegű felhasználása munkaintenzív és jövedelmező lehet (főliás zöldségtermelés), de számításba kell venni más célú hasznosítását is (gyógy- és termáلتurizmus). A víz, mint komplex erőforrás megőrzése és ésszerű felhasználása a megye fontos távlati stratégiai feladata.

1.2.4. Növényzet, állatvilág

Az erősen antropogén táj még mindig jelentős *természeti, táji, ökológiai értékekkel* rendelkezik (pl. Körös–Maros Nemzeti Park védett területei). Az ezekkel való ésszerű

gazdálkodás jó alapot adhat a fenntartható mezőgazdasági fejlődés és ennek nyomán egy európai mértéknek is megfelelő kultúrtáj-modell kialakításához.

Békés megye *erdősültsége rendkívül alacsony*. Az egész országon belül itt a legalacsonyabb az erdők aránya, alig 3–4%. Ezek nagyrészt a folyókat kísérő ártéri ligeterdők, amelyek leginkább a megye északi felén találhatók (2. ábra). Az alacsony erdősültség kifejezetten hátrányos a megye agráriumára, mivel az alacsony erdőarány mellett nagy területen jellemző az egyoldalú (szántó-centrikus) földhasználati szerkezet. Az elmúlt 50 év során *túlzottan egyszerű agrártér-struktúra jött létre*: a Békés megyei agrártér változásának alapvető jellemzője volt a tanyák, fasorok, erdősávok megritkulása, eltűnése, a gyepek feltörése, szántóba vonása.

A megyének *jelentős a vadállománya*, különösen számottevő az apróvad-állomány. A kiterjedt szántóföldi termelés folytán a fácán, a nyúl, az őz, a dámszarvas, a vaddisznó – esetenként a szarvas – a ragadozók közül pedig a róka itt nagy területre kiterjedő kiváló élőhelyet talál. Ehhez az adottsághoz komoly vadgazdálkodási hagyományok társulnak. A vadtenyésztés, a falusi turizmushoz kapcsolható vadászat egyes helyeken fontos alternatív jövedelemtermelő forrás lehet.

1.3. Talajvédelem, földhasznosítás és mezőgazdasági vízhasználat a fenntartható fejlődés kritériumrendszerében

1.3.1. Talajvédelem

Mivel Békés megye egyik legfontosabb természeti erőforrása a talajtakaró, összességében kedvezőtlen, hogy itt nagy területen vannak *sérülékeny talajok*. A talajokat két káros tényező fenyegeti: a *talajdegradáció* és az *elszennyeződés*. A talajdegradációnak a térségben észlelhető folyamatai a talajerózió, a szélerózió (defláció), az elsavanyodás, a szikesedés, a fizikai és a biológiai degradáció, a talaj tápanyagforgalmának romlása, a talaj elszennyeződése. Ezért a talajkészlet minőségének megőrzése, javítása, valamint a talajok ésszerű hasznosítása a fenntartható agrárfejlődés megyei kialakításának nélkülözhetetlen feltétele.

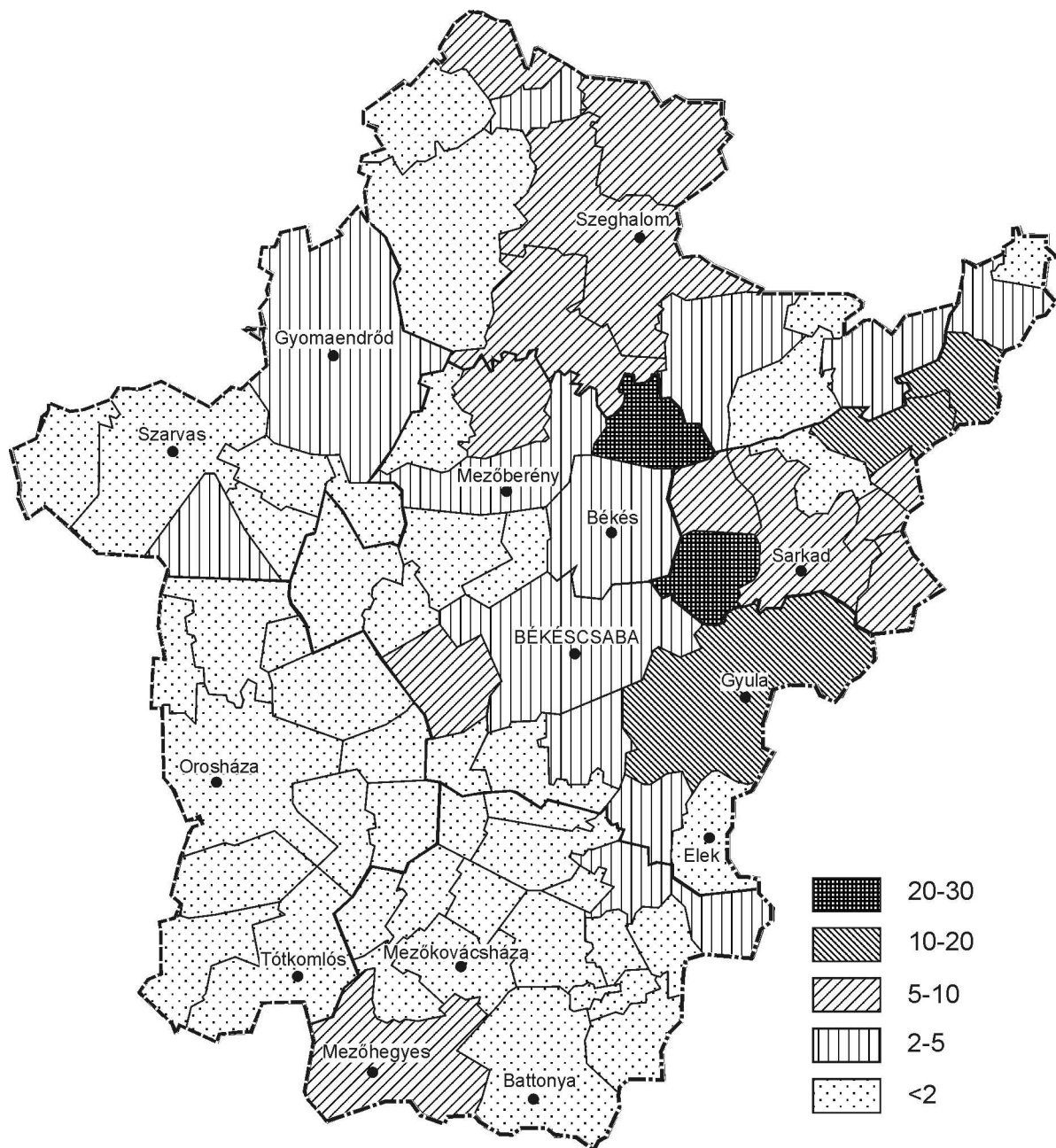
Sajnos, a gazdálkodók tökeszegénysége miatt a talajvédelem Békés megyében is egyre nehezebb, a talajkészlet minősége, termőképessége mégis fenntartható. De csak akkor, ha ez állandó, tudatos tevékenységgé válik, amely megjelenik a talajfolyamatok bizonyos célú és mértékű szabályozásában, befolyásolásában. Ennek területei: az ésszerű talajhasználat, a talajok termőképességének fenntartása, a hidrológiai viszonyok javítása, a modern talajkímélő öntözés, hatékony védekezés a defláció ellen, rekultiváció és komplex térségi melioráció.

Békés megyében megoldásra vár egy jól átgondolt, a *helyi körülményekre adaptált tápanyag-gazdálkodási rendszer* kialakítása.

1.3.2. Földhasznosítás, művelésági változások, az agrártér fizikai szerkezete

A Békés megyei agrártér agrárökológiailag kedvezőtlen szerkezetű. A megyében több okból is jelentős *művelésági változtatásokra* van szükség. A szántó rovására *erdősíteni, fásítani* kellene (különösen Dél-Békésben; 3. ábra), továbbá, a rossz minőségű szántókon *visszagyepesítést* kellene végrehajtani, és *növelni szükséges a vízfelületek nagyságát is*.

2. ábra. Az erdő aránya a települések összes területéből (%)

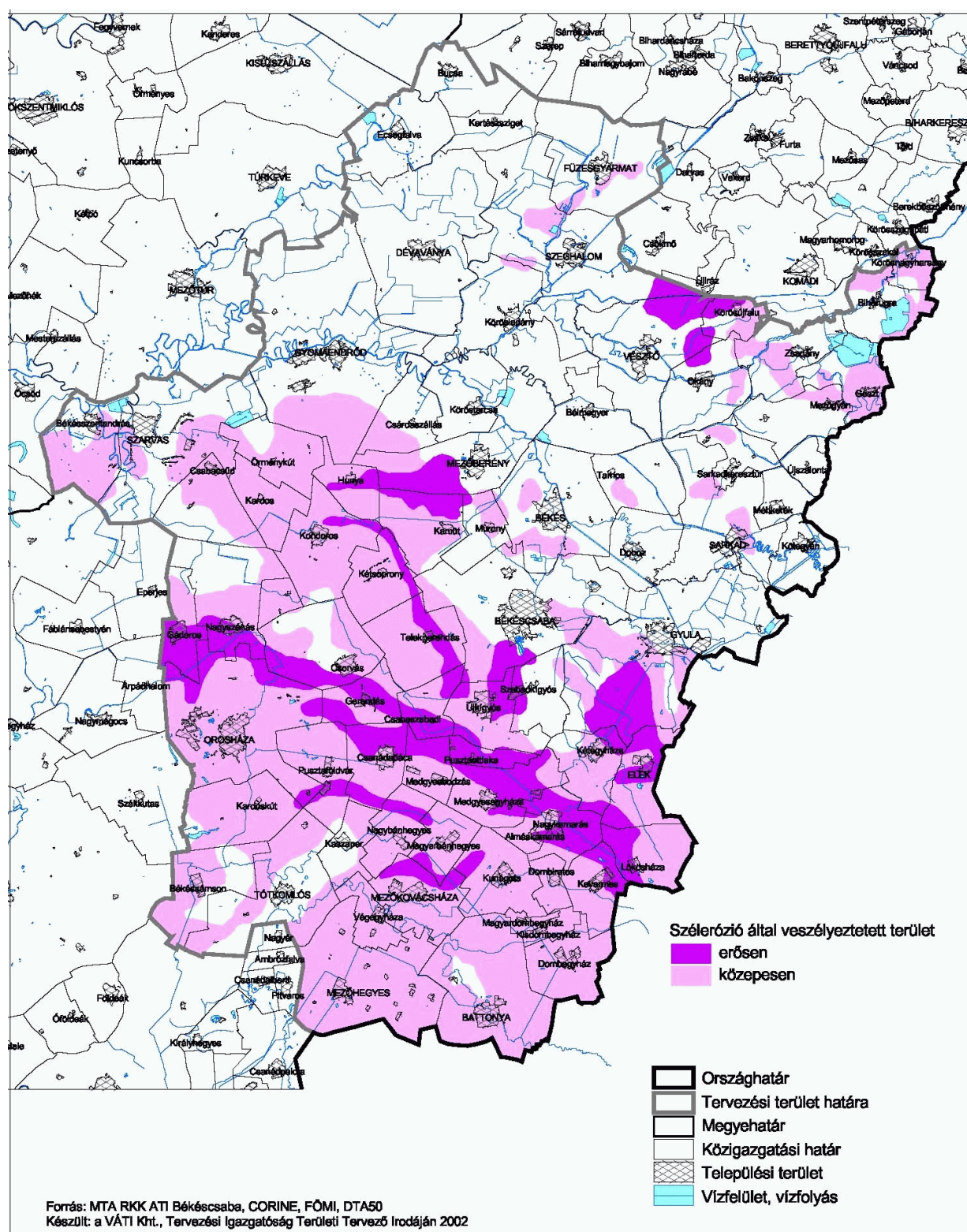

Forrás: Földhivatali törzskönyvek, 2002

A Békés megye déli részén lévő jó minőségű csernozjom talajokon kialakított nagy táblák különösen defláció-érzékenyek. Fontos lenne az emberi behatásokra nagymértékben leegyszerűsödött agrárter szerkezetének erdősítéssel, fásítással való oldása. A megyében korábban számos komplex térségi meliorációs program valósult meg, illetve indult el. Az utóbbi években ez a tevékenység sajnos, gyakorlatilag leállt, felélesztése elsőszámú megyei érdek lenne.

Fontos talajkészlet-védő tevékenység lehet a *művelés alóli kivétel gondos elbírálása*. Szigorítani, minimalizálni kell a jó termőföldek mezőgazdasági művelés alóli indokolatlan kivételét.

3. ábra. A szélérozió által veszélyeztetett területek Békésben

Békés megyében a mélypontjára jutott erdőarány; a fátlanság oka a helytelenül kialakított nagyüzemi mezőgazdaság és a sok helyen rosszul végrehajtott melioráció. A korábbi évtizedekben a nagyüzemesítésnek sok erdősáv, fasor, tanya és dűlőút esett áldozatul. A folyamat ökológiai következményei: fokozódó defláció, terméskiesés, elszegényedett élővilág, egészségtelen emberi környezet stb. A megye ökológiai állapotának javítása nem képzelhető el

különféle fás élőhelyek, fasorok, erdősávok, erdősávrendszerek létesítése nélkül. Szinte mindenütt szükség van egy, a mainál sokkal változatosabb határszerkezetre, melyben jelentős szerepet játszanak az erdők, a fasorok, az erdősávok, erdősávrendszerek. Erdősávok létesítése *vadászati, vadgazdálkodási érdek* is, létesítésükhöz meg kell nyerni a vadásztársaságokat is.

Erdők létesítése ökonómiai oldalról is indokolt. Ha magánerdők telepítéséhez elfogadható feltételekkel támogatást és hitelt lehetne kapni, akkor az erdősítés a földtulajdon megőrzésének kedvező formája lehet. Kedvező feltételek mellett sok kis földtulajdonos "rávehető", hogy földjén erdő(folt), erdősáv létesüljön. Mindenképpen a köztudatba kellene kerülnie annak, hogy a művelésági változtatás, különösen az erdősítés egyes térségekben a fenntarthatóság egyik hatékony eszköze. A táblákat elválasztó, a tájat tagoló erdősávok kedvező hatása a szélsébség-csökkentésből, a párolgás csökkentéséből, a talajnedvesség növeléséből, az erózió és a defláció elleni védőhatásból ered, nem beszélve a vadgazdálkodásban, a természetvédelemben betöltött szerepéről s a tájesztétikai hatásáról. Jelentős ráhatással vannak a mezőgazdasági terméseredményekre is. Felmérések szerint az erdősávokkal védett táblákon növényfajtától függően a terméstartalom 1,7 és 33,5% között változik (2). Ökológiai szempontból fontos minél több szegélyzóna (ökoton) kialakítása. A fás ökotonokkal hatékonyan lehet fokozni a mezőgazdasági élőhelyek biodiverzitását. Ki kellene alakítani fás-, réti, mocsári, vízi, szántóföldi ökotonok összefüggő rendszerét, s ezzel egyidejűleg a mezőgazdasági termelési rendszert olyan rendszerré kellene változtatni, melyben egymás mellett létezik a kis- és a nagytáblás művelés, az intenzív, a félintenzív és a rideg állattartás valamint a biogazdálkodás, ahol a mainál jobban alkalmazzák a vetésforgót, az állati és a zöldtrágyákat, a mechanikai gyomirtást és a biológiai védekezést.

Fontos a földhasználattal kapcsolatos megyei teendő a jelenlegi intenzív földhasznosítás extenzívebbé tétele. Ennek egyik eszköze lehet a mainál sokkal kiterjedtebb *gyepgazdálkodás*. Békés megyében több olyan térség is van, ahol lehetséges, sőt, kívánatos a szántók visszagyepesítése, s ezeken bio-, illetve ökogazdálkodás kialakítása.

Békés megyében a gyepterületek csökkenése, a földhasznosításban a gyepek arányának visszaszorulása az 1960 utáni korszakkal kezdődött, s kb. 1970-ig tartott. Az 1961. évi földvédelmi törvénnyel indult meg az a szántó-centrikus jogi szabályozás, amely hatására a szántóterület a megyében 25 ezer hektárral növekedett – döntően a rét- és legelőterületek rovására (21 ezer hektár). A szántóba vont gyepterületek 40%-a olyan gyenge adottságú szétszórt gyepterületekből állt, amelyek "beolvadtak" a nagyüzemi szántótáblákba. Azok a táblák, amelyek területének kb. a felét legelőterületekből alakították ki, néhány év múlva "visszagyepesedtek". A jelenleg még szántóként hasznosított feltört területek a táblák 20–25%-át képviselik. Talajadottságuk miatt kérdéses a szántóként való használatuk indokoltsága. E vonatkozásban példaként említhetők a Gyula–Kétegyháza közút mellett feltört legelők, a Szeghalom–Körösladány–Bélmegyer háromszögben feltöresre ítélt gyepek, vagy a Battonya környékén szántóba vont gyepterületek. 1970 és 1983 között a szarvasmarha-programhoz kapcsolódóan megindultak a szántókban végzett gyeptelepítések (mivel hiányzott az állattartó telepek körül a szükséges gyepterület). A gyepterület ezen időszak alatt közel 8 ezer hektárral nőtt. Ezt követően 1983 és 1993 között a felújítás révén a gyepgazdálkodás minőségi fejlesztésével nőtt a gyepek hozama, majd az állattartó telepek felszámolásával kb. 6 ezer hektárral ismét csökkent a gyepterület. Jelenleg az 1961. évi törvény alapján feltört és szántóba vont terület 40%-a "visszaállított" gyepterület. Ugyanezen feltört területről további kb. 1000–1300 hektár szántó művelésre alkalmatlan, távlatilag visszagyepesíthető. A feltört terület kb. 10%-a bár alkalmas szántó művelési ágban való hasznosításra, visszagyepesítése elképzelhető és kívánatos. Továbbá, meg kellene vizsgálni gyepeként való hasznosítását annak a gyenge talajadottságú 4–5 ezer hektár területnek, amelyen a művelési kötelezettség szünetel.

Az agrártér fizikai szerkezetének javításához fontos lenne egy jól átgondolt *tábla- és birtokrendezés* lebonyolítása. Ennek középpontjában ésszerűen használható, jó és állandó termést ígérő szántóföldi táblák és birtoktestek kialakításának, környezetbarát földművelés kialakíthatóságának, az ökológiai stabilitás helyreállításának és a természeti potenciál megőrzésének kell állnia.

1.3.3. Vízhasználat

A globális klímaváltozással Békés megyében is *megnövekedett az aszályhajlam*, egyre ritkábbak a csapadékból gazdag évek. Az utóbbi 45 évben az ország délkeleti részén kb. 40 mm-rel, Békéscsabán az elmúlt 30 évben 75 mm-rel csökkent a csapadék sokéves átlaga. A csapadék csökkenésének következményei egyre gyakrabban mutatkoznak meg a növénytermesztés gyengébb eredményeiben. Az elmúlt három évtizedben a levegő párologtató-képessége 50 mm-rel növekedett, ezzel egyidejűleg a csapadék évi mennyisége kb. 50 mm-rel csökkent: a megye klimatikus vízmérlegében mintegy 100 mm-es csapadékhány lépett fel.

A szárazodásnak számos mezőgazdasági következményével kell számolni. Ezeket SZÁSZ G. (3) az alábbiakban foglalta össze: a téli félév melegedése miatt a tenyészidőszak kb. 15 nappal meghosszabbodik, növekszik a növények vízigénye, a csapadék csökkenése és a levegő párologtató képességének növekedése miatt a szántóföldi növények vízigénye kb. 10%-kal nőhet, mivel valószínűleg gyakoribbak lesznek a csapadék nélküli időszakok, a jelenleginél általánosabban kell a szántóföldi növényeket öntözni, nélkülözhetlenné válik szárazságtűrő növényfajták termesztésbe vonása, mert az öntözés nagyfokú kiterjesztésére nem lehet számítani, a talajpárolgás és a növények erős vízfogyasztása miatt fokozódik a talajdegradáció (szikesedés), módosul a gyomok összetétele, új kártevő fajok jelennek meg (elsősorban délről), elkerülhetlenné válik a vetésszerkezet módosítása, megnövekszik a fajlagos energiaigény (főleg a talajművelésnél), jelentősen átalakulnak a vízgazdálkodási feladatok (törekedni kell a vízmegtartásra, figyelembe kell venni a kiszáradás szerepét a vízkormányzásban).

A rendelkezésre álló vízkészletek korlátozottsága miatt Békés megyében *a mezőgazdasági vízfelhasználás ésszerűsítése, hatékonyságának növelése*, a talajvíz-háztartás szabályozása kiemelt stratégiai feladat. A mezőgazdasági vízhasználat célja a vízhiány következtében előálló termés kiesés megakadályozása, a termelési biztonság fokozása. A mezőgazdasági vízfelhasználás mennyiségi növekedésére a dinamikus emelkedő egyéb (lakossági, ipari) vízigények miatt nem vagy alig lehet számítani. Szinte egyedüli megoldásként kínálkozik a felhasználás hatékonyságának javítása, a víztakarékos öntözési módok elterjesztése, a talaj vízforgalmának szabályozása. Az öntözési technológiák javításával, további vízrendezési munkálatokkal, s főleg a termesztett növények ésszerű megválasztásával számottevő előre lépés érhető el.

Az öntözés Békés megyei fejlesztését több tényező is indokolja. Ezek: az előrejelzések szerint várhatóan emelkedik azon területek aránya, ahol öntözés nélkül tovább nő a termelés kockázata; ahogy el fog tolni a mezőgazdasági termelés szerkezete az intenzív ágazatok felé, várhatóan úgy nő a termelésbiztonság növelésének igénye; a vízhiány kockázata egyre kevésbé lesz megengedhető; a magasabb ráfordítási szint érzékeny a hozamkiesésre, ennek pedig egyik leggyakoribb oka a vízhiány; a specializációval terjednek a kizárólag növénytermesztésre alapozott vállalkozások, s ezek biztonsági háttérként igénylik az öntözést. Békés megye öntözési infrastruktúrájában a fő vízkivételi kapacitás kiépítettsége megfelelő, a vízsztetosztó-hálózat bővíthető és bővítenedő. A rendelkezésre álló vízkészlet szűkös, ebből és gazdaságossági okokból együttesen adódik, hogy az öntözési célú vízfelhasználás nem kielégítő. Az öntözővíz-ellátás egyik fontos regionális problémája, hogy a kiépített öntözőrendszerek nagyrészt a folyók mentén helyezkednek el és hatásterületük a kevésbé öntözésigényes területekre terjed ki. A megyének kétharmad részére nem, vagy nehezen juttatható el hazai öntözővíz. A talajvíz a lassú utánpótlás és a vízminőségi problémák miatt csökkenő öntözésre csak nagyon korlátozottan használható fel, helyi jelentőségű (Kondoros, Békés, Sarkad, Lökösháza, Kevermes, Kunágota, Nagykamarás, Medgyesbodzás). A rétegvizek és a mélységi vizek elsősorban nem öntözési, hanem ivóvízbázisként szolgálnak.

A Békés megyei mezőgazdasági vízfelhasználás fejlesztéséhez számos feladatot kell megoldani. Főbb vonalakban ezek a következők: szorgalmazni kellene a *térségi öntözésfejlesztés* gyakorlatát, az állami támogatás növelését, *korszerűsíteni kellene a vízsztetosztó hálózatot* (csatornák felújítása, új műtárgyak építése), meg kell erősíteni a víztársulatokat, a régióba érkező

vizet a lehetőség szerint maximálisan meg kellene tartani, *víztakarékos öntözési technológiákat* kellene bevezetni, elterjeszteni, alkalmazni.

Az Alföldön a folyószabályozások lecsökkentették a vizes élőhelyek területét, pedig ezek segíthetnek az árvízvédelemben, növelik a táj mozaikosságát, hozzájárulnak a bio- és ökológiai diverzitás fenntartásához, javítják a mikroklimatikus viszonyokat, nagy szerepük van a szennyeződések megszüntetésében. Békés megyében a folyók mentén több helyen is lehetőség van új vizes élőhelyek kialakítására, illetve a meglévők kiterjesztésére. Ez jól szolgálná a fenntartható agrárgazdaság és környezet kialakítását.

1.3.4. A fenntarthatóság és termelési technika összefüggései

A megyei agrárvilág fejlődése jelentős mértékben a szántóföldi növénytermesztésen áll vagy bukik. A termelésben a fenntartható fejlődésnek a talajok és az *alkalmazott agrotechnika* összehangolását kell jelentenie, amely kiegészül az *adottságokhoz igazodó vetésforgó* alkalmazásával, a helyenként monokultúrába hajló termelés feloldásával, valamint *ésszerű növényvédelmi és trágyázási rendszerrel*. Fontos kapcsolódó teendő a gazdák ide vágó ismereteinek emelése.

Az adottságokhoz igazodó vetésszerkezet mellett magasabb színvonalra kell emelni a talajvédelmet, az erózió és a defláció elleni védekezést is. Ennek elsődleges formája a helyes talajművelés. Nem kevésbé fontos a más vonatkozásban már említett fásítás, erdősítés, a mezővédő erdősávrendszerek kialakítása sem. A műtrágyázásban megoldásra vár az okszerű trágyahasználat: talajvizsgálatokon alapuló tápanyagmérlegek kialakítása, s az ezeken nyugvó trágyázás elterjesztése. A trágyázás gyakorlati kivitelezésében pedig növelni szükséges a pontosságot, továbbá, környezetkímélő technológiákat és trágyaszereket kellene alkalmazni.

A korszerű agrárgazdasághoz hozzátartozik a kémiai növényvédelem. Itt alapkövetelmény, hogy csak környezetbarát és az *egészségre ártalmatlan kémiai szerek használata* engedélyezhető. Az is szempont, hogy az adott szer gyorsan lebomoljon, s legkevésbé terhelje a környezetet. Lényegesen javítani kell a kijuttatás technikáján is (különösen fontos ez a repülőgépes szórásnál), szigorítani kell a vegyi anyagok tárolásának és szakszerű kezelésének szabályozását és ellenőrzését, valamint törekedni kell az integrált növényvédelemre, a kémiai és a nem kémiai eljárások egymásra épülő alkalmazására.

A fenntarthatóság a korábban alkalmazottakhoz képest *új típusú gépeket és berendezéseket* igényel. Bár az utóbbi 15 évben sokan vettek korszerű gépeket, de az általános tökeszegénység "hatékonyan fékezi" a megyei agrárium mai gépesítettségének, technikai felszereltségének, technológiai állapotának magasabb szintre emelését.

A helyenként még fellelhető korszerűtlen, nehéz, zajos, környezetszennyező és energiafálgó gépek a munkavégzésük során mechanikai hatásukkal károsítják (tömörítik, roncsolják), szélsőséges esetben tönkre is teszik a talaj felső rétegét, erősen szennyezik a környezetet. Nagyrészt a ma használatos öntözési infrastruktúra sem megfelelő: az öntözőberendezések nagyüzemekre lettek kialakítva, nehézkesek, vízpazarlók. Sok esetben a trágyakezelésre, trágyázásra szolgáló gépek is elavultak, korszerűtlenek, nem is beszélve a háttér infrastruktúráról, a gépek tárolására, szervizelésére, illetve a termények tárolására szolgáló épületek, építmények állagának színvonaláról.

A fenntartható agrártermelés megvalósítása az állattenyésztésben *új típusú tartási körülményekkel* jár együtt. Az adott állatfaj természetes életmódjától elszakadó mesterséges (iparszerű) tartási módokat – az ésszerűség határáig – fokozatosan vissza kell szorítani, valamint, minden téren és mindenhol (minden térségben) ismét el kell terjeszteni (környezetvédő és az állatjóléti követelményekhez alkalmazkodó módszerek alkalmazásával) a *természetes tartást*.

A természetes tartás és az ahhoz igazodó takarmányozás kiterjesztése a fenntartható fejlődés Békés megyei kialakításának nélkülözhetetlen követelménye. Fontos szempont a költségtakarékos tartási módok elterjesztése, valamint a rideg és a félrideg tartás visszaállítása ott és azon állatfajoknál, ahol ez indokolt és lehetséges.

1.4. A biológiai alapok, a biológiai és az ökológiai diverzitás Békés megyei fenntartása

1.4.1. Biológiai alapok

Az erőforrások lényeges elemei a biológiai alapok. A fenntartható fejlődésben a termelőképesség színvonalának javulása attól függ, hogy a nemesítés és a tenyésztés milyen mértékben lesz képes olyan új növény- és állatfajták termelésbe vitelére, amelyek a jelenleginél termelékenyebbek, hatékonyabbak, jobban ellenállnak a negatív környezeti hatásoknak és a betegségeknek, a mainál magasabb szinten lesznek képesek eleget tenni a velük szemben támasztott egyre növekvő minőségi követelményeknek.

Békés megye fontos szerepet játszhat a *biológiai alapok* megújításában. Olyan talaj- és klimatikus adottságokkal rendelkezik, amelyek jelentős *komparatív előnyöket* adnak bizonyos növényi vetőmagvak előállítására (gabonafélék, kukorica, ipari növények stb.). A megyében már korábban kialakult a vetőmagtermesztésnek egy bizonyos mérete és rendje. Célszerű lenne a megye agráriumának ezt a szegmensét megtartani, sőt, az adottságok függvényében tovább erősíteni, hiszen ez fontos eszköze lehet a belterjesítésnek, s ez egyúttal a fenntartható agrárfejlődés irányába való "elmozdulást" is szolgálná. Az állattenyésztésben szinte folyamatos feladat az állatfajok genetikai képességének javítása, s ezzel összefüggésben a megingott megyei *tenyésztési kedv helyreállítása*. Ez a munka állatfajonként más és más – szakemberek által meghatározandó – feladatok sokaságának megoldását jelenti.

1.4.2. Biológiai diverzitás

A biológiai diverzitás az életformák változatosságát, ökológiai szerepét jelenti, s magában foglalja, tartalmazza a genetikai diverzitást, az intraspecifikus (fajokon belüli) és interspecifikus (fajok közötti) diverzitást, valamint az ökoszisztéma diverzitását (1).

A fenntartható fejlődés alapeleme a fajok, fajták és életközösségek sokfélesége, a biológiai és az ökológiai diverzitás. Békés megyében is fontos teendő a *biológiai diverzitás megőrzése, illetve visszaállítása*. A genetikai alapok nemzetközi cseréjében való aktív részvétel érdekében stratégiai feladat a genetikai források változatosságának fenntartása. A genetikai diverzitás megőrzéséhez a megyében *fontos génbankokat fenn kell tartani*, és ebben az államnak aktív szerepet kell vállalnia.

Ilyen megőrzendő érték például a dévaványai tűzok, a kardoskúti szürkemarha és mangalica sertés, valamint a racka és a cigája juhállomány, a csorvási ősi galambfajták, a gyomaendrői bronzpulyka, a mezőhegyesi nóniusz lótényészet.

1.4.3. Ökológiai diverzitás

A genetikai potenciál mellett nem kevésbé fontos az *ökológiai diverzitás*, az életformák, az ökoszisztémák változatosságának megőrzése. Békés megyének számos felbecsülhetetlen ökológiai értéke van, amely megőrzésre és gazdagításra érdemes.

A teljesség igénye nélkül a legfontosabbak: a Szarvasi Arborétum, Ecsepuszta a Berettyóval, a szabadkígyósi puszta, a kardoskúti Fehér-tó, a biharugrai halastavak, a bélmegyeri erdőpuszta, a pitvarosi puszták békési része, a tatársánci ősgyep, Bélmegyer-Fáspuszta, a Kis- és a Nagy-Sárrét egyes részei, a Körösök holtágai, a kunhalmok, a kastélyparkok stb.

1.5. Fenntarthatóság versus termelési szerkezet, a környezetkímélő gazdálkodás kialakíthatósága

1.5.1. Fenntartható agrárgazdasági szerkezet

A megye mai termelési szerkezete messze áll a fenntartható agrárgazdaság megkövetelte optimálistól. A fenntarthatóság hosszú távú megvalósíthatóságának lényeges eszköze **a termelési szerkezet módosítása**: a fenntarthatóság irányába való elmozdulás megköveteli a megye növénytermesztési szerkezetének legalább részbeni átalakítását, *diverzifikálását*. Oldani kell a növénytermesztés túlzottan kalászos gabona–kukorica–ipari növény termelési irányultságú szerkezetét. A ma még nagyrészt gabona–hús orientáltságú agrártermelést egyrészt a piacok fizetőképes szintjéhez, másrészt a fenntartható fejlődés igényeihez, harmadsorban az Unió jövőbeli támogatási hajlandóságához kell igazítani. A szántóföldi termelést lehetőség szerint el kell mozdítani a *sok élőmunkát* és magas színvonalú *szaktudást igénylő*, esetenként *különleges ágazatok felé*.

A fenntarthatóságot szolgálná a megyében a radikálisan lecsökkent állattenyésztés méretének egy egyszerű határig történő ismételt növelése, visszaállítva ezzel a gabonatermesztés és az állattenyésztés megbomlott egyensúlyát. Akármennyire is túltermelés van az Unióban sertés-, marha- és baromfihúsból, ma a magyar agrárium legnagyobb ellentmondása, hogy az utóbbi 15 évben a világ legjobb minőségű földjein megtermelt gabona bázisán – ilyen-olyan (főleg jövedelmezőségi) okok miatt – gyakorlatilag elsorvadt egy jól és egyszerűen kialakított hús- és tejtermelő vertikum, ugyanakkor özönlnek be az országba a sokszor kétes minőségű húsok, húskészítmények és tejtermékek.

Fontos szempont lesz a jövőben az *állatjóléti feltételek* hangsúlyosabb figyelembevételre, és támogatni kellene a korszerű, a *külterületi (tanyás) állattenyésztés* fejlesztését is. Szerkezetmódosító tényező lehet, s ezért több figyelmet érdemel több, eddig talán kissé marginálisan kezelt állattenyésztési ágazat. Ilyenek például a *kisállat-tenyésztési ágazatok* (galamb, kecske, nyúl, méh stb.), a különleges állatok tenyésztése (hobbi- és látványállatok, pl. szürkemarha, bivaly, sportló, strucc stb.), de növelni érdemes a megyei halászat méretét és a vadtenyésztést is.

Az agrárvilág legtöbb szereplőjét hamarosan a fent említett váltás irányába tereli az az egyre nyilvánvalóbb tény, hogy a *piacvesztés elkerülése csak a szerkezet átalakításával lehetséges*. Az adottságok oldaláról ez a váltás lehetséges, a piaci oldalról pedig kívánatos. A kérdés az, hogy az említett szerkezetváltásnak a költségeit mennyiben kell a gazdáknak megfizetniük, milyen terheket hajlandó átvenni az állam, és mit vállal ebből magára az Unió.

1.5.2. Környezetkímélő gazdálkodás

A fenntarthatóság fontos terepuma a *környezetkímélő gazdálkodás* kialakítása. A környezetbarát gazdálkodás a közeljövő egy fontos támogatott európai uniós fejlesztési iránya lesz. A termelésnek ezt az irányzatát erősíti a megye déli területein található felszín alatti *regionális vízbázis megóvásának követelménye*, amely a területen értelemeszerűen gazdálkodási (talajhasználati, kemizálási, termelési szerkezeti) korlátozásokat követel meg.

A helyi munkaerő-többlet is lehetőséget ad a munkaigényesebb környezet megóvó gazdálkodás kifejlesztésére. A megyében leginkább a természetes, vagy természeteshez közeli állapotban lévő területeken van jó lehetőség különleges biotermékek (pl. gyógynövények) illetve a szikes legelőterületek bázisán természetes tartási körülmények között "biohúsok" előállítására.

1.6. A fenntartható agrárgazdasági fejlődés tartalma Békés megye különböző térségeiben

Békés megye két jól elhatárolható viszonylag homogén agrártérseget alkot. A határvonal lényegében a Hármas-, a Kettős- és a Fehér-Körös vonalán húzódik. Az eltérő adottságok miatt a fenntartható fejlődésnek értelemszerűen mást kell jelentenie a jó földű, kedvező adottságú Dél-békési tájon, mint a sokkal rosszabb termőhelyi adottságú Észak-békési vidékeken.

1.6.1. A fenntartható fejlődés Észak-Békésben

Az Észak-békési tájakon az ökológiai, ökonómiai és társadalmi viszonyok könnyebben indokolják a termelési szerkezet átalakítását, az új típusú földhasználatot és a tevékenységváltást, mint a déli területeken.

A megye északi felén lévő nehezebben művelhető réti agyagtalajokon és szikeseken nagy területarányt foglalnak el az időszakosan vízjárta gyepterületek, s ezek alapvetően korlátozzák a mezőgazdaság belterjes irányú fejlődését. Az ipari technológiák térhódítása itt kisebb volt, mint a déli megyerészen, és ez a termelést a külterjes gazdálkodási szerkezet felé terelte. Mindez tükröződik a művelési ágak arányában, a szántóföldi növénytermelés szerkezetében és az állattenyésztés összetételében. A rétek és jelentősen nagyobb hányadot foglalnak el a mezőgazdasági területből, mint délen.

A szántóföldi vezérnövények itt a *kalászos gabonák* és a *szálastakarmányok*. Az állattenyésztésben ehhez igazodóan a szálas- és lédús takarmányokat fogyasztó *szarvasmarha- és juhtenyésztés* a vezető ágazat. A térségben hagyományos állattenyésztési irány a *vízi szárnyasok* tartása.

A művelési ágak jelenlegi aránya már középtávon sem tartható fenn, ha a fenntartható fejlődés követelményeit érvényesíteni akarjuk. A rossz minőségű szántók rovására célszerű a *gyepek és a víz borította területek kiterjesztése*, és fontos lenne a vizenyős, szikes területek *erdősítése* is. A több rét és legelő, a nagyobb vízborítás és a kiterjedtebb erdőterületek ökológiailag egészségesebb művelésági szerkezetet teremtenének. A fenntarthatóság elmélyítésének mindenképpen az Észak-békési táj "pusztasági jellegének" erősítését kell jelentenie.

Az agroökológiai potenciál megváltozásával párhuzamosan, a hasznosítás hagyományos foglalkozási ágakat, környezetbarát technológiákat élesztene újjá: visszahozná a hagyományos téli munkalehetőségeket, a vizes területek olcsó nyersanyagainak feldolgozásával (nád, kender, fűz, gyékény, nyárfa stb. feldolgozása). A bővülő gyepterületek a szarvasmarha- és juhágazat külterjesebb jellegét eredményezheti (öko-, illetve biogazdálkodás).

Folytatni és elmélyíteni szükséges az itteni természetvédelmi területek védelmét (ökológiai és biodiverzitás fenntartása), állandó feladat mind a települési, mind pedig a környezetet megóvó *infrastruktúra korszerűsítése*, és erősíteni kell a megindult – a sárréti tájra jellemző – sajátos *falusi, vízi turizmust* is.

1.6.2. A fenntarthatóság Dél-Békésben

Dél-Békés *természeti agráradottságai kedvezőek*. Szinte az egész területre kiterjedő, *jól művelhető és előnyös vízháztartású szántóföldek* azonos ráfordítások mellett nagyobb hozamokat adnak, mint a megye északi részén. A térség talajadottságai a szántóterületen csaknem valamennyi termesztett növényfaj számára kedvező lehetőségeket nyújtanak. Itt a hagyományosan egysíkúbb Észak-békési növénytermesztési struktúrával szemben sokkal *tarkább a szántóföldi termesztés szerkezete*. Ez a változatosság az időjárás okozta bizonytalansággal szemben alkalmazható "sok lábon állás" lehetőségét nyújtja. A kedvező

talajadottságok miatt itt a *kukorica* a vezérnövény. Több mint másfél évszázada alakult ki a prosperáló *abrakfogyasztó állattartás* (sertés, baromfi). A lótenyésztéshez kapcsolódó szálastakarmány-termesztés háttérbe szorulásával egyre kiterjedtebbé vált az *ipari növények* és a *szántóföldi zöldség* termőterülete.

Mindez szinte semmit sem változtatott a művelési ágak arányán: a szántóföld domináns szerepe megszilárdult, sőt, a felszántható gyepek feltörésével még gyarapodott is. Az ipari növények és a szántóföldi zöldségtermesztés mellett az állattenyésztési ágazatok – a legutóbbi jelentős általános visszaesés mellett is – nagyobb állatsűrűséggel, magasabb tenyésztési színvonallal és kedvezőbb hozamokkal jellemezhetők, mint a megye északi félen.

Dél-Békésben az agrártermelés nagyon kedvező ökológiai viszonyai miatt a fenntarthatóságnak a *termelési szerkezet még változatosabbá tételében* kell megjelennie. Továbbá, javítani kell a termelésbiztonságot, az aszály elleni védekezést. Ennek a *talaj- és vízbázis-védelem* szempontjainak eleget tevő, víztakarékos agrotechnika alkalmazásában, a speciális szárazgazdálkodás elterjesztésében és a terület szempontjából előnyös vízkormányzásban kell megtestesülnie. Mindezekhez a beavatkozásokhoz társítani kell minden olyan tevékenységet, amely a túlzottan leegyszerűsödött agrártér fizikai struktúrájának javítását szolgálja (erdősítés, fásítás, ésszerű birtoktestek kialakítása). Itt is állandó feladat a meglévő tanyák és majorok korszerűsítése, a *rurális- és települési infrastruktúra* fejlesztése.

2. Alternatív jövedelemszerzési lehetőségek Békés megyében

Ha az alternatív jövedelemszerzési lehetőségeket vizsgáljuk, mindenek előtt definiálnunk kell, hogy mit értünk alternatív tevékenység/alternatív jövedelemszerzés alatt. Az alábbiakban minden olyan agrárius vagy nem mezőgazdasági, de ahhoz szorosan kötődő tevékenységet ide sorolunk, amely valamilyen okból (akár a termelés méreténél, akár a tevékenység különlegessége okán, akár annak okán, hogy az adott iránnyal csak kevesen foglalkoznak) *nem illik bele a megye hagyományos, extenzív, nagy volumenű gabona–ipari növény–hús termelési irányzatába*.

Békés megye viszonylag kedvező agroökológiai potenciálja számos lehetőséget kínál a magas minőségű, speciális termékek termelésére, illetve az agrártevékenységhez kapcsolódó alternatív jövedelemszerzésre napjaink Békés megyei agrárvilágában is. Ez annál is inkább fontos, mert az Európai Unió agrár- és vidékfejlesztési támogatási rendszerében mind inkább előtérbe kerülnek az alternatív jövedelemszerzési lehetőségek. Ezek a tevékenységek négy nagy csoportba sorolhatók az alábbiak szerint:

- valamilyen egyedi, kis volumenű, *különleges élelmiszerek* termeléséhez,
- az agrár nyerstermékek *helyi feldolgozásához*,
- *nem élelmezési célú* agrártermeléshez,
- a mezőgazdasághoz, az agrárius életmódhoz kapcsolódó de közvetlenül *nem mezőgazdaságinak minősülő* tevékenységekhez kötődnek.

A következőkben az alternatív jövedelemszerzési lehetőségek számba vételére vállalkozunk, annak hangsúlyozásával, hogy nem vizsgáljuk azt – az egyébként teljesen helyénvaló – kérdést, hogy ezen tevékenységek Békés megyei kialakíthatóságának mekkora a realitása, és arra sem térünk ki, hogy melyek a fenti tevékenységek meghonosításának a feltételei.

2.1. Élelmiszertermelő alternatív jövedelemszerzési lehetőségek

Ezek a jövedelemszerző tevékenységek alapvetően a *tájtermelésben*, a táji specializációk kifejlesztésében, elmélyítésében gyökereznek. Számos ilyen lehetőség van Békés megye agráriumában is.

A hagyományos gabonatermesztésnek vannak olyan szegmensei, amelyek specialitást hordoznak magukban, s mint ilyenek különleges termékeknek számítanak. Fontos lenne a megye kiterjedt gabonagazdaságában nagyobb hangsúlyt adni a *minőségi, speciális gabonafélék* termesztésének (pl. magas sikértartalmú búza, csemegekukorica, sörárpa, rizs). Ezek termesztéséhez a technikai és a termelési adottságok mindegyike, vagy szinte mindegyike rendelkezésre áll.

Az Európai Unióban mindenhol növekszik az igény az egészséges táplálkozást szolgáló, káros anyagoktól mentes, a termőtájhoz és a speciális termesztési módhoz kötött, védjegyes *szántóföldi kertészeti termékek* iránt. A természeti adottságok is kiválóak, termelési hagyományok is vannak, így mindenképpen indokolt lenne növelni a szántóföldi zöldségtermesztést (paprika, paradicsom, zöldborsó, zöldbab, spárga, káposzta, uborka stb.). Ez magasabb jövedelmet adhatna, és szerkezetet javító, belterjes irányba mozdítaná el a megye növénytermesztésének struktúráját.

Szintén hagyományos ágazat a *fóliás zöldségtermesztés*. Ennek megfigyelhető a termálvízre mint energiaforrásra alapozó változata (Szarvas), illetve az anélküli változat (Gyula, Méhkerék, Mezőgyán, Sarkadkeresztúr). A tevékenység további kiterjesztése indokolt és lehetséges.

Kisebb (pl. meggy, cseresznye, alma) vagy nagyobb (pl. dinnye) mértékben, de Békés megyében kialakult és lassan izmosodik a *mérsékeltövi gyümölcsstermesztés* is. Olyannyira, hogy a dinnyének hazánkban a legnagyobb tájkörzete jött létre Medgyesegyházán és egyre tágabb környékén. A jövedelemszerzésnek ezt a megyében hagyományosnak egyelőre nem tekinthető módját is az érdekeltek figyelmébe lehet ajánlani. Azaz, célszerű lenne új ültetvénykultúrák (pl. kajszi, meggy, cseresznye, körte, szilva, alma) telepítése, de megfontolandó a bogyós gyümölcsök termesztésének meghonosítása is. Ez a gyümölcsstermesztési specializáció főleg a jobb földű Közép- és Dél-békési területeken ajánlható.

A kedvező klimatikus adottságok lehetővé teszik a különleges, a *bio-, esetleg a hungarikumnak* számító növénytermesztést is. Ide számítandó mindenképpen maga a biogazdálkodás, amely ha lassan is, de fokozatosan terjed a megyében. Itt a jövőre vonatkozóan kérdés a termesztés bio-jellegének szigorú mellett a környezet, a környező gazdaságok technológiája, a védőtávolságok megtarthatósága, illetve a termékek iránti kereslet és az elérhető profittartalom. Különleges (hungarikumot produkáló) növénytermesztés lehet – a megye déli részén – a *fűszerpaprika*, a *vöröshagyma*, a *fokhagyma* vagy a *földimogyoró* termesztése, de ide sorolhatjuk az arra alkalmas területeken az *illóolajos növényeket* (pl. kamilla) és *gyógynövények* termesztését (bazsalikom, menta, majoránna, fűszerkömény, ánizs stb.) is.

Az állattenyésztésben is több mód van az alternatív jövedelemszerzésre. Például jelentős méretű *öko- (részben bio-) állattenyésztésre* nyílik lehetőség Észak-Békésben. Az itteni rétek, legelők bázisán nagyobb nehézségek nélkül be lehet rendezkedni vegyszermentes gyepszéna

termesztésére a természetes gyepeken, továbbá, a szabadtartású szarvasmarha, juh- és kecsketenyésztés révén hamar kialakítható a "*biohús-termelés*". A kecske- és juhtartásnak fontos specializációja lehet a tejtermelő irány. Itt a végtermékek olyan keresett cikkek lehetnek, mint a juh- és kecskegomolya és -sajt. Az abrakfogyasztó állatfajok közül pedig különleges tartást igényel a mangalica sertés, amelynek húsa, szalonnája szintén bioterméknek számít.

Nagyobb nehézség nélkül találhatnak jó piacot akár helyben, akár a távolabbi nagyvárosok piacain a *szabad tartású tanyai baromfinevelés* "bio-" termékei (tyúk, gyöngyös, tojás). Békés megye – még ma is – az ország egyik jelentősen tanyás térsége, így ez a tanyákhoz kötődő tevékenység szinte bármely tanyán megkezdhető.

A megyében sokan foglalkoznak *vízi szárnyasok* tenyésztésével (kacsa, liba). Ez lehet máj-, hús- és tolltermelési irányultságú. A víziszárnyas kiságazat kiterjeszthető, sőt, meg kellene vizsgálni a vizes élőhelyek mentén a más ágazatokkal való integráció lehetőségét is (a hal–kacsa/liba–rizs termelési integrációt).

Békés megyében jelentős tavi és folyóvízi halászati potenciál koncentrálódik. A hihetetlenül alacsony hazai halhús-fogyasztás mellett a kereslet oldaláról az *édesvízi haltermelés* megyei volumene akár meg is többszörözhető. A folyók menti területeken ezen alternatív tevékenység fejlesztésének megfelelő realitása lehet. A piac választékot és minőséget igényel: az ágazatnak az eddigieknél jobban kell alkalmazkodnia a piaci igényekhez, és fejlesztését a fenntarthatóság követelményeihez igazodva kell végezni.

A megye egésze nagyon jó apróvadas terület, ahol a *vadgazdálkodás* nagy múltra tekint vissza. A hagyományok, a szakértelem és a jelentős vadállomány (fácán, nyúl, őz, vaddisznó és dám) a lehetőségek még jobb kihasználására predesztinálják a megye vadtenyésztési és vadgazdálkodási ágazatát, s ez az agrárágazat diverzifikálására való törekvésekkel és a fenntarthatósággal teljes mértékben összhangban van.

Szintén tradicionális állattenyésztési irányzat a *különleges és kisállattenyésztés* (nyúl, galamb, méh). Új keletű hagyomány a strucctartás. Ezek produktumai keresettek, mindegyik ágazat fejlesztése indokolt, támogatást érdemel.

2.2. Nem élelmezési célú agrártevékenység

Az Európai Unió erősen támogat minden olyan agrártevékenységet, amely nem növeli a túltermelést. Igyekszik a gazdákat olyan irányba terelni, hogy az alaptevékenység megtartása mellett a folyamat végén a *végtermék ne élelmiszer legyen*. Az ilyen fajta termelésre is számos lehetőség kínálkozik Békés megyében.

Távlatilag is valós alternatív tevékenységi terület az *energia célú növénytermesztés*. Ennek keretében lehetőség van cukorrépa-termesztésre (bioetanol), repcetermesztésre (biodízel), vagy energiafű termesztésére. Az energia célú növénytermesztés nagy előnye, hogy nagy terület lenne kivonható az élelmiszertermelésből, és hogy a nyerstelem-termelés külön beruházást nem igényel, hiszen az a már létező géprendszerekkel folytatható, s végül, ebbe az ágazatba sok gazda is bevonható.

Tekintettel a hazai szójaimportra, lényeges teendő a nagyobb területre kiterjedő *szójatermesztés* felújítása azokon a déli területeken, ahol az ökológiai feltételek adottak.

A régebbi vagy közelebbi múltban létező specializáció volt Békés megyében a *rostonvények termesztése* (cirok, kender, len). Ennek az újra indítása is megfontolást és – ha valaki komolyan rászánja magát – segítséget érdemel.

Az ország legkevesbé erdősült megyéinek egyike Békés. *Erdőtelepítés* inkább a rossz szántókon a megye északi felén ajánlható. Itt az erdőtelepítés egyszerre lehet jóléti és faanyag-termelési célzatú, de lehetséges energiaerdő telepítése is. Dél-Békésben inkább a defláció elleni védekezés, a mikroklíma-teremtés és az oxigéntermelés lehet a fő cél. A déli területeken az erdősítés inkább "folt jelleggel" jelenhet meg, illetve erdősávok, erdősáv-rendszerek létesítése indokolt. Továbbá, – ha egyéb érdekek miatt az erdősítés nem lehetséges – mindenhol célszerű *fásítani* (fasorok létesítése utak, dűlőutak, csatornák mentén, a tanyák, majorok környezetében és a települések belterületén). Az erdősítés származékos haszna lehet a megnövekedő vadállomány s ezzel a vadgazdálkodás kiterjesztése.

Békés megyében is csökkenteni kellene a földhasznosítás szántócentrikus jellegét. Ez leginkább (vissza)gyepesítéssel lehetséges. Az 1960-as, 1970-es években feltört (szántóba vont) területek 20–25%-án kétséges a szántóként való hasznosítás indokoltsága (a Gyula–Kétegyháza közút mellett feltört legelők, a Szeghalom–Körösladány–Bélmegyer háromszögben feltört gyepek, illetve a Battonya környékén szántóba vont gyepterületek). Ahhoz, hogy a visszagyepesítés megtörténhessen, és a szántóművelésre alkalmatlan területeken környezetbarát, a mainál extenzívebb művelés folyjék, kormányzati és EU-s segítséget kellene adni.

Viszonylag új tevékenység a *kertépítés*; ezzel a megyében még kevesen foglalkoznak. Ez is olyan tevékenység, amely támogatható. Várható, hogy amint kialakul és izmosodik Magyarországon az a társadalmi réteg, amely megengedheti magának és igényli is, hogy szép kertje legyen, úgy lesz a kertépítés egyre több embernek megélhetési forrása.

Főleg speciális szaktudást és technikai felszereltséget igényel a *vetőmagvak és a szaporítóanyagok termesztése*. A növényi hagymák, dugványok, vetőgumók, virágmagok, facsemeték iránt létezik egy állandó, sőt, lassan növekvő igény. Versenyképes kapcsolódó kiságazat lehet a *dísznövénytermesztés* (díszfaiskolai tevékenység, szárazvirág-, illetve virágpalánta-előállítás) is.

Egy bizonyos termelői körben egyre népszerűbb a *különleges, dísz-, hobbi- és látványállatok tenyésztése*, s ezáltal a génbank (biodiverzitás) megőrzése. Ilyen például a sportló, a szürkemarha, a mangalica, a racka és cigája juh, a bivaly, a különleges galambfajták, a bronzpulyka tenyésztése. Egyre többen kifejezetten hústermelő jelleggel foglalkoznak struccatenyésztéssel.

2.3. Értéknövelő nyerstermék-feldolgozás

Fontos alternatív jövedelemszerzési tevékenység a gazdák számára a vertikális integrációban a nyerstermék-termeléshez közvetlenül kapcsolódó tevékenységi fázisokban való részvétel, s ezáltal a *magasabb feldolgozottság nagyobb jövedelemtartalmának megszerzése*.

Az élelmiszertermelő láncban a falu és a város közötti kapcsolatok tartalma az utóbbi évtizedekben alapvetően kezd megváltozni abban a tekintetben is, hogy az élelmiszer-feldolgozás és -kereskedelem központjai, irányító szervei döntően a városokba települnek, viszont a *post-harvest műveletek* és az *elemi feldolgozás* (tisztítás, válogatás, osztályozás,

darabolás, csomagolás stb.) egyre inkább a falvakba, sőt, a termőhelyre koncentrálódnak. A környezetvédelmi szempontok előtérbe kerülésével egyre inkább követelmény, hogy az élelmiszer-feldolgozók mennél kevesebb hulladékot és mellékterméket produkáljanak. Ez pedig erősíti azt a törekvést, hogy a ballasztanyagoktól a termőhelyen szabaduljanak meg, az elsődleges tisztítást, osztályozást, válogatást, csomagolást a feldolgozási telephelyen kívül végezzék. A post-harvest műveletek végzésére irányuló beruházási szándékoknak szintén támogatást kellene kapniuk.

Jóllehet a gabona–hús vertikum részei, de nem lehet eltekinteni a hagyományos, az adott térség specialitásának számító *különleges nagyipari élelmiszertermékek* termelésének fokozásától sem. Ezek a nagy tömegben termelt termékek magas minőségűek, a piacra jól bevezetettek, kereslet van irántuk, és ezek azok, amelyek a térségnek igazán ismertséget adhatnak. Jellegzetesen ilyen Békés megyei termék például a *csabai kolbász*, a *gyulai kolbász* vagy a *szarvasi, orosházi baromfi-hús-termékek*. Ezek katalizálják az állattenyésztés bizonyos irányú és minőségű fejlődését, s ezzel egyben befolyásolják is azt.

Segíteni kellene a *helyi élelmiszer-kisfeldolgozást* is, hiszen ezek a helyi kisfeldolgozók néhány embernek megélhetést adnak, tájjellegű termékekkel láthatják el a helyi piacokat, és értékes népi nyerstermék-feldolgozási ismeretek (receptúrák), módszerek tovább élését teszik lehetővé. Nagyon sok ilyen feldolgozó tevékenység képzelhető el a falusi térségekben. Ilyen például a helyi hús- és tejfeldolgozás, a pálinkafőzés, a zöldségszárítás, a gyümölcsaszalás, a savanyítás, az olajütés, az olajos magvak pörkölése, cukorkatermékek előállítása, a dohány szárítás, vagy a mézkiszerezés.

2.4. Nem élelmezési célú feldolgozás, mezőgazdasághoz kötődő vidékfejlesztési tevékenységek

Az Európai Unióban egyre erősödő irányzat a mezőgazdasághoz, az agrárius életmódhoz kapcsolódó *nem élelmezési célú termékfeldolgozás* illetve *vidékfejlesztési tevékenység*, amely növekvő mértékben támogatott is. Ehhez a magyar (Békés megyei) agrárvilág szereplőinek is igazodniuk kell, s jobb előbb, mint később. Nagyon sokfajta ilyen jellegű alternatív jövedelemszerzési tevékenység végzésére van lehetőség.

Vissza kellene például hozni az agrártermeléshez kapcsolódó *nem élelmezési célú termékfeldolgozást*. Ezek vagy léteztek, vagy még – vegetálva ugyan, de – ma is léteznek Békés megyében. Ilyen ajánlható tevékenység lehet például a cirokseprű-kötés, a nádfeldolgozás, a kosárfonás, a szalmafonás, vagy az illóolaj-lepárlás.

Békés megyében minden évben nagy tömegben keletkeznek olyan melléktermékek, hulladékok (szalma, fanyesedék), amelyek alkalmasak bioenergia-termelésre. Meg kellene kezdeni a mezőgazdasági hulladékok bázisán a nagyobb arányú *biobrikett-gyártást*, illetve a *biogáz-előállítást* a keletkezett hígtrágyából.

Ha nem is teljes mértékben, de legalább részben feleleveníthetők, revitalizálhatók a történelmi, táji jellegzetességekre épülő *helyi kisipari tevékenységek* is. Ilyen kézműves hagyomány lehet például a gyapjúfeldolgozás, a textilszövés, az agyagozás, a bőrdíszművesség vagy éppen a fafaragás.

Perspektivikus kapcsolódó tevékenység lehet a *vidéki-tanyai turizmus*. Békés megyében a legjobb adottságok a termálturizmusban, a horgász- és vadászturizmusban, a védett

területekre alapozható ökoturizmusban vannak. Támogatást kellene kapniuk a rurál turizmussal foglalkozni kívánók házbővítési, családiasszálloda-, panzióépítési törekvéseinek, a korszerű horgász- és vadásztanyák létesítésének, a meglévők modernizálásának. Fontos lenne a Békés megyei kastélyok renoválása és bekapcsolásuk a turizmus vérkeringésébe. Kapcsolódó feladat a turizmust (is) szolgáló infrastruktúra-elemek fejlesztése (kerékpárutak, székérutak, lovaspályák stb.).

Még nem nagyon került be a Békés megyei gazdatársadalom tudatába a gazdák tevékenységéhez szorosan kötődő, de alapvetően nem termelési, hanem *vidékfejlesztést szolgáló tevékenység*. Az effajta tevékenység valójában az emberi életminőséget, közjavak (tisztta víz, oxigén, egészséges emberi környezet) előállítását, a nagyobb termelésbiztonságot szolgálja. Ez tulajdonképpen nem más, mint környezet- és tájgondozás valamint rekultiváció. Ebbe nagyon sokféle tevékenység "belefér". Ide tartozhat a tájkarakter megőrzése, az agrártér strukturálása, fizikai szerkezetének javítása, (ezen belül a szántóföldek meliorációja, a birtokrendezés, a mezőgazdasági dűlőutak fejlesztése, a tanyás térségek revitalizálása, az erdősítési és fásítási tevékenység), a komplex vízrendezés (a vízmegőrzés, a belvízlevezető csatorna- és öntözőrendszer fejlesztése, a holtágak hasznosítása, új vizes élőhelyek kialakítása és gondozása, a zöldfolyosók fejlesztése, a folyók mentén galériaerők telepítése), továbbá a kőolaj-, földgáz-, homok- és agyagbányászat sebhelyeinek rekultivációja. Szintén a vidékfejlesztési körbe sorolható az épített települési környezet megvédése, az építészeti és tárgyi műemlékek védelme, felújítása, továbbá a falusi szellemi értékek, a kulturális hagyományok ápolása. Ez utóbbiak fontos megnyilvánulásai a falusi, vidéki rendezvények, a kirakodó vásárok, a fesztiválok (pl. kolbász-, sajt-, pálinkafesztivál, főzőversenyek, aratóverseny, szüreti bál) stb. Bár az ilyen rendezvények az érdekelteknek csak alkalmi jövedelemszerzésre adnak lehetőséget, mégis fontosak, mert széles körű ismertséget adhatnak az adott településnek, területnek.

2.5. Az alternatív jövedelemszerzési tevékenységek jellegzetességei

Az alternatív jövedelmet adó tevékenységeknek több közös jellemzőjük is van, melyek az alábbiakban foglalhatók össze:

- ezek a tevékenységek szerteágazóak, sokfélék, igen gyakran egymással társulnak, áthatják egymást,
- méretüket tekintve leginkább kiságazatok, jellemző rájuk a kis volumenű termelés, kis méretben folytatott, de minőségi, esetleg különleges tevékenység,
- egy nagyobb termelési méretű gazdálkodó tevékenysége szerkezetében ezek az aktivitások általában csak kiegészítő jellegűek, gyakran marginálisak, de esetenként vagy egy-egy kisebb gazdaságban fő tevékenységgé válhatnak,
- ha egyenként vizsgáljuk őket, akkor általában csak kevés ember főállású megélhetését biztosítják, de megfelelő elterjedtség esetén és együttesen tekintve őket már komoly foglalkoztatási lehetőséget adhatnak,
- ezen tevékenységek többsége az agrárium szereplőitől újfajta gondolkodást, nyitottságot igényel, sikeres folytatásukhoz gyakran speciális szaktudás, esetenként pedig komoly kezdeti befektetés szükségeltetik,
- az Európai Unió preferencia rendszerében ezek a tevékenységek már most elől állnak, támogatásuk a 2007–2013-as költségvetési időszakban várhatóan erősödni fog.

3. Jövőt formáló szemléleti kérdések

3.1. Paradigma-váltás, multifunkcionalitás

Az európai agrárgazdaság rendszerébe fokozatosan betagozódni akaró magyar agrárvilág egészében nagyon fontos *paradigma-váltásnak* kell lezajlania a következő években. Jelesül, lényegesen meg kell változtatni az agrárgazatról eddig vallott, csak a szűken értelmezett élelmiszertermelésre irányuló, s az ezen keresztül profitot hajhászó jövedelemtermelési szempontú felfogást. Az új felfogás középpontjában az *emberi minőséget szolgáló közjavak előállításának, a környezet- és tájgondozásnak*, s ezen keresztül elfogadható jövedelemszerzésnek kell állnia. A döntéshozók szintjén az ágazati politikát is minél hamarabb ehhez kell igazítani. Alapelvvé, rendszerszervező elvvé kell válnia annak, hogy az agrárium nem kizárólag, sőt, nem is elsősorban élelmiszer-előállító, hanem annál sokkal komplexebb rendszer. Az új évezredben ezen ágazatnak a magyar gazdaság valódi *multifunkcionális szektorává* kell válnia, amelynek – egyik tevékenységként – kétségtelenül nagyon fontos élelmiszertermelő szerepe van. A multifunkcionalitás főbb szerepei az alábbiak:

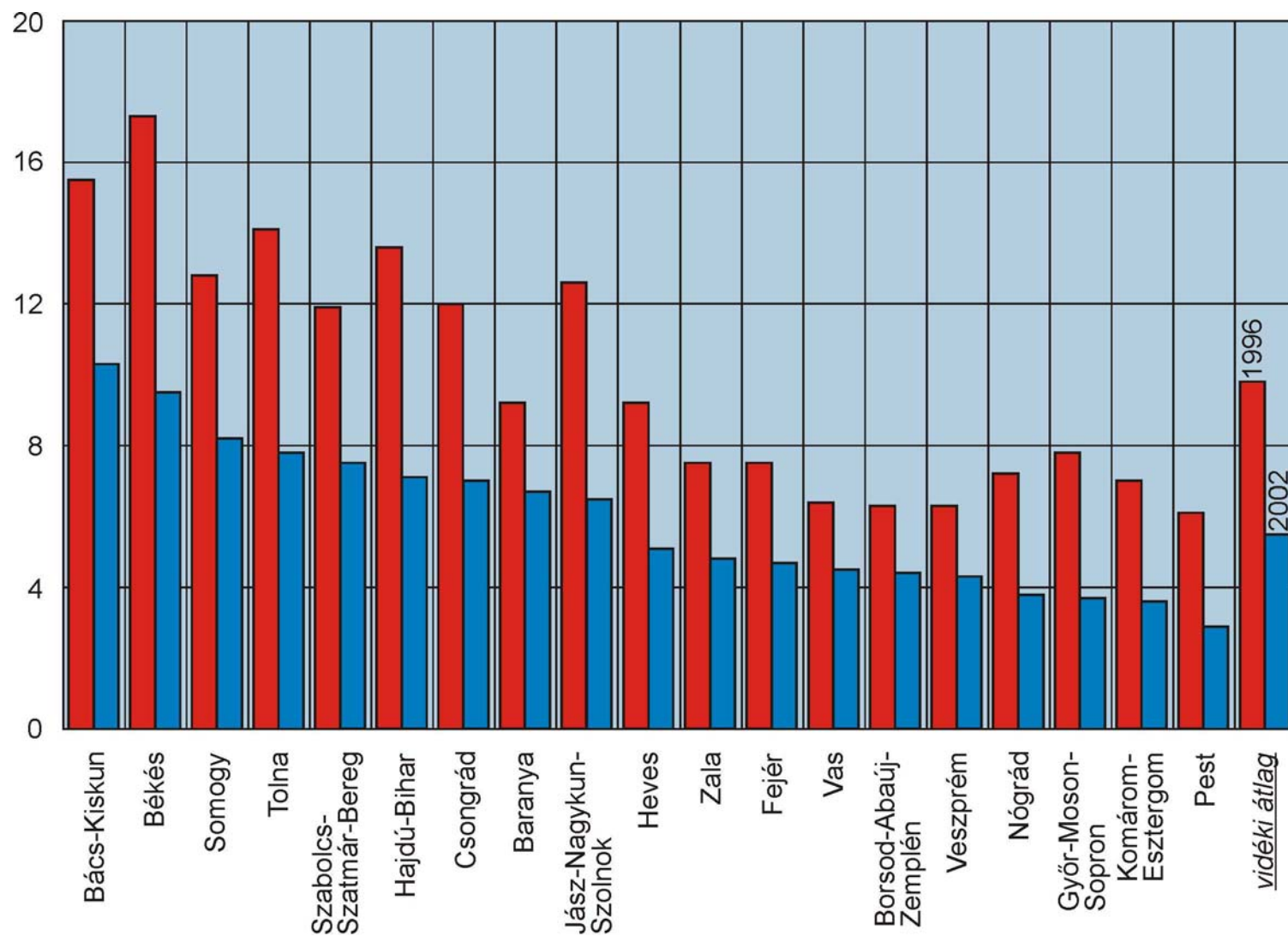
- egészséges élelmiszerek előállítása,
- minőségbiztosítás,
- ipari nyersanyagok termelése (ipari növények),
- erdőgazdálkodás, fás tenyészetek kialakítása, egyáltalán a fával borítottság megőrzése, növelése,
- komplex környezet- és természetgazdálkodás, ennek középpontjában olyan közjavak előállítása, mint jól strukturált antropogén agrártér, egészséges víz, levegő stb., s ezen keresztül alternatív jövedelemszerzés széles körű megteremtése,
- az emberi tényező fejlesztése, a humán értékek gyarapítása, népesség- és településmegtartás.

3.2. Az agrárszektor növekvő társadalmi fontossága

A magyar és benne a Békés megyei agráriumban, miközben csökken a mezőgazdaság aránya a foglalkoztatottak körében, a GDP-ben és a külkereskedelemben, mégis az ágazat *stratégiai fontossága egyre növekszik*. (2002-ben a mezőgazdaság részesedése a bruttó hozzáadott értékből Békésben 17% feletti, a legnagyobb az országban; 4. ábra.) Ebben a legfontosabb annak fel- és elismerése, hogy az agrárium a vele összekapcsolódó vidékkel együtt semmilyen más nemzetgazdasági ággal, tevékenységgel vagy importtal nem pótolható stratégiai szerepet tölt be:

- a természeti környezet és a biodiverzitás hasznosításában, megóvásában, gazdagításában,
- a falusi élet- és települési körülmények fejlesztésében, a vidéki lakosság életszínvonalában, a nyugdíjasok, munkanélküliek, sokgyerekes esetek helyzetének javításában,
- a különféle alapanyagok és élelmiszerek biztonságos, kellő mennyiségű, minőségű és választékú előállításában.

4. ábra. A mezőgazdaság részesedése a bruttó hozzáadott értékből %; 1996 és 2002

Az ágazat stratégiai megítélésénél fontos az a tény, hogy a versenytársakhoz képest *viszonylag kedvező a magyar agroökológiai potenciál* (felszíni viszonyok, talaj, éghajlat, a művelt terület magas aránya, az egy főre jutó bőséges földellátottság, a biológiai alapok, az értékes termelési hagyományok, a képzett munkaerő- és szakemberállomány stb.). Mindez járadékszerűen kamatoztatható komparatív előnyöket adhat a magyar gazdátársadalomnak, de csak akkor, ha szakítunk a most még uralkodó tömegtermeléssel, megőrizzük, sőt, javítjuk a környezet állapotát, az ökológiai és a biológiai diverzitást, hogy az egészséges, tiszta környezet, a bioszféra a maga értékeivel (pl. a termőföld a benne lévő nyomelemekkel, az éghajlat íz- és zamatanyagot adó hő- és napfénygazdaságával, a víz a maga tisztaságával, a termesztett vagy őshonos növény/állat a génjeiben lévő értékekkel stb.), a termelő pedig a maga szaktudásával oly mértékben tudja "dúsítani" a végterméket, hogy ezzel különleges, magas minőségű árut állítson elő, amely piacképes, jól eladható, s esetenként akár "hungarikumnak" számít.

3.3. A "politikai osztály" új viszonya az agráriumhoz

Meg kell változzék a "politikai osztály"-nak a hazai agráriumról vallott szemlélete is. Hiszen problémák felemlíthetők a rendszerváltás utáni kormányok mindegyikével kapcsolatban az agrárpolitika és -irányítás tekintetében. Alapgond, hogy a politikai osztály különböző oldalai között *nincs nemzeti konszenzus* abban a tekintetben, hogy milyen agráriumot akarunk, milyen intézményrendszerrel és milyen szereplőkkel. Nincs egy legalább 15–20 éves távlatú közös vízió a magyar agráriumról. Ez a tény, valamint a folyamatos átszervezések állandó bizonytalanságban tartják az agrárvilág szereplőit és az irányító szakapparátust. A magyar agrárirányítás feltétlenül igazodni akart/akar az EU-s kívánalmakhoz és nem elsősorban azt kereste/keresi, hogyan segíthetne az agrárvilág szereplőin s ezzel a szegény, kivézt vidéken. Ezt a magatartást csak erősítette/erősíti az az állandó forráshiány, amiben a mindenkori szakminisztériumi irányításnak meg kell oldania a rá kirótt feladatokat. Pedig az uniós belépésünk után is sok olyan terület, támogatás maradt, amelyeken az állami segítségnek, az állami szerepvállalásnak igenis létjogosultsága van, és az Unió által is megengedett.

3.4. A termelők szemléletváltása

Változniuk kell szemléletükben a termelőknek is. A gazdálkodók jelentős része számára ma még nem vonzóak, nem jelentenek igazi alternatívát az Unió új preferenciái, például sem a nem kvótás termékek termelésére, a biogazdálkodásra, a nem élelmezési célú tevékenységekre történő átállás, sem pedig az alternatív jövedelemszerzésnek olyan formái, mint a tájfenntartó agrártevékenység, a falusi turizmus, vagy az erdőtelepítés. Egy ilyen esetleges tevékenységváltás nagyon munkaintenzívvé tenné a gazdálkodásukat, feleslegessé tenné a gépeik, berendezéseik egy részét, de a szaktudásuk egy részét is, és megkövetelné idegen munkaerő alkalmazását. Mindez oly mértékben lecsökkentené a megszerezhető profittömeget, hogy elemi jövedelemigényeiket sem tudnák biztosítani. Egyébként az átállással az új ágazatok nagyrészt csak kisebb területet lennének képesek lekötni; a tevékenység dimenziója több termékénél olyan kicsi, hogy nem térülne meg a termékszerkezet-váltásba fektetett anyagi és szellemi ráfordítás. Ráadásul, egyes esetekben (pl. biogazdálkodás esetén) további komoly korlátozó előírások is lehetnek, mely előírásokat a szomszéd farmer (túlvegszerezett, vagy teljesen gondozatlan) területének közelsége okán gyakran objektív okokból nem is tudnának betartani (pl. előírt védőtávolság). S végezetül, az új tevékenységekhez jobbra gépeik sincsenek, gyakran hiányzik a minőségi termeléshez

szükséges szakértelem, továbbá, egyes tevékenységeknél teljesen mást kellene csinálni, mint amit eddig tettek, s amihez egyébként jól értenek.

A gazdatársadalom egy széles rétegének szocializációjából logikusan következik, hogy értékrendjükben a múltból örökölt fordista típusú (gép- és anyagigényes) közvetlen élelmiszertermelés elől, a fenntartható környezetbarát biogazdálkodás, az alternatív termelés pedig még hátul áll. Egyelőre csak a *kevesen látják át és fogadják el az agrártevékenység vidékfejlesztési célú multifunkcionális irányzatának térhódítását*, s főleg azt, hogy a magyar vidék számára az Európai Unió ha valamire egyáltalán ad jelentősebb pénzt, akkor az csakis ez lehet.

A gazdák jelentős része ma még nehezen tudja elképzelni, hogy munkájának lényeges szegmensét adja olyan tevékenység, mint pl. a biodiverzitás fenntartása, a tájkarakter megőrzése, a települési környezet védelme, vagy a tárgyi és kulturális örökség ápolása, gazdagítása. Különösen azt nem, vagy nehezen tudják elképzelni, hogy ezekért a tevékenységekért pénzt, támogatást kapjanak; az pedig végképp elképzelhetetlen számukra, hogy ez a *környezetmegóvó, tájgondozó szerep kifizetődőbb lehet, mint az élelmiszertermelés*. Egy ilyen fajta szemléleti, attitűdbeli változáshoz idő kell – és talán egy fiatalabb új gazdageneráció is.

FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

- (1.) Láng I. – Csete L. – Jolánkai M. (szerk.): *Az agrárgazdaság fenntartható fejlődésének tudományos megalapozása*. Gazdálkodás 1995. 2. pp. 4-124.
- (2.) Barna T. et al.: *Az erdő és vadgazdálkodás*. "AGRO-21" Füzetek 7. "AGRO-21" Kutatási Programiroda, Budapest, 1995. pp. 5-35.
- (3.) Szász G.: *Az éghajlatváltozás és a fenntartható gazdaság kapcsolata az Alföldön*. Alföldi Tanulmányok, 1997. pp. 35-50.

A KLÍMAVÁLTOZÁS VÁRHATÓ HATÁSAI A TERMÉSZETI KÖRNYEZETRE ÉS A MEZŐ-ERDŐGAZDASÁGRA, VALAMINT A FELKÉSZÜLÉS ÉS A MEGELŐZÉS FELADATAI

1. Veszélyben a mezőgazdaságban hasznosuló természeti erőforrások

A természeti környezetnek azt a részét, amit emberi szükségletek kielégítésére vesznek igénybe, természeti erőforrásnak nevezik. Hazánk nem bővelkedik természeti erőforrásokban, ezért különösen fontosak azok, amelyek a mezőgazdasági tevékenységekben hasznosulnak. Napjaink Magyarországon, tekintettel az éghajlatváltozásra, három összefüggés különös figyelmet érdemel:

- az egy lakosra jutó jó és közepes termőképességű síkvidéki területek aránya viszonylag magas, ami élelmiszerfelesleg termelését teszi lehetővé viszonylag kedvező ráfordítás–hozam arány mellett;
- a mezőgazdaság az egyetlen nemzetgazdasági ágazat, amely – ésszerű hasznosítás mellett – nem éli fel természeti erőforrásait, hanem újratermeli, sőt esetenként bővíti, javítja is azokat;
- a kedvező adottságok kihasználása döntően az éghajlati tényezők, illetve ezek változásának függvénye, de ez egyben kockázati tényező is a gazdálkodók számára.

A hazai klimatológusok szerint Magyarországon várhatóan még több lesz az aszály, fokozódnak a csapadékhullás időbeli egyenetlenségei, gyakoribbak és erőteljesebbek lesznek az időjárási szélsőségek. Ez gyakrabban tartós vízhiánnyal, időnként pedig túlzott vízbőséggel társulhat. Az is valószínű, hogy az Alföld és a Balaton–Sió vízgyűjtőterület a legérzékenyebb a felmelegedésre és a csapadékhiányra.

A felmelegedés, a csapadékhiány és a gyakoribb időjárási szélsőségek csökkentik a termőképességet, a száraz talajok felszínét a szél pusztítja, a lezúduló víz pedig nemcsak a termőréteget károsíthatja, hanem a termést, a közlekedést, az épületeket, a gépeket és a berendezéseket is. Ha tehát a mezőgazdaságban nem készülnek fel a változásokra, veszélybe kerülhet a termésfelesleg és az export, sőt, a felföldi szükségletek kielégítése is. A talajok kiszáradása-pusztulása pedig a mezőgazdaságban hasznosítható természeti erőforrások „újratermelődését”, regenerálódását akadályozhatja meg.

Tudatosítani kell, hogy a termőhelyi adottságokat viszonylag jól kiszámítható, illetve rendkívül változékony tényezők egyaránt befolyásolják. Jól kiszámítható tényezők a talajviszonyok, a biológiai erőforrások, valamint az ezeket hasznosító természetszerető szakember munkaereje és tőkéje, míg rendkívül változékony tényező az éghajlat, amely hol kedvezően, hol kedvezőtlenül érinti a mezőgazdasági tevékenységet.

A klímaváltozás és az időjárás súlyosan károsíthatja a természeti környezetet, a természeti erőforrásokat, így a mező-erdőgazdaság elemi érdeke a természeti erőforrások védelme. Mindez aláhúzza, hogy a légköri viszonyok változékonysága miatt *egyidőben és komplex módon szükséges felkészülni a klímaváltozás várható hatásaira, vagyis a bőséges és az inséges évekre.*

A mezőgazdaságban tevékenykedők körében még mindig *nem tudatosult kellőképpen, hogy a „gondos gazda”* folyamatosan újratermeli a természeti erőforrások általa hasznosított részét,

így természetvédő szerepet tölt be, miközben *elszenvedi* mások (ipar, közlekedés stb.) környezetszennyezését, s a fenntartható termelés elterjesztésével pedig *minimalizálhatja saját környezetterhelését*.

Magyarország három nemzetközi egyezményhez csatlakozott 1992-ben, melyek a klímaváltozásról, az elsivatagosodásról és a biodiverzitásról szólnak. Mindhárom teljesülése szorosan összefügg a mezőgazdasággal és a természeti környezettel.

2. A mező-erdőgazdaság szerepe a klímavédelemben

A mező-erdőgazdaság közvetlenül és közvetve, kedvezően és kedvezőtlenül is hathat a természeti környezetre, a társadalomra, a gazdaságra. Cél a kedvező hatások felerősítése, a kedvezőtlenek megszüntetése.

A természeti környezet és a mező-erdőgazdaság klímavédelemben betöltött szerepe fokozódik, de sajnos, ez a fontos körülmény napjainkban sem kap kellő figyelmet.

A mező-erdőgazdaság klímavédelmi elsődleges szerepe: egyrészt a káros gázok elnyelésében, másrészt a káros kibocsátások csökkentésében jelenik meg. Ennek társadalmi és a gazdálkodói körökben való tudatosítása azért is fontos, hogy a mező-erdőgazdaság alkalmazkodási stratégiájára fordítható anyagi források helyes megvilágításba kerüljenek. Ugyanis egyrészt a mező-erdőgazdaság zöldfelületei – az óceánok mellett – jelentős oxigén-kibocsátók és széndioxid-elnyelők, még akkor is, ha a felmelegedés hatására ez némileg mérséklődik. Másrészt, a fosszilis energiahordozók kiváltása alternatív energiaforrásokkal jelentős mértékben csökkentheti általában is a mező-erdőgazdaságból eredő káros kibocsátásokat. Ezért behatóan célszerű foglalkozni mind a zöldfelületek növelésével, mind pedig az alternatív energiaforrások mező-erdőgazdasági lehetőségeivel.

A klímavédelem másik kulcskérdése az édesvíz-készletekhez kapcsolódik. A termőtalaj a vízkészletek legnagyobb tározója, melynek óvása, ésszerű hasznosítása, szennyezéstől való védelme, a párologtatás befolyásolása egyre határozottabban kerül előtérbe. A felszíni és a felszín alatti vízkészletek takarékos felhasználása segít a termelői, állati és emberi szükségletek kielégítésében jelentkező veszélyek megelőzésében.

A mező-erdőgazdaság sokoldalú szerepét a zöldfelületeknél érintjük majd, de fontos hangsúlyozni, hogy mindaz, amit eddig említettünk és a továbbiakban közlünk, szorosan kapcsolódik a természeti környezet védelméhez is.

3. A zöldfelületek növelése

Célszerű előre bocsátani, hogy a szántóföldi kultúra, a rét, a legelő is zöldfelület (például, egy hektár kukorica oxigén-kibocsátása fele egy hektár ötven éves erdőének!).

Az erdők és általában a zöldfelületek növelése sokoldalú hatásuk miatt – széndioxid-elnyelés, oxigén-kibocsátás, árnyékolás, a pára megőrzése, esztétikai hatások, a szelek mérséklése stb. – a megelőzés semmi mással nem helyettesíthető elemei.

Mindez akkor is fontos, ha csökken a zöldfelületek széndioxid-elnyelése. Az USA-ban a nettó széndioxid-elnyelés 1990-ben 983 millió tonna, 2001-ben pedig már csak 760 millió tonna volt; az összes elnyelt széndioxid 90,7%-át az erdőnek tulajdonítják.

Az erdők és a városi, vidéki, zöldfelületek, az állami, magán, közületi tulajdonban lévő területek növelése, gondozása, többcélú hektárhasznosítása összetett feladatot jelentenek.

A felmelegedés és a szárazság előtérbe állítja a telepítésre kiválasztott termőhely adottságait és a fafajok, növények megválasztását az erdősítés, fásítás végrehajtásában.

A szárazság már eddig is tetemes erdőpusztulást okozott. Zala megyében például egyes helyeken a bükkösökben 30–50%-os a pusztulás. A Duna–Tisza-közén 1000 hektár homoki tölgyes, borókás, nyáras pusztult vagy károsodott. Továbbá 16 000 hektár mocsaras, lápos, láperdős, valamint 38 000 hektár szikes gyepek és tó károsodott jóvátehetetlenül.

Az erdők energia célú hasznosításának és az energia célú szántóföldi fatermelésnek határozott növelése ajánlható, amit EU-támogatások erősítenek. A termőhelytől függően a nyár, az akác, a fűz hasznosítására kedvezőek a tapasztalatok. Fontos a telepítés, a nevelés, a kitermelés közötti arányok dinamikus egyensúlyának a megteremtése.

Magyarországon már a régebbi uradalmakban is foglalkoztak *a telepített fasorok közötti mezőgazdasági termeléssel*.

A mezővédő erdősávok – melyek zömmel a rendszerváltozást követő vidéki pénzügyi hátrányok estek áldozatul – nemcsak a zöldfelületeket növelik, hanem a csapadék megőrzésében, a szelek mérséklésében, a párolgás csökkentésében, a biológiai sokféleség rezervoár területében egyaránt fontos szerepet töltenek be, ezért gyors ütemű növelésük a stratégia fontos eleme. Sürgető a telepítések előkészítése, az anyagi-pénzügyi és területrendezési feltételeik megteremtése.

Célszerű szorgalmazni *a mezőgazdasági termelés és az erdőgazdálkodás ismételt összekapcsolását* a régebbi hazai gyakorlatnak megfelelően, amit az erdők államosítása szakított meg. Ez egyrészt fontos programja az erdősítésnek, másrészt hosszabb távú foglalkoztatást, megélhetést nyújthat.

A magánerdők, illetve a magántulajdonosok felkarolása növekvő jelentőségű, különösen a gyengébb adottságú területen az EU- és a hazai támogatások elnyerése érdekében, ami a mezőgazdaságnál jobb bevételekkel kecsegtet, s a családi munkaerő mint tőkebefektetés hasznosulhat.

Fontos az erdőgazdálkodás *üzemeltetési, fejlesztési viszonyainak*, valamint az *állami erdők többcélú* (haszon-, természet- és környezetvédelmi, valamint rekreációs célú erdők) hasznosítása *pénzügyi vonatkozásainak*, továbbá az *erdőgazdasági és természetvédelmi erdők felügyeleti-irányítási viszonyainak* rendezése.

Mindebben meghatározó és sokoldalú szerepük lehetne az *erdészeti, faipari szakembereknek* a fakitermelés és fafeldolgozás korszerűsítésében, a hulladékok, valamint melléktermékek felhasználásában, a mezővédő erdősávok telepítésének és a városi, vidéki zöldfelületek (fasorok, cserjék, gyepek stb.) növelésének felkarolásában.

A vadgazdálkodásban a vadállomány egyensúlyának megteremtése, a csemetekertek, a fiatal ültetvények és a mezőgazdaság *vadkárait* csökkentése, *a vadászatban és a vadásztatásban* a vad–vadász–erdő–természet–környezetvédelem–mezőgazdaság eltérő igényeinek

harmonizálása, a vadásztatás *infrastruktúrájának* fejlesztése, *újabb vadászati irányzatok* kibontakoztatása alkotják a stratégia ugrópontjait.

Az erdőkben, laposokban, mesterséges tározókban, többcélú *víztározók létesítése, a sporthorgászat, üdültetés, pihenés, bemutató- és látványerdők, vadaskertek, vadbemutató részlegek* létesítése segíti az erdősítés-fásítás bővítésének társadalmi támogatottságát.

A műszaki feltételek megteremtésében a csemete-előállítás, a telepítési technológiák, a faanyag energetikai hasznosításának gépesítése, továbbá az erdő- és bozóttüzek oltási technikái jelzik a legfontosabb feladatokat. Jelenleg a hazai megújulóenergia-felhasználás több mint 70%-a a fából származik. A növekvő igények kielégítése érdekében megoldásra vár az energiaerdők betakarításának, aprításának, kérgezésének, brikettálásának gépesítése és a megfelelő tüzelőberendezések terjesztése.

4. A klímaváltozás és alkalmazkodás a növénytermelésben

A csapadékmegőrzést, a szárazságot, a nagy csapadékot és a széndioxid-kibocsátást egyaránt figyelembe vevő talajművelés a szántóföldi növénytermelés jövőbeni kulcskérdése, a ráfordítás:termőföld:hozam arányok növekvő szerepével együtt. Fontos, de nem cél a maximális termésátlagokra való törekvés, hanem a fenntarthatósággal, a termőhellyel és a klímával számolva *a ráfordítások és a hozamok közötti minél nagyobb különbség biztonságos elérése a kívánatos*, ami természetesen eltérő a kedvezőtlen, az átlagos vagy a jobb termőhelyeken. Ez a klímaváltozás körülményei között az EU-n belüli hatékonyság és versenyképesség egyik meghatározója.

A szántóföldi növénytermelésben – amit az alkalmazkodási stratégia több pontja is érint – meghatározó a termőhelyi adottságokhoz és a növény igényeihez igazodó technológia, valamint technika, a szárazságtűrő fajták fokozott termelésbe vonása, illetve nemesítése, külföldi fajták honosítása, az egyoldalú kalászos–kukorica arány csökkentése, a növénytermelési szerkezet aránymódosításai, kedvezőbb vetésváltási feltételek előmozdítása, a többcélú, a növényhez és a termőtalajhoz igazodó GPS és a növény levélzetéről olvasó, gépre szerelhető tápanyaghiányt jelző érzékelő alkalmazása, a talajtakarás különféle módozatainak terjesztése mind-mind a válaszadás fontos eleme.

Az alkalmazkodásban fontos cél és feltétel a gépesítésben jelentkező lemaradás pótlása a gépstruktúra átalakításával párhuzamosan. *A forgatásos talajművelésben* a váltva forgató ekék, a réselt kormánylemezek, változtatható fogásszélességű gépek beszerzése, a szántással egy menetben végzett elmunkálás, az elektronika bekapcsolása (GPS stb.) a fontosabbak. *A forgatás nélküli* alapművelésben a kombinált nehéz kultivátorok, közép-mélylazítók, illetve nehéz tárcsás boronák és elmunkáló egységek széles körű alkalmazása kívánatos. *A magágy-készítés és a vetés együttes végzésére* való felkészülés alapkövetelmény. Kívánatos a *mulcs-technológia* műszaki eszközeinek az elterjesztése is. A gépek csak a szükséges mélységben dolgozzanak a széndioxid-emisszió érdekében is, amely csökkenő jellegű a szántás, a közép-mélylazítás, a kultivátorozás, a tárcsázás eljárásokban.

Az eddigi tapasztalatok alapján várható, hogy új növényi és állati kártevők, gyomok jelennek meg hazánkban is. Ezek a hagyományosokhoz képest agresszívebbek, és tömeges megjelenésük is valószínűsíthető. (Jelzésértékű 2004-ben a gyapjas pille hernyóinak, a bóbítás bükkasszú, a zöld karcsú díszbogár-hadak kártétele.) Ezért az alkalmazkodásban megnő a szaktudás, az előrejelzés, a szervezett szaktanácsadás, az összefogott és integrált

A növényi betegségek és az állati kártevők elleni védekezésben a precíziós technika elterjesztése a cél, így elérhető a hatóanyag, a vegyszer csökkentett kijuttatása. A biológiai védekezés felkarolása is fontos teendő a felkészülésben.

A klímaváltozás hatásai számtalan kérdőjelet vetnek fel az állattartásban, az állattenyésztésben, az állati termékek előállításában, a belföldi igények kielégítésében és az exportban. A válaszok sürgetőek és bonyolultak, mert a lecsökkent állatállomány, a természetes hatékonysági mutatók kedvezőtlen alakulása, a technikai-technológiai feszültségek, az elhanyagolt legelők jelzik a megoldásra váró feladatok összetettségét. Mindezt súlyosbították az utóbbi évek hőségnapjai és csapadékhiányai, melyek megviselték az állatokat, rontották a szántóföldi takarmányok és gyepek hozamait, minőségét, továbbá rávilágítottak az épületek, a technológiák, valamint a takarmányozás hiányosságaira. A megoldás lehetőségei sokrétűek; egy azonban biztos: meleg és csapadékhiányos körülmények között *csak akkor lesz versenyképes a hazai állattermék-előállítás, ha a kívánt fogyasztói-feldolgozó minőséget kedvező ráfordítás:hozam arányok mellett képesek a termelők előállítani.*

A meleg-száraz tendencia erősödése egyrészt a gabonára alapozott állattartást kevésbé érinti hátrányosan, a fajlagos hozamok csökkenése és a takarmányok minőségének romlása, a védekezés, a megelőzés költségeinek emelkedése (árnyékolók építése, szellőztetés, szigetelés az állattartó épületekben, a legelők és az állattartó épületek, telepek fásítása stb.) ellenére, másrészt még inkább előtérbe állítja a helyi adottságokat a szálas-lédús takarmányok termelésében, valamint a gyepek hasznosításában.

A klímaváltozás hat az állattenyésztésre, miközben az állattartás is hat a klímára (elsősorban CO₂-, N₂O-, CH₄-kibocsátással). Ennek megfelelően a felkészülésben a szellőztetés és a hőgazdálkodás feltételeinek megteremtése az elsődleges. Megnö a trágyakezelés, a trágyatelepek fontossága a keletkező gázok és a potenciális környezetszennyezés miatt. Korszerű építészeti elemekkel az épületek és a műtárgyak megvédhetők a szélsőséges időjárás hatásai ellen. A meleg és a szárazság miatt a növekvő vízellátásra is fel kell készülni.

A stratégiában is újra felmerül a több mint *1,1 millió hektár gyep jelene és jövője*, ami hazánk méretei mellett igen tetemes területi arányt jelent. Az éghajlat melegedése és a szárazság fokozódása három irányban is újszerű megközelítést igényel:

- 107

- Harmadrészt, gyökeres változtatás szükséges a gyepgazdálkodás eddigi elhanyagoltságán (gyepek gondozása, tápanyag-visszapótlás stb.), mert szakértői vélemények szerint további felmelegedést követően is jelentős takarmánybázisa lehet a hústehén-, a juh-, a húsló-, a kecsketartásnak.

A gyepek ápolásában gyökeres fordulatot jelentene a csapadék befogadása érdekében ferdekéses lazítók, a gyepavar fellazítására és lehúzására, a gyepnemez szellőztetésére, továbbá a felszín egyengetésére alkalmas gépek beszerzése. A legelők használatában a sávos legeltetés, az árnyékolt pihenő és itatóhelyek létesítése a feladat.

6. Kertészeti tevékenységek és a klímaváltozás

A légköri viszonyok szeszélyes változásai eddig is érzékenyen érintették a kertészkedők tevékenységét, annak eredményességét. A váratlan és változékony időjárási események gyakoriságának fokozódásával a kertészeti ágazatok időjárási kitettsége tovább erősödik, s ezzel nő a gazdasági kockázat, a versenyesélyek romlanak, ha csak időben felkészülve nem sikerül megelőzni a várható klímaváltozás hatásait. Ez utóbbiban jól hasznosítható az eddigi időjáráshoz való alkalmazkodásban szerzett tapasztalatok felelevenítése és hasznosítása. (Természetesen, a klímaváltozásra való felkészülés nem homályosíthatja el a kertészeti tevékenységek gyöngye pontjait, a piaci munka, a marketing stb. hiányosságait.)

A légköri hatások egyes elemei, mint a korai és a késői fagyok, a jégverés, a párák-ködös napok, a nagyfokú lehűlés vagy felmelegedés, a lezúduló özvízszerű eső, a szélvihar stb. eltérő károkat okoznak a gyümölcs- és szőlőtermelésben, a zöldség-, dísznövény-, gyógynövénytermelésben, az üveg és fólia alatti hajtatásban, de az közös, hogy a megelőzés és a védekezés – *az ismeretek mellett – többlet-ráfordításokat igényel, és megnő a termőhely megválasztásának fontossága.*

A felmelegedés a gyümölcstermelésben valószínűleg kevesebb gondot támaszt, mint az időjárás szeszélyes változásainak erősödése. Igaz, az elmúlt évek fagykárjai mellé felzárkózott az aszály, és egyre nagyobb gondná vált az öntözés hiánya, valamint megnőtt a fagytűrés, a téltűrés és a káros hőhatások elleni védekezés jelentősége. Éppen ezért megnő *a termőhely- és a fajtaválasztás, a művelési rendszer, a fagyvédelem, a jégkárelhárítás és – természetesen – az öntözés jelentősége.* Ezekkel csökkenthető a kockázat és megőrizhető, sőt javítható a minőség.

A szőlő-bortermelésben felhalmozott tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a prognosztizálható felmelegedés mellett a szélsőértékek alakulása és a különféle anomáliák (szárazság, jég, fagy stb.) nagyobb szerephez jutnak a következő években.

A szőlőtermelésben is megváltozhat a fajtaösszetétel, megnőhet a kései érésű fajták szerepe. A vörösborok aránya is emelkedhet a hőösszeg növekedésének hatására (érés, színanyag). Ez jó esélyt teremt a belföldi és az export vörösbor termelésének emelkedéséhez, a hazai borfogyasztás növekedéséhez.

A zöldségtermelésben 15-20 faj termelése folyik nagyobb méretekben és 15-20 faj elő- vagy utónövényként játszik szerepet. Ezek biológiai igényei nagyon változatosak: melegigényűek, hidegtűrők, nagy vízigényűek és kevésbé igényesek. A jövőt illetően szükséges a termelési szerkezet arányainak módosítása, a hidegtűrő fajták rováására, újabb fajták termelésbe vonása, az öntözés jelenlegi 25-30%-ról 80-85%-ra való növelése.

A zöldségtermelésben is előtérbe kerül a termőhely, a faj- s a fajtaválaszték, az öntözés, továbbá, minden valószínűség szerint fokozódnak a fejlődési rendellenességek és a fiziológiai betegségek.

A gyógy- és aromanövények gyűjtésére és termelésére is érzékenyen hathat a klímaváltozás. Hazánkban 180-200 gyógy- és aromanövény gyűjtése és termelése folyik. 97 gyűjtött és 55 termelt faj vizsgálata alapján megállapítható, hogy a valószínűsíthető klímaváltozás a gyűjtött fajokat érintheti érzékenyebben, hiszen a termelt fajok körülményei többé-kevésbé befolyásolhatók. A változásokra eltérően reagálnak a fajok mind a biomassza, mind a speciális anyagok csökkenő mennyiségét illetően, de egyes esetekben a speciális anyagok felhalmozódásával is számolni lehet.

A virágmagvak termelése hagyományos, fontos tevékenysége a hazai dísnövényeseknek. A nyugat-európai és óceániai hatású klimatikus körülmények között ugyanis szépen díszlenek a virágok, de nem érlelik be magvaikat. A hazai nemesítők mintegy 150 új *dísnövény*-fajtát állítottak elő. A klímaváltozásra gondolva a jövőben a szárazságtűrésre, a betegségekkel szembeni ellenállásra és a tartós virágzásra való nemesítés a cél. Általában olyan dísnövények a perspektivikusak, amelyek a szélsőségekhez jobban képesek alkalmazkodni.

A dísfák-díszcserjék vonatkozásaiban a hazai arborétumok és botanikus kertek időjárási szélsőségekkel dacoló egyedei jelzik a felkészülés egyik lehetőségét, de a hazai dendroflórára, szélsőséges termőhelyekre alapozott nemesítés, valamint a mediterrán klíma növényvilága és az USA kontinentális területei nyújthatnak fogódzót a megoldások kereséséhez.

A kertészetekben szinte mindenütt sürgető a megújuló energiaforrások fokozottabb felhasználási, a takarékosabb vízfelhasználási, a természetes csapadék gyűjtési lehetőségeinek műszaki megalapozása. A termesztő berendezések, az ültetvények vázszerkezetének megerősítése is megoldásra vár. A talaj-felmelegedés csökkentése, a csapadék talajba juttatása, a talajtaposás, a tömörödés, az erózió, a defláció mérséklése is a közeljövő feladatait jelentik.

AGRÁR-KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁS MINT AZ ÉLELMISZERGAZDASÁG-FEJLESZTÉS ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS ALAPSTRATÉGIÁJA

A mezőgazdaság mindig is több volt mint egyszerű árutermelő ágazat. Az élelmiszerek és nyersanyagok előállításán túl egyéb feladatokat is ellátott, tájat, élővilágot, talajt, vizet, környezetet is „termelt”, és munkát, megélhetést adott a vidék embere és közösségei számára.

Ez ma sincs másképpen. Néhány évtizedes agráriparosítási, termésmaximalizálási kitérő után ismét rá kellett jönnünk: a mezőgazdaságnak a termelési feladatok mellett környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára kell vállalnia.

Ez utóbbiak olyan – az egész társadalom és a helyi közösségek számára egyaránt fontos – ökoszociális szolgáltatások, amelyek helyben keletkeznek, nem importálhatók, és amelyekért a mezőgazdaságot, a gazdálkodót fizetség illeti meg.

Ezek a felismerések vezettek el – sűrűn lakott vidéki térségekkel és még mindig nagy természeti értékeket hordozó természeti és kultúrtájakkal jellemezhető – kontinensünkön a többfunkciós európai agrármodell megfogalmazásához, az e modellt megtestesítő környezet- és tájgazdálkodás elterjesztését szolgáló közös agrár- és vidékpolitika reformjához, támogatási rendszerének kiépítéséhez és közösségi költségvetési forrásainak európai megteremtéséhez.

Ennek szellemében és EU-harmonizációs feladataink megoldása sorában született meg nálunk a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAKP), majd az ennek bevezetéséről rendelkező 2253/1999 (X. 7.) számú kormányhatározat. A költségvetés az agrártámogatások között 2002-ben 2,2 Mrd Ft-ot, 2003-ban pedig 4,5 Mrd Ft-ot különített el e támogatási-kifizetési rendszer kísérleti indítására. Részben erre építve készült el a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT) és a Nemzeti Fejlesztési Terv Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programja (AVOP) is. Ezzel az agrár-környezetgazdálkodás és a vidékfejlesztés az integrált agrár- és vidékfejlesztési politika ökoszociális pillérévé és az EU források megszerzésének fontos tényezőjévé is vált; a mezőgazdaság stratégiaváltása Magyarországon is elindult.

Ahhoz, hogy a vidékfejlesztési eszközök és források jelentőségét megértsük, és fel tudjuk használni azokat saját stratégiánk kialakításához és hosszú távú megalapozásához, meg kell ismernünk az európai agrár- és vidékpolitika változási folyamatát, stratégiai elemeit és programjait, valamint az ezekhez kapcsolódó támogatási rendszert. Mielőtt ezt megtennénk, foglaljuk röviden össze ezen elemzés kiinduló téziseit.

1. Helyzetértékelés, kiinduló tézisek

A 766 ezer egyéni gazda és 7 800 társas vállalkozás kezében lévő mezőgazdaság Magyarországon az összterület 65,5%-ával közvetlenül érintkezve a kultúrtáj fő használója, és a 3,6 millió hektárt meghaladó védett, és az érzékeny természeti területeknek is több mint fele mezőgazdasági művelés alatt áll. Ebből fakad egyrészt, hogy a természetvédelem alapvetően rá van utalva a mezőgazdasággal való együttműködésre; vagyis, a természetvédelem hosszú távú érdekeinek érvényesítése a parasztsággal kötött stratégiai szövetség megerősítése nélkül elképzelhetetlen. Másrészt, a mezőgazdálkodás teljesítménye,

eredménye, termékeinek minősége és ezzel piaci versenyképessége döntően a környezet, a természeti erőforrások állapotától, minőségétől függ. *A természetvédelem és a mezőgazdaság egymásra utaltsága elkerülhetetlenné teszi a két terület összehangolását.* Ezt segíti a természetvédelem és a mezőgazdálkodás egyidejű és egymáshoz közelítő stratégiaváltása, a két terület kölcsönösen előnyös újraegyesítésének folyamata.

A természetvédelem koncepció-váltása az 1970-es évekre nyúlik vissza, és azon az alapvető felismerésen nyugszik, hogy az ökoszisztémák védelme csak úgy biztosítható, ha a védett zónák zárványszerű elszigetelése („itt tiszta természetvédelem, ott tiszta termelési és fogyasztási célú környezethasználat”) helyett azokat fokozatos átmeneteken keresztül beágyazzuk az őket körülvevő gazdasági és társadalmi környezetbe. A teljes területre kiterjedő, a védett területek szigeteiről kilépő természetvédelem koncepciója a környezethasználat intenzitásának változtatásával igyekszik elkerülni a károkat, és a következő alapvető célok területi harmonizációját kívánja elérni:

- *természetmegőrzés* (táj-, ökoszisztéma-, faj- és genetikai sokféleség fenntartása);
- *gazdasági beágyazás* (az ökológiai és kulturális szempontból fenntartható földhasználati rendszerek, gazdasági fejlesztés elősegítése);
- *társadalmi beágyazás* (oktatás, nevelés, bemutatás, kutatás, monitoring feladatok ellátása a lokális, regionális, nemzeti és globális természetmegőrzés területein).

E mélyreható paradigmaváltás, *a szegregációs modellt felváltó integrációs* – a gazdaság és a társadalom felé nyitó – *természetvédelmi stratégia* új megközelítést, megoldásokat, módszereket kíván.

E természetvédelmi koncepcióváltással párhuzamosan *a mezőgazdálkodás tartalmi átalakulása* is gyors ütemben halad. Ez azon a felismerésen alapul, hogy *a mezőgazdaság mindig is több volt, mint egyszerű árutermelő ágazat.* Az élelmiszerek és nyersanyagok előállításán túl egyéb feladatokat is ellátott, tájat, élővilágot, talajt, vizet, környezetet is “termelt”, és munkát, megélhetést adott a vidék embere és közösségei számára. Ez ma sincs másképpen. Néhány évtizedes agráriparosítási, termésmaximalizálási kitérő után ismét rá kellett jönnünk: *a mezőgazdaságnak a termelési feladatok mellett regionálisan eltérő mértékben ugyan, de környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára kell vállalnia.* Ez utóbbiak olyan – az egész társadalom és a helyi közösségek számára egyaránt fontos – *ökoszociális szolgáltatások, amelyek helyben keletkeznek, nem importálhatók, és amelyekért a mezőgazdaságot, a gazdálkodót fizetség illeti meg.*

Az, hogy a mezőgazdaságnak a termelő vagy a szolgáltató jellege, funkciója válik-e hangsúlyozottá, attól függ, milyen – nagy agrárpotenciálú és környezeti szempontból kevésbé érzékeny, vagy pedig kis termelési potenciálú és érzékeny, sérülékeny, természeti értékekben gazdag – területeken, tájon vagyunk. Minél érzékenyebb, sérülékenyebb területen gazdálkodunk, annál fontosabbá válnak a mezőgazdaság környezeti és társadalmi (ökoszociális) szolgáltatásai. Mivel azonban az iparszerű – a termelés hatékonyságának és piaci versenyképességének növelésére koncentráló – mezőgazdálkodás környezetre és a vidék társadalmára gyakorolt hatásai katasztrofálisak, ökoszociális teljesítményei igen gyengék, ezért ettől eltérő gazdálkodási rendszereket kell alkalmaznunk.

Hosszú utat tett meg a világ és Magyarország, míg eljutott e felismerésekig. E folyamat eredményeként az elmúlt 35-40 év során *a vidéki táj és környezet szerepe, megítélése jelentős változásokon ment át.* A vidéki térség hagyományosan szinte egyetlen feladata – az élelmiszerek,

a növénytermesztési és állattenyésztési nyersanyagok előállítása – mellett előtérbe kerültek az egyéb funkciók, amelyek közül érdemes külön kiemelni a közösség érdekeit szolgáló, "közjavakat" előállító környezet-, természet- és tájvédelmi, valamint fogyasztási és szolgáltatási funkciók széles körét. Rá kellett ébredni ugyanis arra, hogy *a vidéki térség nem csupán a mezőgazdasági termelés színtere, hanem egyben biológiai és társadalmi élettér is*, ha tehát a területfelhasználást és egyéb beavatkozásainkat csupán a termelés hatékonyságának növelése vezérli, akkor az élettérfunkciók komoly veszélybe kerülhetnek. Ilyen körülmények között a környezet degradálódása nem csupán a termelés visszaeséséhez vezet, hanem az emberi létfeltételeket is komolyan veszélyezteti.

Fel kell ismerni ugyanakkor azt is, hogy a lokális, a passzív és utólagos szankcionálásra épülő természet- és környezetvédelem rendszere csődöt mondott. Sokkal jobb eredményt ígér, ha ehelyett az aktív, diffúz védelem alapelveinek megfelelően a termelési és fogyasztási célú *környezethasználat rendszerét alakítjuk át* úgy, hogy a vidéki térségek a termelési funkció mellett növekvő jelentőségű népességmegtartó, társadalmi, kulturális és környezetstabilizáló feladataikat is el tudják látni.

A vidéki térségek jellemző vonásainak, értékeinek és feladatainak ismeretében azt is be kell látni, hogy ezek pótolhatatlanok az egész társadalom számára, *a városi és vidéki területek ezer szállal kapcsolódnak egymáshoz, a Vidéki Térségek Európai Kartájának (1996) megfogalmazása szerint „közös sorson osztoznak”*. A vidéki térség fejlesztése során tehát *a mezőgazdálkodás fogalmát tágabban kell értelmeznünk, egyre inkább megtöltve környezetgazdálkodási tartalommal*, vagyis

- a természet- és környezetvédelmi (stabilizálási),
- a termelési és
- a fogyasztási-szolgáltatási, társadalmi, a közösségi, kulturális

funkciókat, azok területigényét és szempontjait egyaránt figyelembe kell venni. Hosszú távon csak az a gazdálkodás lehet fenntartható (értéktörző), amely e hármas szempontrendszerre épül.

Nem elég tehát az eddigi agrárstratégia-rendszer technológiáit tökéletesíteni, hanem új stratégiára és ehhez illeszkedő, ennek gyakorlati megvalósítási kereteket adó megoldásokra, rendszerekre van szükség. Ez az új stratégia az úgynevezett „multifunkcionális” mezőgazdálkodás, a fenntartható környezet- és tájgazdálkodás. Feladatait két nagy körbe sorolhatjuk:

- az alapvetően a piac által szabályozott *termelési funkciók*, melyek a *minőségi élelmiszerek* előállításán túl *a nem élelmiszer célú termékek* (megújítható nyersanyagok, energiaforrások stb.) *előállítását is* egyre inkább magukba foglalják, valamint
- a körzettel, a tájjal, a földdel kapcsolatos természeti, társadalmi és kultúrfunkciók.

Ez utóbbiak olyan „*nem importálható közjavakat*” (élelmezésbiztonság, a kultúrtáj ápolása, az élettérfunkciók fenntartható megőrzése, az ökológiai és a műszaki infrastruktúra fenntartása, az ökológiai stabilitás, a népességmegtartás, a munkaerő kiegyenlítés, a turizmus alapjának biztosítása, a paraszti értékek ápolása stb.) *testesítenek meg*, amelyek létrejötte a piac hagyományos eszközeivel – az árakon keresztül – nem szabályozható, melyek ugyanakkor a vidék társadalmának és környezeti, természeti egyensúlyának fenntartásában növekvő szerepet töltenek be.

Ennek felismerésére utal az *EU agrártámogatási rendszerének gyökeres átalakulása*. Az 1992-es CAP¹-reform keretében megszületett EEC 2078/92 számú rendelet valamennyi tagállamban előírta olyan támogatási rendszerek kidolgozását és bevezetését, amelyek elősegítik a környezet-, a természet- és a tájvédelmi célok integrálását a mezőgazdasági tevékenységbe, és ehhez jelentős (80%-os mértékű) kiegészítő közösségi forrásokat rendelt. Azóta elkezdődött a mezőgazdaság termelési típusú támogatásainak fokozatos leépítését célzó programok kidolgozása, és annak vizsgálata, hogy milyen mechanizmusokon keresztül lehet e felszabaduló forrásokat a mezőgazdaság ökoszociális (környezeti, ökológiai, foglalkoztatási, szociális, kulturális, stb.) funkcióinak támogatására átcsoportosítani, és e csatornán a gazdákhoz visszajuttatni.

Le kell tehát szögezni, hogy ezen új koncepciókhoz való illeszkedést nem csupán az európai és világfolyamatok indokolják és teszik lehetővé, hanem belső fejlődésünk, a mezőgazdaság, a természetvédelem és a vidékfejlesztés összehangolása iránti növekvő igény is sürgeti.

Ahhoz, hogy e változtatás valamint az ehhez rendelkezésre álló vidékfejlesztési eszközök és források jelentőségét megértsük, meg kell ismernünk az európai agrár- és vidékstratégia és az erre épülő támogatási rendszer fejlődési, átalakulási folyamatát.

2. Az európai agrárpolitika és támogatási rendszer zsákutcája

Az európai agrárpolitika eszközei folyamatosan bővülve, egymásra épülve alakultak ki, és vezettek el annak 1992-ben indult reformfolyamatához.

– Az első eszköz kialakulása ahhoz az időszakhoz kötődik, amikor Európát a háborút követően az élelmiszerhiány és erős keresleti élelmiszerpiac jellemezte. Ebben a helyzetben a leggyorsabban eredményt ígérő eszköznek a megtermelt mennyiséghez kötött, a minden tonna termés után közpénzekből adott támogatás tűnt. Ezt az ún. *Közvetlen (direkt) kifizetést* – a piacok gyors telítődése hatására – később csak bizonyos kultúrákra (GOFR²-növényekre), adott termésszintig (referenciahozamig), majd csak bizonyos referenciaterületre és összmenyiségig (kvótáig) fizette a Közösség.

– Ez az eszköz olyan hatékonyan növelte a kibocsátott termékek mennyiségét, hogy rövid idő alatt feleslegek halmozódtak fel az élelmiszerek piacán. Ezek levezetésére „találta ki” az európai agrárpolitika az ún. *intervenciós felvásárlás* eszközét, amellyel lehetőséget teremtett arra, hogy a gazdák feleslegeiket előre garantált áron értékesíthessék a Közösségnek.

– Ez a közösségi forrásokból, közpénzekből biztosított felvásárlás azonban az alapproblémát, a piaci termékfelesleg jelenlétét nem oldja meg. Ezzel csak a közraktárak telnek meg a Közösség tulajdonába került áruval. Ki kellett tehát találni egy harmadik eszközt. Ez lett az – ugyancsak közpénzekből nyújtott – *exporttámogatás*, amely révén a kereskedő a külső piacokon akár az előállítás önköltsége alatti dömpingáron képes kínálni a kivitt terméket.

A „köz” gazdasága szempontjából abszurd kör ezzel bezárul. Adóból származó közpénzekből termékfelesleget állítatunk elő a gazdákkal, majd azt fölvásároljuk tőlük, és végül ugyancsak

¹CAP: Common Agricultural Policy (KAP: Közös Agrárpolitika)

²GOFR: gabona, olaj-, fehérje- és rost-növények

közpénzekből a kereskedőknek nyújtott exporttámogatásokkal igyekszünk megszabadítani saját belső piacainkat ezektől a feleslegektől.

Ez a rendszer mindezen gazdasági, piaci és pénzügyi abszurditáson, a közpénzek felhasználásának irracionalitásán túl a támogatások odaítélésénél kizárólag a megtermelt mennyiséget veszi figyelembe. Teljesen érzéketlen arra, hogy hogyan, milyen módon állították elő a terményeket, és e tevékenység során mennyi ember számára biztosítottak a munkavégzés, a jövedelemszerzés és végső soron a megmaradás feltételei. Mindez *a vidéki természeti és társadalmi környezet súlyos eróziójához is vezet*. Ezek orvoslása további közösségi forrásokat, erőfeszítéseket igényel, terheit az egész társadalomnak kell viselnie.

E támogatási rendszerrel *Európa* fokozatosan olyan *zsákutcába került*, amelyben továbbhaladni egyszerűen nem érdemes, de nem is lehet. Ma közös költségvetésének közel felét, több mint 40 milliárd eurót költ el évente a közpénzekből úgy, hogy annak gazdasági, piaci, valamint környezeti és a vidék társadalmára gyakorolt közösségi hatásai katasztrofálisak.

3. Az európai agrárpolitika reformtörekvései

E felismerések jegyében fogalmazódik meg az európai közvélemény, majd az agrár- és vidékpolitika mértékadó szereplői részéről, hogy a mezőgazdaság csak akkor tarthat igényt közösségi forrásokra, ha a termelési feladatok mellett környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára vállal. Ez utóbbiak olyan – a termeléssel egyenrangú, az egész társadalom és a helyi közösségek számára egyaránt fontos – ökoszociális szolgáltatások, „*nem importálható közjavak*”, amelyek helyben keletkeznek, és amelyekért – de csakis ezekért – a mezőgazdaságot, a gazdálkodót közpénzekből nyújtott fizetség illeti meg.

Ez vezet el *a többfunkciós európai agrármodell* megfogalmazásához, és a közös agrár- és vidékpolitika 1992-es reformjához. Ez egyebek mellett azt eredményezi, hogy *csökkensenek a termeléshez* (kvótákhoz, mennyiségekhez) *kötődő támogatások*, és az így felszabaduló források *fokozatosan átkerülnek az agrár-környezeti és vidékfejlesztési kifizetésekhez*.

E folyamat jegyében és a 2000–2006-os időszakra vonatkozó közösségi költségvetés, az AGENDA 2000 részeként született meg *a 1257/1999. számú EU tanácsi rendelet, amely a vidékfejlesztési támogatás formáiról és módszereiről* intézkedik. A rendelet az agrár-környezeti és vidékfejlesztési – a közös agrár- és vidékpolitika 2. (ökoszociális) pilléréhez kapcsolódó – intézkedéseket egységes rendszerbe foglalta. Ennek *támogatott intézkedései* a következők:

- agrár-környezetvédelmi és tájgazdálkodási agrárrendszerek földalapú támogatása,
- kedvezőtlen adottságú területek (LFA³) normatív földalapú támogatása,
- mezőgazdasági beruházások támogatása,
- mezőgazdasági termékek feldolgozásának és értékesítésének támogatása,
- erdőtelepítési támogatások,
- a vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése,
- idős gazdálkodók korai nyugdíjazásának támogatása,
- fiatal gazdálkodók támogatása,
- gazdálkodók oktatása, képzése.

³LFA: Less Favourable Areas

A felsorolt intézkedések „menülistájáról” a tagországok maguk választhatnak, közülük azonban az agrár-környezetvédelmi és a tájgazdálkodási támogatások alkalmazása kötelező elem. A kiválasztott intézkedéseket programokba kell csoportosítani, országos keretprogramot (Nemzeti Vidékfejlesztési Tervet) kell alkotni.

A reform gyorsításáról hozott 2003. június 26-ai luxemburgi döntés is része tehát annak az erősödő folyamatnak, amely a gazdálkodóknak kifizetett támogatást nem a megtermelt termékmennyiségtől, hanem inkább a gazdálkodás rendszerétől, annak minőségi, biztonsági, környezeti valamint társadalmi teljesítményétől teszi függővé. Ennek érvényesítését szolgálja – a jó mezőgazdasági gyakorlat mint támogatási alapkritérium megkövetelésén, a Közös Agrárpolitika általános „zöldülésén” túl – a „moduláció” és a „degresszió” is.

A „moduláció” a mennyiséghez kötött, 1. pilléres támogatások gyorsuló ütemű átcsoportosítását jelenti a 2., vidékfejlesztési pillér támogatásaira. Ez utóbbiak aránya az EU agrárköltségvetésében ma még csak 10,5%, a gyorsítás révén azonban jelentős mértékben növekszik. A Bizottság által 2004. július 14-én elfogadott és a tagországoknak elfogadásra javasolt vidékfejlesztési EU-tanácsi rendelettervezet egységes, önálló vidékfejlesztési agráralap, az un. EAFRD⁴ létrehozását tervezi a következő – 2007–2013-as – tervciklusban, és ehhez rendeli az agrárköltségvetés forrásainak több mint 25%-át. Vagyis, miközben a teljes agrárköltségvetést befagyasztja, a reálértéken csökkenő költségvetésen belül a vidékfejlesztésre szánt forrásokat több mint kétszeresére növeli! Nem véletlen tehát, hogy a csatlakozásra váró „tizek”-kel kötött koppenhágai megállapodásban a második pilléren számukra rendelkezésre álló pénzügyi keretek aránya már 2004 és 2006 között 52%! (Igaz, hogy Magyarország esetében e források aránya csak 36%! Sürgős és rendkívül fontos teendő tehát, hogy a 2007–2013-as Európai Unió költségvetési tervciklusban lényegesen nagyobb források megszerzésére törekedjün-e a 2., vidékfejlesztési pillér mentén.

Ez a 2004. július 14-ei – a 2007–2013-as tervciklusra vonatkozó – vidékfejlesztési EU-tanácsi rendelettervezet a források gyors ütemű emelése és egységes alapba rendezése mellett egyúttal bővíti a vidékfejlesztés eszköztárát, szélesíti hatásspektrumát, harmonizálja intézkedéseit. A négy „tengely” mentén tervezett intézkedéseket az 1. táblázatban foglaltak mutatják.

Az 1. (versenyképesség) tengely intézkedései kapcsán – a későbbiek megértése okán is – feltétlenül érdemes a figyelmet egy fontos szempontra felhívni. Ezek az intézkedések ugyanis önmagukban jelzik a „versenyképesség” európai értelmezését. Eszerint a versenyképesség nem szűkíthető le a vállalatok, gazdasági vállalkozások, a tőkés társaságok versenyhatékonyására

Egy társadalmat tehát nem lehet úgy és olyan szempontok szerint vezetni és támogatni, mint egy nagyvállalatot, egy tőkebefektető társaságot, a közpénzeket pedig végképp nem ez utóbbi szint, a tőkebefektetés hatékonyságának növelése mentén kell elkölteni. Ha ez történik, akkor ennek beláthatatlan – vagy nagyon is belátható, katasztrofális – következményei lehetnek a közösség, a társadalom együttes hatékonyságára, versenyképességére, környezeti és társadalmi stabilitására. A társadalom versenyképessége több és más, mint a gazdaság szereplőinek egydimenziós versenyképessége. Az európai vidékfejlesztési elképzelések versenyképességi tengelyében javasolt intézkedéseinek többsége láthatóan a közösség

⁴EAFRD: European Agricultural Fund for Rural Development (EMVA: Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap)

versenyképességének, a társadalmi hatékonyság növelésének szolgálatába állhat, a „köz” gazdasága és a vidék társadalma megerősítését, belső kohéziójának növelését (a generációk közötti kapcsolatok javítását, a zökkenőmentesebb átmenetet, a családi gazdaságok folytonosságának fenntartását, a kisebbek helyzetbe hozását, közös erőfeszítéseik segítségét, a leszakadók felzárkóztatását) célozza.

Egy társadalmat tehát nem lehet úgy és olyan szempontok szerint vezetni és támogatni, mint egy nagyvállalatot, egy tőkebefektető társaságot, a közpénzeket pedig végképp nem ez utóbbi szint, a tőkebefektetés hatékonyságának növelése mentén kell elkölteni. Ha ez történik, akkor ennek beláthatatlan – vagy nagyon is belátható, katasztrofális – következményei lehetnek a közösség, a társadalom együttes hatékonyságára, versenyképességére, környezeti és társadalmi stabilitására. A társadalom versenyképessége több és más, mint a gazdaság szereplőinek egydimenziós versenyképessége. Az európai vidékfejlesztési elképzelések versenyképességi tengelyében javasolt intézkedéseinek többsége láthatóan a közösség versenyképességének, a társadalmi hatékonyság növelésének szolgálatába állhat, a „köz” gazdasága és a vidék társadalma megerősítését, belső kohéziójának növelését (a generációk közötti kapcsolatok javítását, a zökkenőmentesebb átmenetet, a családi gazdaságok folytonosságának fenntartását, a kisebbek helyzetbe hozását, közös erőfeszítéseik segítségét, a leszakadók felzárkóztatását) célozza.

1. táblázat. EU-tanácsi rendelettervezet a vidékfejlesztés támogatására az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) keretéből (Javaslat, Brüsszel, 2004. 7. 14.)

Javasolt EU vidékfejlesztési politika 2007-2013		
Célmeghatározás		EU-stratégia nemzeti stratégia vidékfejlesztési programok
1. tengely: versenyképesség	Intézkedések	<i>Humán erőforrások:</i> – szakoktatás és tájékoztatás – fiatal gazdák támogatása – korai nyugdíjazás – szaktanácsadási szolgáltatás erősítése (beleértve a környezetvédelmi-, állatjólléti és higiéniai követelményeknek való megfelelés elősegítését is) – mezőgazdasági vállalatirányítási és erdőgazdálkodási szaktanácsadó szolgálat felállítása <i>Fizikai tőke:</i> – mezőgazdasági/erdészeti beruházások támogatása – feldolgozás/értékesítés segítése – mezőgazdasági/erdészeti infrastruktúra fejlesztése – mezőgazdasági termelési potenciál javítása <i>A mezőgazdasági termelés és termékeinek minősége (2003 CAP-reform):</i> – a környezetvédelmi, állatjólléti és higiéniai követelményeknek való megfelelés átmeneti támogatása – élelmiszer minőség ösztönző program támogatása – élelmiszer minőség reklám elősegítése
		<i>Átmeneti intézkedések:</i> – félig önellátó gazdaságok támogatása – termelői csoportok felállításának segítése
	Részaránya	minimum 15%
	EU-társfinanszírozás aránya	Max. 50/75%
	területi alkalmazás	minden vidéki terület

A „degresszió” révén a termésmennyiséghez kötött *direkt támogatások fenti csökkentése az 5 000 euró/év támogatási összeg (átlagosan 20 hektáros birtokméret) fölött jelenik meg, vagyis a nagyobb üzemeket érinti.* Az így elvont forrásokat a 2. (vidékfejlesztési) pillér mentén használhatják csak fel a tagállamok gazdái üzemmérettől függő degresszív támogatására, előnyben részesítve tehát a kisebb üzemeket. Ezen intézkedés *céljának és értelmének megértéséhez feltétlenül tudnunk kell, hogy az EU-ban az átlagos birtoknagyság 19 hektár.* Az 50 hektárt meghaladó birtokok aránya 8,6% (de pl. Portugáliában csupán 2,4%, Franciaországban viszont közel 30%; 2. táblázat).

Az 1. táblázat folytatása

<i>2. tengely: mező- és erdőgazdasági földhasználat</i>	<i>Intézkedések</i>	<i>Mezőgazdasági területek fenntartható használatának ösztönzése:</i> – hegyvidéki kedvezőtlen adottságú térségek – más szempontból hátrányos helyzetű területek – Natura 2000 mezőgazdasági területek – agrár-környezetgazdálkodás/állatjólét <i>(kötelező)</i> – nem-produktív beruházások <i>Erdőgazdasági területek fenntartható használatának ösztönzése:</i> – erdősítés (mezőgazdasági/nem-mezőgazdasági területek) – agroerdészet (agroforestry) – Natura 2000 erdőterületek – erdészeti környezetgazdálkodás – erdészeti termelési potenciál javítása – nem-produktív beruházások
	<i>Kiindulási alap (mezőgazdaság)</i>	kölcsönös megfelelés (cross compliance)
	<i>Részaránya</i>	minimum 25%
	<i>EU társfinanszírozási arány</i>	max. 55/80%
	<i>területi alkalmazás</i>	minden vidéki terület
<i>3. tengely: vidéki életminőség javítása, gazdasági diverzifikáció</i>	<i>Intézkedések</i>	<i>Életminőség javítása:</i> – alapvető szolgáltatások fejlesztése a vidéki gazdaság és társadalom számára (megteremtése és fenntartása) – falumegújítás és fejlesztés, a kulturális örökség védelme és megőrzése – szakképzés támogatása – kapacitásépítés a helyi fejlesztési stratégiákhoz <i>Gazdasági diverzifikáció:</i> – nem-mezőgazdasági tevékenységek támogatása – mikrovállalkozások támogatása – turizmussal kapcsolatos tevékenységek elősegítése – természeti örökség megőrzése és kezelése
	<i>Végrehajtás</i>	lehetőleg helyi vidékfejlesztési stratégiákon keresztül
	<i>Részaránya</i>	minimum 15%
	<i>EU társfinanszírozási arány</i>	max. 50/75%
	<i>Területi alkalmazás</i>	minden vidéki terület
<i>4. tengely: LEADER</i>	<i>Végrehajtás</i>	LEADER módszer a 3. tematikus tengely céljainak megfelelően kiválasztott területeken
	<i>Részaránya</i>	minimum 7%
	<i>Tartalék</i>	a teljes EU vidékfejlesztési forrás (kivéve a modulációt) 3%-a
	<i>EU társfinanszírozási arány</i>	max. 55/80%
	<i>Területi alkalmazás</i>	Kiválasztott térségek a vidéki területeken

2. táblázat. A gazdaságok birtokméret-kategóriák szerinti megoszlása az EU három tagállamában, a Közösség egészében és Magyarországon (%)

Birtokméret-kategóriák (hektár)	Franciaország (1997)	Németország (1997)	Portugália (1997)	EU-15 (1997)	Magyarország (2000)
–10	35,3	45,6	87,6	68,6	93,8
11–50	33,4	39,8	10,0	22,3	4,9
51–	29,7	14,6	2,4	8,6	1,3

Az európai agrármodell tehát a kis- és közepes méretű családi (egyéni) gazdaságok dominanciájára épülő és „területfedő” (minden térségben jelenlévő) mezőgazdasággal számol, úgy növelve e kisebb mozaikokból építkező szerkezet versenyképességét, hogy minden erővel támogatja összefogását, beszerzési, feldolgozási és értékesítési szövetkezését, közös piacra jutását. Ennek alapeszközeit a vidékfejlesztés tartalmazza. Ez is azt valószínűsíti, hogy a kisebb méretkategóriába tartozó birtokok meghatározó aránya miatt a vidékfejlesztési támogatások tartós és növekvő súlyú elemei lesznek a Közös Agrárpolitikának.

4. Az átalakuló európai agrár- és vidéktámogatási rendszer

Az EU-ban az agrártámogatásoknak ma tehát két, eltérő jellegű csoportja létezik: a régi típusú, mennyiségekhez (kvótákhoz) kötött, un. 1. pilléres támogatások, illetve az új típusú, gazdálkodási rendszerekhez és területekhez kötött vidékfejlesztési (ökoszociális) vagy 2. pilléres kifizetések.

Az első csoportba tartozó – a termeléshez, a mennyiségekhez kötött, 1. pilléres – támogatások három alapvető formája alakult ki.

– Az első a közvetlen kifizetések, melyeket meghatározott termésszintig és adott területnagysáig finanszíroz az EU, túlnyomó többségében az un. GOFR- (gabona-, olaj-, fehérje- és rost-) növények termesztése esetében. Ez a kvótákhoz kötött támogatás ma a gabonaféléknél pl. 63 euró/t. Magyarország esetében 4,73 t/hektár termésszintig fizeti ezt az összeget az EU, így ez a támogatás hektáronként $63 \times 4,73 \approx 300$ euró (kb. 75 eFt/hektár). 2004-ben ennek legfeljebb 55%-át kaphatták meg a magyar gazdák, ami mintegy 40 eFt/hektár kifizetést jelentett volna e növények termesztése esetén. Ebből 25%-ot az EU keretek biztosítanak, 30%-ot pedig nemzeti forrásból fizethetünk a gazdáknak. Ez a közvetlen kifizetési összeg 2010-re éri el a 100%-ot, vagyis a 75 eFt/hektár értéket (ha addig a 100% nem csökken!).

– A másik támogatási forma az intervenciós állami felvásárlás. Ezzel az állam illetve az EU garantál egy minimális felvásárlási árat, amelyen – ha ez alá csökkennének a piaci árak – felvásárolja a gazdától a termésfelesleget. Ez az árszint gabonaneműeknél 2004-ben 25 eFt/t körül alakult. Ehhez bizonyos minőségi követelményeknek is meg kell felelni, és – a magyar belső szabályozás szerint – a felajánlott mennyiségnek a 80 tonnát meg kellett haladnia. Közepes termésátlagot (búzánál pl. 4 t/hektárt) feltételezve ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy legalább 20 hektár azonos fajtaival bevetett területtel kell rendelkezni, vagyis a 100 hektár alatti szántóterülettel rendelkező gazdaságok ehhez egyedül gyakorlatilag nem tudnak hozzájutni, ami jelzi az eszköz kiválasztott célcsoportját (a nagy agráripari vállalkozásokat) is.

- A harmadik támogatási forma az *exporttámogatások* köre. Ezek olyan termékekre – az exportálóknak – nyújtható támogatások, amelyekre az adott évben a piaci helyzettől függően eseti jelleggel hirdet meg szubvenciót az EU.

Az erősödő új elemek *a gazdálkodási rendszerekhez és területekhez kötött, ún. 2. pilléres vagy vidékfejlesztési támogatások* nemcsak a GOFR-növények, hanem különböző ágazatok és eltérő adottságú területek támogatására is felhasználhatók. Ilyen – az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA) Garancia Részlegéből *80%-os mértékben EU társfinanszírozott* – kifizetési jogcímek pl. az agrár-környezetgazdálkodási rendszerek és a kedvezőtlen adottságú térségek támogatása, speciális intézkedések félig önellátó gazdaságok („a kicsik”) számára, agrárterületek erdősítése, termelői csoportok létrehozása, állatvédelmi és növényegészségügyi EU-előírások átvételének támogatása, stb. További lehetőségeket kínálnak azok a források, amelyeket az EMOGA Orientáció Részlege 15–40%-os mértékben társfinanszíroz, és amelyekből fedezhetők pl.: mezőgazdasági beruházások, feldolgozás, kereskedelem támogatása, fiatal gazdák támogatása, oktatás, a vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése, stb. Ezek közül *a gazdák számára a legjelentősebb jövedelemforrást az alábbi négy kifizetési forma jelenti.*

- Az *agrár-környezetgazdálkodási programokban meghirdetett gazdálkodási rendszerekhez* (ökológiai/bio/gazdálkodás, gyepre alapozott legeltetéses állattartás, érzékeny természeti területek gazdálkodási rendszerei, vizes élőhelyek, tó, nádas, ártér külterjes mezőgazdasági hasznosítása, tájgazdálkodás, integrált növénytermesztés, stb.) *kötődő földalapú, normatív támogatások* távlatilag is a legnagyobb hektáronkénti kifizetéseket biztosítják azoknak a gazdáknak, akik vállalják az adott rendszerek gazdálkodási előírásainak betartását. Értékük felső határa ma az EU-ban célprogramtól függően 450–900 euró/hektár/év, azaz mintegy 110–220 eFt/hektár/év.
- Az ún. *kedvezőtlen adottságú térségek normatív, földalapú támogatása* a gyenge termőhelyi adottságú, a hegy és dombvidéki lejtős illetve a környezet- és/vagy természetvédelmi korlátozások alá eső területek valamint a demográfiai és/vagy foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű térségek gazdálkodóinak jövedelemkiegészítését szolgálja. E kifizetések felső határa ma az EU-ban 200 euró/hektár/év, azaz mintegy 50 eFt/hektár/év.
- Az ún. *félig-önellátó gazdaságok egyszerűsített, normatív támogatásának* összege 2004-ben 1000 euró/gazdaság volt. Ez a 10 hektár alatti területű gazdaságok célzott támogatási formája lehet, hiszen birtoknagyságtól függetlenül és egyszerű eljárással juthatnak ennek révén mintegy 250 eFt/gazdaság/év kifizetéshez.

Végül, a *termelői csoportok létrehozásához nyújtott* vidékfejlesztési típusú támogatás a csoport termelési értékétől függően 50–100 ezer euró/csoport/év, és a megalakulását követő 5 évben folyósítható. Ez az eszköz egyúttal jelzi az európai agrárpolitika azon stratégiai elképzelését, hogy kis mozaikokból – családi gazdaságokból – építkezve, de azok piaci versenyképességét társulásukkal megteremtve kívánja az egyéni gazdálkodás és tulajdonosi szemlélet, valamint a méretökönómia előnyeit *egyesíteni (!)*

A *Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT)*, valamint az *Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP)* keretében 2004 őszén már Magyarországon is pályázható volt. Az agrár-környezetgazdálkodási rendszerek föld alapú támogatására rendelkezésre álló forráskeretek 2004-ben meghaladták a 19 milliárd Ft-ot, a tárca deklarálta, hogy az ehhez szükséges 3,8

milliárd Ft nemzeti forrást a költségvetésben biztosítja, és e forráskereteket 2006-ra 29 milliárd forint fölé emeli. Ez a keret a koppenhágai megállapodás következtében e három évben sajnos dinamikusabb növekedést vélhetőleg nem tesz lehetővé, ám biztató lehet Magyarország vidéki térségei és egész agráriuma számára. Ezek ugyanis várhatóan az EU-ban is növekvő, tartós és legelőnyösebbek támogatási formává válnak. Mindezen folyamatok és eszközök lehetőségeket kínálnak a vidékfejlesztéshez kapcsolódó agrár-környezetgazdálkodási rendszerek elterjesztésére, a minőségi agrár-szerkezetváltás és ezzel az elérhető vidék megteremtésére.

5. A hazai előzmények

E 2. pilléres, vidékfejlesztési támogatási rendszer magyarországi bevezetését készítették elő olyan előcsatlakozási programok, mint a *Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAKP)* és a *SAPARD*⁵ program. Mindkét program alapját a 1257/1999. számú EU tanácsi (vidékfejlesztési) rendelet adja. Míg az NAKP az agrár-környezetvédelmi és tájgazdálkodási rendszerek kidolgozásának és kísérleti indításának, addig a SAPARD alapvetően a rendelet strukturális, beruházási, szerkezeti jellegű intézkedései bevezetésének kereteit teremtette meg.

5.1. Magyarország SAPARD terve

A SAPARD program keretében nyújtott közösségi agrár- és vidékfejlesztési támogatásokról szóló 2349/1999. (XII. 21.) sz. kormányhatározat az alábbi intézkedéseket hagyta jóvá:

- mezőgazdasági vállalkozások beruházásainak támogatása,
- mezőgazdasági és halászati termékek feldolgozásának és marketingjének fejlesztése,
- szakképzés,
- agrár-környezetvédelmet és tájfenntartást szolgáló termelési módszerek elterjesztése,
- termelői csoportok felállítása, működtetése,
- falufejlesztés és –felújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének védelme és megőrzése,
- a tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése,
- a vidéki infrastruktúra fejlesztése és javítása,
- technikai segítségnyújtás.

A 2004. április 30-án lejárt programhoz – amely a kormányhatározatban felsorolt összes jogcímet nem hirdette meg – több mint 8 ezer pályázatot nyújtottak be a megelőző másfél évben. A rendelkezésre álló forrás 52 milliárd Ft volt, az igényelt támogatási összeg meghaladta a 400 milliárd Ft-ot. A pályázatokat elsősorban beruházás-támogatásra, infrastruktúrafejlesztésre, falufejlesztésre, kisebb részt feldolgozási és marketing tevékenységre nyújtották be. A szerződéskötések – EU által jóváhagyott – határideje 2004. augusztus 31-e volt.

5.2. A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAKP)

A NAKP-t a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Programról és a bevezetéséhez szükséges intézkedésekről szóló 2253/1999. sz. kormányhatározat rendelte indítani 2000 január 1-jén,

⁵SAPARD: *Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development* (Előcsatlakozási program a mezőgazdaság és a vidék fejlesztésére)

ám végül csak 2002-ben indult. A költségvetés az agrártámogatások között 2002-ben 2,2, 2003-ban 4,5 milliárd Ft-ot különített el e támogatási, kifizetési rendszer indítására. A hat támogatott gazdálkodási rendszerre 2002-ben 5321 db, 2003-ban pedig 7 529 db pályázat érkezett 272 ezer illetve 301 ezer hektár területre. A pályázott támogatási összeg 4,5 milliárd Ft illetve 5,5 milliárd Ft volt. A rendelkezésre álló összeg csak az igények mintegy 60%-os kielégítését tette lehetővé, így 2002-ben 2691 pályázat összesen 153 ezer hektár területtel, majd 2003-ban 5114 pályázat összesen 235 ezer hektár területtel került be a programba.

A programban résztvevő gazdáknak kifizetett összeg 2002-ben 2,1 milliárd Ft, majd 2003-ban 4,1 milliárd Ft volt, 13 700 Ft/hektár majd 17 450 Ft/hektár átlagos értékkel. A kifizetési összeg – programtól függően – 10–50 eFt/hektár között változott. A területi arányok alapján a legnagyobb érdeklődés sorrendben

- a gyephasznosítási célprogram (38%),
- az ökológiai gazdálkodási célprogram (25%) és
- az ÉTT⁶ célprogram (17%)

íránt mutatkozott, a vizes élőhelyek, az alapprogram illetve az integrált gazdálkodási célprogram részesedési aránya a teljes programterületből összesen 20% (sorrendben 7,2, 6,6 illetve 6,2%) volt. Békés megyében ez a program főleg a gyepterületeket érinti (1. ábra).

6. A vidékfejlesztés magyar kerettervei

Magyarország előcsatlakozási vidékfejlesztési programjai – az NAKP és a SAPARD – 2004 május 1-jével, az EU-csatlakozással véget értek. A tagországokra vonatkozó vidékfejlesztési kerettervek egységes rendszerbe foglalják, és továbbviszik, kibővítik az előcsatlakozási vidékfejlesztési terveket. Ezek – a *Nemzeti Fejlesztési Tervhez (NFT-hez) illeszkedő* – tervek: a *Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT)* és az *Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP)*. Pénzügyi kereteiket, az európai források évenkénti megoszlását a 2004–2006-os időszakra a 2. ábra szemlélteti.

A vidékfejlesztési programok mentén 1 Ft nemzeti forrással 3 Ft (AVOP) illetve 4 Ft (NVT) európai forrást tudunk megmozdítani és megszerezni a magyar agrárium és vidék számára.

6.1. Az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP)

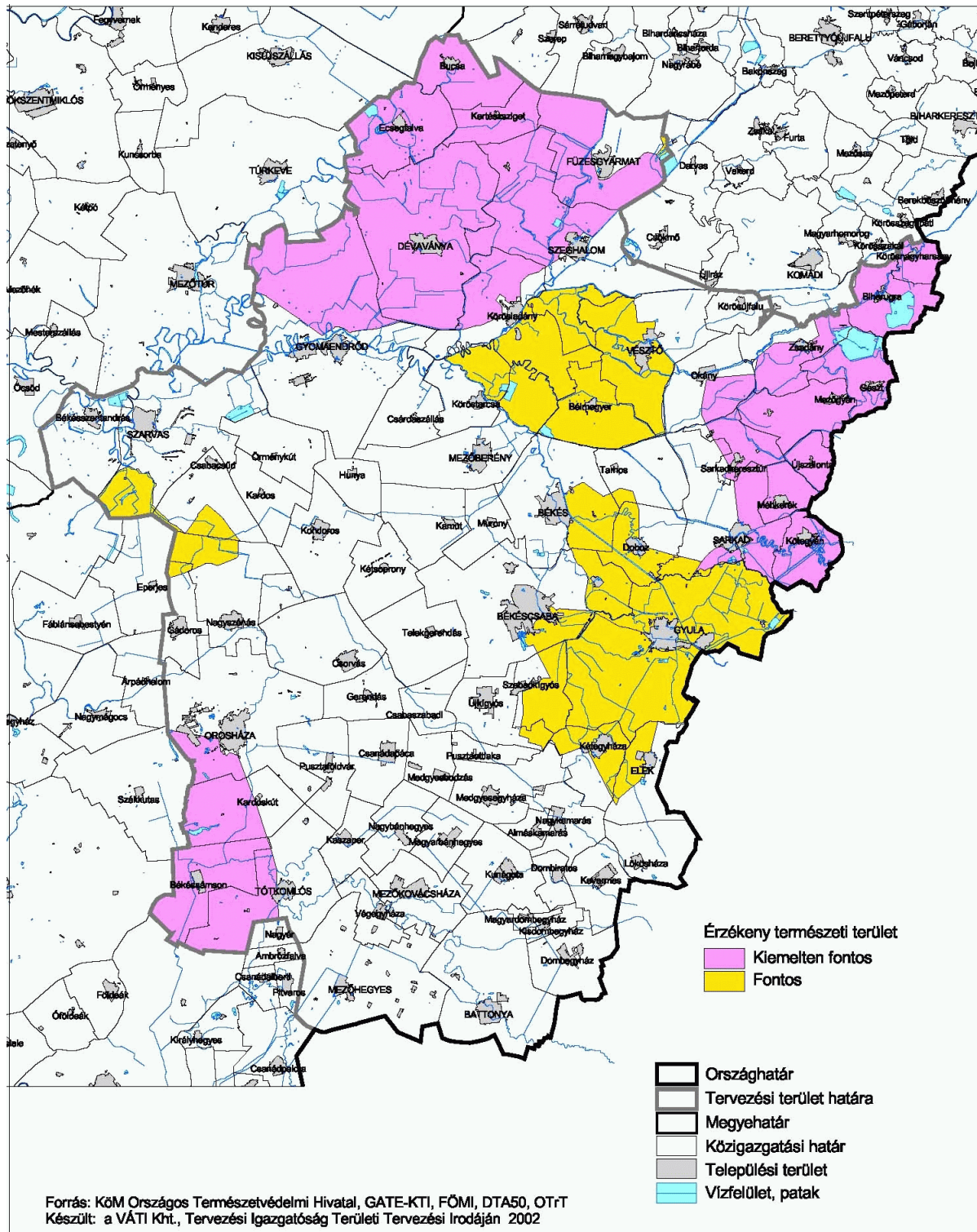
Az NFT részét képező AVOP intézkedéseinek célja az NVT-ben megfogalmazott, támogatott gazdálkodási rendszerekhez kapcsolódó mezőgazdasági termelés és élelmiszerfeldolgozás feltételeinek megteremtése, versenyképességének javítása valamint a vidék felzárkóztatásának elősegítése. A program *négy prioritást* fogalmaz meg. *Támogatott intézkedései* az alábbiak:

1. *prioritás*: a versenyképes alapanyag-termelés megalapozása a mezőgazdaságban:
 - a mezőgazdasági beruházások támogatása,
 - fiatal gazdálkodók pályakezdési támogatása,
 - erdőgazdálkodás korszerűsítése,
 - szakmai továbbképzés és átképzés támogatása,
 - a halászat modernizálása;
2. *prioritás*: az élelmiszer-feldolgozás modernizálása:
 - mezőgazdasági termékek feldolgozásának és értékesítésének fejlesztése;
3. *prioritás*: vidéki térségek fejlesztése:
 - a vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése,

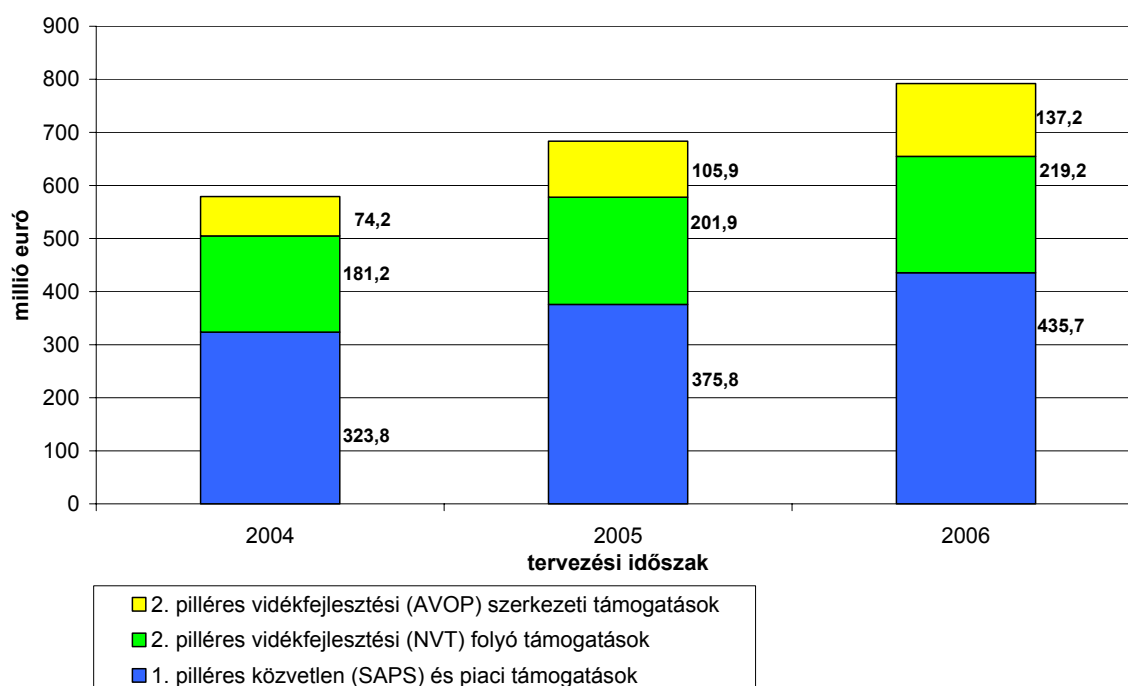
⁶ÉTT: Érzékeny Természeti Területek

- mezőgazdasághoz kötődő infrastruktúra fejlesztése,
 - alapvető szolgáltatások a vidéki vállalkozók és lakosság számára, falufejlesztés és -felújítás,
 - közösségi kezdeményezésű programok (LEADER+) támogatása;
4. *prioritás*: technikai segítségnyújtás

1. ábra. Érzékeny természeti területek Békésben

2. ábra. Magyarország számára előirányzott európai agrár- és vidékfejlesztési források évenkénti és jogcímek szerinti megoszlása (2004–2006; millió euró; nemzeti kiegészítés nélkül)

6.2. A Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT)

A NVT egységes keretbe foglalja az EMOGA⁷ Garancia Részlegéből 80%-os mértékben EU-társfinanszírozott vidékfejlesztési intézkedések hazai végrehajtását. Intézkedései elsősorban a gazdálkodás folyó támogatását biztosítják, és részben a környezeti kihívásokra adnak válasz (agrár-környezetgazdálkodási rendszerek, kedvezőtlen adottságú térségek támogatása, EU-követelményeknek való megfelelés elősegítése, mezőgazdasági területek erdősítése), illetve segítenek az átalakulás okozta gazdasági és társadalmi nehézségek enyhítésében (termelői csoportok létrehozásának támogatása, félig önellátó gazdaságok támogatása, korai nyugdíjazás). *Támogatott intézkedései* az alábbiak:

- agrár-környezetgazdálkodás:
- agrár-környezetgazdálkodási alapprogram,
- integrált növénytermesztési célprogram,
- ökológiai gazdálkodási célprogram,
- Érzékeny Természeti Területek programja,
- kiegészítő agrár-környezetgazdálkodási támogatások;
- kedvezőtlen adottságú és környezetvédelmi korlátozások alá eső területek támogatása;
- az EU környezetvédelmi, állatjóléti és higiéniai követelményeinek való megfelelés elősegítése;
- mezőgazdasági területek erdősítése;
- korai nyugdíjazás;

⁷EMOGA: Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap

- szerkezetátalakítás alatt álló félig önellátó gazdaságok támogatása;
- termelői csoportok létrehozásának és működtetésének támogatása;
- technikai segítségnyújtás.

A 3. táblázat az NVT forrásainak jogcímek szerinti tervezett megoszlását foglalja össze a 2004–2006-os időszakra. Az ezekre vonatkozó támogatási rendeletek és közlemények megjelentek. A korai nyugdíjazás (5) támogatási jogcím csak 2006-ban kerül meghirdetésre. Az egyes jogcímekhez kapcsolódó támogatások 2004-ben az alábbi határidőig voltak igényelhetők:

1. Agrár-környezetgazdálkodás	2004. október 15–november 26.
2. Kedvezőtlen adottságú területek	október 15–november 26.
3. EU követelményeknek való megfelelés	november 1–2005. április 30.
4. Mezőgazdasági területek erdősítése	szeptember 15–október 15.
6. Félig önellátó gazdaságok	október 11–november 7.
7. Termelői csoportok	november 1–november 30.

A források közel 80%-a az első négy intézkedési terület finanszírozását szolgálja. Ezek közül is kiemelkedik az *1. intézkedési terület, az agrár-környezetgazdálkodási rendszerek föld alapú támogatásának* forráskerete, amely az NAKP kibővített folytatását biztosítja.

7. Agrár-környezetgazdálkodás: a NVT alapvető intézkedési területe

A NVT agrár-környezetgazdálkodási intézkedési területe célprogramok formájában olyan *támogatható gazdálkodási rendszereket fogalmaz meg, amelyekhez a gazdák területükkel, gazdaságukkal önkéntes módon csatlakozhatnak*, ha

- legalább 0,3–1 hektár saját tulajdonú mezőgazdasági területük, vagy erre vonatkozó
- legalább 5 éves – tartós – földbérleti szerződésük van;
- betartják a „*Helyes Gazdálkodási Gyakorlat*” előírásait, és vezetik a kötelező nyilvántartásokat (gazdálkodási naplót);
- elfogadják az adott gazdálkodási rendszer technológiai és egyéb előírásait, követelményeit;
- azokat saját gazdálkodásukba beépítik, és annak betartását a szerződés időtartamára vállalják, a teljesítés ellenőrzését pedig elfogadják;
- a vállalt gazdálkodási rendszerhez kapcsolódó képzési programban a szerződés időtartama alatt évente egy alkalommal részt vesznek.

Az EU és a magyar állam ennek fejében a szerződés időtartamára vállalja, hogy ezért a gazdát minden hektár bevitt mezőgazdasági terület után a választott rendszertől függő normatív, hektáronkénti és az infláció mértékével valorizált (értékálló) évenkénti kifizetésben részesíti. A programban való részvétel:

- gazdaönrészt nem igényel;
- a kifizetés 80%-át az EU, 20%-át a nemzeti költségvetés biztosítja;
- nem kell az egész gazdaságot egyszerre bevenni, sőt a különböző gazdaságrészek – az ökológiai gazdálkodás kivételével – különböző gazdálkodási rendszerekhez is csatlakoztathatók;
- nem komplikált pályázat benyújtásával, hanem gyakorlatilag speciális regisztrációs folyamattal indul, amelyben a gazda megadja
 - saját maga és gazdasága alapadatait;

3. táblázat. Az NVT forrásainak támogatott intézkedések szerinti megoszlása (2004–2006; millió euró; 80/20%-os EU/nemzeti társfinanszírozás)

Támogatott intézkedés (FVM rendelet elnevezése)	2004			2005			2006			Összesen			Arány %
	EU	nemzeti	összes	EU	nemzeti	összes	EU	nemzeti	összes	EU	nemzeti	összes	
1. Agrár-környezetgazdálkodás	66,7	16,7	83,4	80,0	20,0	100,0	99,1	24,8	123,9	245,8	61,5	307,3	40,8
2. Kedvezőtlen adottságú és környezetvédelmi korlátozások alá eső területek támogatása	19,8	4,9	24,7	22,1	5,5	27,6	23,3	5,8	29,1	65,1	16,3	81,4	10,8
3. Az EU környezetvédelmi, állatjóléti és higiéniai követelményeinek való megfelelés elősegítése	57,2	14,3	71,5	54,8	13,7	68,5	23,7	5,9	29,6	135,7	33,9	169,6	22,5
4. Mezőgazdasági területek erdősítése	16,1	4,0	20,1	19,4	4,8	24,2	28,3	7,1	35,4	63,8	15,9	79,7	10,6
5. Korai nyugdíjazás	-	-	-	-	-	-	15,5	3,9	19,4	15,5	3,9	19,4	2,6
6. Szerkezetátalakítás alatt álló félig önellátó gazdaságok támogatása	3,4	0,8	4,2	5,7	1,4	7,1	10,1	2,5	12,6	19,2	4,8	24,0	3,2
7. Termelői csoportok létrehozásának és működtetésének támogatása	6,1	1,5	7,6	9,9	2,5	12,4	11,2	2,8	14,0	27,2	6,8	34,0	4,5
8. Technikai segítségnyújtás	12,0	3,0	15,0	10,0	2,5	12,5	8,0	2,0	10,0	30,0	7,5	37,5	5,0
Összesen	181,3	45,2	226,5	201,9	50,5	252,4	219,2	54,8	274,0	602,3	150,6	752,9	100,0

A támogatási rendeletetek, közlemények és gazdatájékoztatók a www.nakp.hu weboldalon a „Kiadványok, publikációk” címszó alatt megtalálhatók.

- azon területei adatait, amelyeket be kíván vinni az adott gazdálkodási rendszerbe;
- az e területek tulajdoni vagy bérleti viszonyait igazoló dokumentumokat;
- kinyilvánítja, hogy az adott rendszer szabályait, előírásait magára nézve kötelező érvennyel elfogadja, és vállalja, hogy a képzési programban részt vesz;
- a képzési programban való részvétel költségeit a program fedezi, tehát a gazdának külön költséget nem jelent.

Az NVT támogatott agrár-környezetgazdálkodási rendszereinek meghirdetése és a kérelmezés a tervek szerint mindig tavasszal, a támogatási határozatok kiadása mindig ősszel, és a kifizetések a vegetáció indulása előtt történnek. A támogatási év szeptember 1-jétől augusztus 31-éig terjed. A programban résztvevő gazdák a támogatás időtartamáig minden év elején, egyszerű kifizetési kérelem alapján egy összegben megkapják az adott évre vonatkozó hektáronkénti kifizetést.

A pályázható rendszereket a 3. ábra foglalja össze. Minden művelési ágban és az állattenyésztésben is többféle rendszer pályázható. Az ábrán felfelé egyre szigorúbb – és ezzel arányosan nagyobb hektáronkénti kifizetésű – rendszerek találhatók. Aki ezek közül valamelyik rendszerhez csatlakozik, a bevitt területein kiegészítő agrár-környezetgazdálkodási intézkedéseket is vállalhat, amelyekért külön kifizetés illeti meg.

A fő programcsoportok tervezett hektáronkénti kifizetéseit a 4. táblázat szemlélteti (1 € = 255 HUF).

Az agrár-környezetgazdálkodási rendszerekhez kötődő kifizetések az 1. pilléres közvetlen (SAPS⁸) és nemzeti kiegészítő (top-up) támogatással, valamint a kedvezőtlen adottságú térség (LFA) támogatással is kombinálhatók, azaz összeadódnak. Ha például valaki gabonát termel ökológiai gazdálkodásban, vállal kiegészítő erózióvédelmi intézkedéseket és a területe gyenge termőhelyi adottságú, akkor az alábbi kifizetésekben részesülhet:

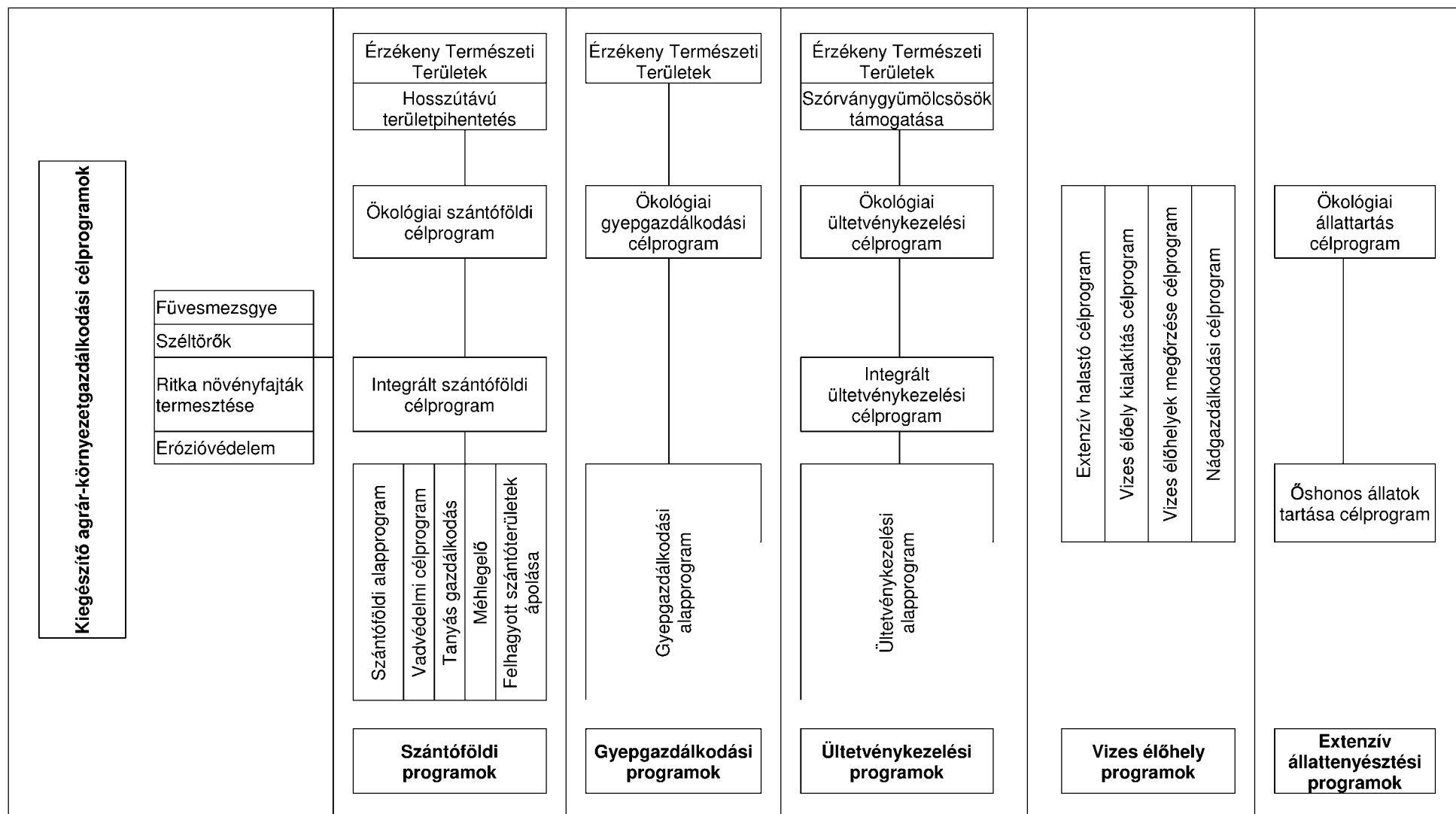
közvetlen (SAPS) alaptámogatás:	18 eFt/hektár,
nemzeti kiegészítő (top-up) közvetlen támogatás	20 eFt/hektár,
NVT: ökológiai gazdálkodás:	45 eFt/hektár,
NVT: kiegészítő erózióvédelem:	10 eFt/hektár,
<u>NVT: kedvezőtlen termőhelyi adottság:</u>	<u>20 eFt/hektár,</u>
<i>Összesen:</i>	<i>113 eFt/hektár.</i>

A példában szereplő gazda tehát az induló évben 113 eFt/hektár kifizetésben részesülhet. Ennek NVT-ből származó (75 eFt/hektár), inflációval növelt értékét minden év első két hónapjában kézhez kapja, ha a vállalt intézkedéseket a szerződés és annak mellékletét képező elfogadott üzemterv szerint betartja, és azt az ellenőrzések is igazolják.

További részletes információk a <http://www.mvh.gov.hu> valamint a <http://www.nakp.hu> Internet-címről nyerhetők, ahol az NVT végleges, teljes dokumentációja is megtalálható.

⁸SAPS: Standard Area Payment System (Standard Területalapú Kifizetési Rendszer)

3. ábra. Az NVT-ben pályázható agrár-környezetgazdálkodási rendszerek (2004)

4. táblázat. Az NVT fő agrár-környezetgazdálkodási programcsoportjainak kifizetései (2004)

Célprogramok		Kifizetés*	
		€/hektár	Ft/hektár
A. Szántóterületek			
A.1. Szántó alapprogram	a) szántóföldi növények	98,04	25 000
	b) zöldségfélék	172,55	44 000
A.2. Tanyás gazdálkodás	a) szántóföldi növények	145,10	37 000
	b) zöldségfélék	215,69	55 000
A.3. Méhlegelő program		74,51	19 000
A.4. Integrált szántóföldi gazdálkodás	a) szántóföldi növények	133,33	34 000
	b) zöldségfélék	223,53	57 000
A.5. Ökológiai gazdálkodás	a) szántóföldi növények-átállási	176,47	45 000
	b) szántóföldi növények-átállt	125,49	32 000
	c) zöldségfélék-átállási	325,49	83 000
	d) zöldségfélék-átállt	200,00	51 000
A.6. Hosszútávú terület-pihentetés	a) 1. évben	376,47	96 000
	b) 2. évtől	133,33	34 000
A.7. Ritka növényfajták termesztése	a) szántóföldi növények	129,41	33 000
	b) zöldségfélék	231,37	59 000
A.8. Érzékeny Természeti Területek szántóföldi programjai		192,16–266,66	49–68 ezer
B. Gyepterületek			
B.1. Gyepgazdálkodási alapprogram	a) gyepes élőhelyek fenntartása	58,82	15 000
	b) szántóföldi területek gyepesítése	290,20	74 000
B.2. Ökológiai gyepgazdálkodási célprogram		58,82	15 000
B.3. Érzékeny Természeti Területek	a) gyepes élőhelyek fenntartása	98,04–129,41	25–33 ezer
	b) szántóföldi területek gyepesítése	194,12	75 000
C. Ültetvények			
C.1. Integrált gyümölcs- és szőlőtermesztési célprogram		388,24	99 000
C.2. Ökológiai gyümölcs- és szőlőtermesztési célprogram	a) átállás alatt	396,08	101 000
	b) átállás után	278,43	71 000
C.3. Ritka szőlő- és/vagy gyümölcsfajták termesztése		231,37	59 000
D. Vizes élőhelyek			
D.1. Extenzív halgazdálkodás		203,92	52 000
D.2. Vizes élőhelyek létrehozása szántókon	a) 1. évben	317,65	81 000
	b) 2. évtől	133,33	34 000
D.3. Ívóhelyek kialakítása		117,65	30 000
D.4. Zsombékosok, mocsarak, lápok gondozása		101,96	26 000
D.5. Nádgazdálkodás		86,27	22 000
E. Állattartási intézkedések			
E.1. Őshonos állatfajták tartása (Ft/egyed)	a) magyar szürke szarvasmarha	113,73	29 000
	b) lovak	119,80	30 550
	c) mangalica sertés	78,43	20 000
	d) juhok	20,59	5 250
	e) baromfi	0,33–1,53	85–390
E.2. Ökológiai állattartás (Ft/egyed)	a) szarvasmarha	74,51	19 000
	b) sertés	58,82	15 000
	c) juh, kecske	18,82	4 800
	d) baromfi	0,26–1,04	65–265
F. Kiegészítő agrár-környezetgazdálkodási intézkedések			
F.1. Erózió elleni védelem	a) szántóföldön	39,22–98,04	10–25 ezer
	b) ültetvények	39,22–231,37	10–59 ezer
F.2. Táblaszegélyek, füves mezsgyék létesítése szántókon	a) 1. évben	462,75	118 000
	b) 2. évtől	39,22	10 000
F.3. Cserjeirtás gyepterületeken	a) 1. évben	168,63	43 000
	b) 2. évtől	62,75	16 000

A NEMZETI AGRÁR-KÖRNYEZETVÉDELMI PROGRAM HAZAI ÉS BÉKÉS MEGYEI MEGVALÓSULÁSA

A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAKP) az EU integrált vidékfejlesztési rendszerének egyetlen kötelező eleme, amely a Kormány jogharmonizációs programjában, valamint az EU Közösségi Vívmányok Nemzeti Programjában egyaránt kiemelt témaként szerepel; lényegében a környezetkímélő mezőgazdasági termelési módszerek elterjesztését és kapcsolódó intézkedések végrehajtását szolgáló komplex támogatási program.

Magyarországon a Kormány 1999. szeptember 21-i ülésén elfogadta a NAKP-ről szóló előterjesztést (2253/1999. Korm. határozat) és elrendelte a program 2000. évi bevezetését 6,5 milliárd Ft keretösszeggel. Sajnos, ennek ellenére a támogatási források biztosításának és az intézményi háttér kiépítésének elmaradása miatt a program csak 2002-ben indult 2,5 milliárd Ft keretösszeggel.

A NAKP erőteljes fejlesztő hatással lehet a kiváló minőségű élelmiszerek termelésére, az egyes agrártevékenységek versenyképességének javulására, a piaci zavarok enyhítésére és a fenntartható földhasználat kialakítására.

1. A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program célkitűzései

Elsődlegesen olyan mezőgazdasági gyakorlat kialakítása, amely a természeti erőforrások fenntartható használatán, a természeti értékek, a biodiverzitás megőrzésén, a táj értékeinek megővésén és az egészséges termékek előállításán alapszik.

Emellett a Program megfogalmaz néhány specifikus célkitűzést is:

- Környezetkímélő mezőgazdasági termelési módszerek széleskörű elterjesztése, természeti értékeink, a táj, a termőföld és a vízkészletek állapotának megőrzése és javítása;
- Hozzájárulás a fenntartható mezőgazdaság stabil földhasználati, termelési struktúrájának kialakításához;
- Piacképes, magas minőségű termékek termelése, az export-lehetőségek javítása;
- A vidéki foglalkoztatási és jövedelemszerzési lehetőségek jelentős bővülése, az alternatív jövedelemszerzési lehetőségek kialakítása;
- A turisztikai potenciál fejlesztése, az ökoturizmus, a falusi turizmus feltételeinek javulása révén;
- Hozzájárulás a vidéki népesség szemléletváltásának elősegítéséhez.

2. A NAKP célprogramjainak típusai

2.1. Horizontális vagy országos célprogramok

A programok a hazai mezőgazdasági földhasználat teljes területére kiterjednek. A horizontális célprogramok célkitűzése az, hogy támogatást nyújtsanak – különféle földhasználati ágakban – a környezetbarát termelési, gazdálkodási eljárásoknak, így elősegítsék a magyar agrárgazdaság hosszú távon versenyképes fejlődését.

Célprogramok:

- Agrár-környezetgazdálkodási alapprogram
- Integrált gazdálkodási célprogram
- Ökológiai gazdálkodási célprogram
- Gyepgazdálkodási célprogram
- Vizes élőhely célprogram

2.2. Zonális vagy térségi célprogramok

A programok az adott térség környezet- és természetvédelmi szempontú mezőgazdasági földhasználatát segítik. Céljuk az, hogy hozzájáruljanak az egyes térségekben az un. tájgazdálkodás kialakulásához, a területek környezeti, természeti értékeinek megőrzéséhez és fejlesztéséhez. Ezek olyan térségek, amelyek természetvédelmi, tájvédelmi, talajvédelmi vagy vízvédelmi szempontok miatt valamilyen speciális hasznosítást igényelnek. Ezek az említett térségi célprogramok hálózatot alkotnak, így alakul ki az Érzékeny Természeti Területek hálózata. Békés megyében ÉTT-terület Dévaványa és környéke.

A vidékfejlesztés és a környezeti szempontból fenntartható gazdálkodás fontos területe az ÉTT területeken folytatott természetkímélő gazdálkodás, hiszen ez összefügg fogyasztási és a kulturális funkciókkal is, mint például a falusi turizmus, az idegenforgalom.

Célprogramok:

- Természetvédelmi célprogram
- Talajvédelmi célprogram
- Vízvédelmi célprogram

2.3. Agrár-környezetvédelmi bemutató gazdaságok kialakítása

2.4. Képzési, szaktanácsadási és demonstrációs projektek

3. Az egyes célprogramok részletezése

3.1. Agrár-környezetgazdálkodási alapprogram

Az alapprogram intézkedései között a gazdálkodás körülményeit feltáró felmérés végrehajtása, a környezeti szempontokat figyelembe vevő, a teljes gazdaságra kiterjedő középtávú gazdálkodási terv elkészítése, és bizonyos táj-, természet-, talaj- és vízvédelmi alap intézkedések végrehajtása szerepel. Az agrár-környezetgazdálkodási terv magában foglalja a tájgazdálkodás lehetőségeit figyelembe vevő környezetkímélő növénytermesztés és állattartás tervének kialakítását.

3.2. Integrált gazdálkodási célprogram

Az ökológiai és ökonómiai szempontok együttes érvényesítése révén a mezőgazdasági termelésben a környezetkímélő „integrált termelés” gyakorlata alakult ki, amelynek terjedése szembetűnő Európában. Hosszabb távon valószínűsíthető, hogy ez az irányzat alapvetőbbé válik a termelésben, az élesedő piaci verseny és a fokozódó fogyasztói elvárások hatására. E célprogramon belül különböző szakmai követelmények vonatkoznak a szántóföldi kultúrákra, a zöldségtermesztésre és az ültetvényekre.

3.3. Ökológiai gazdálkodási célprogram

Ez a célprogram az ökológiai növénytermesztést és állattartást folytató gazdálkodóknak, illetve az arra átállni szándékozóknak nyújt támogatást. A támogatások a különböző művelési ágak illetve állatfajok szerint eltérőek. A biogazdálkodásra vonatkozó EU 2092/91. sz. rendelet betartását is feltételezi a program.

3.4. Gyepgazdálkodási célprogram

A gyepgazdálkodási rendszerek alapvetően a környezetkímélő gazdálkodási eljárások közé tartoznak. Ezeknek az alacsony intenzitású rendszereknek nagy jelentőségük van mind környezeti, mind ökológiai szempontból.

3.5. Vizes élőhely célprogram

A mezőgazdasági műveléssel kapcsolatba hozható vizes élőhelyek szintén nagy jelentőséggel bírnak. Kedvező hatásuk van termelési, természet és tájvédelmi szempontból is. Ezért lényeges védelmük és fejlesztésük a célprogramon keresztül.

3.6. Érzékeny Természeti Területek (ÉTT) célprogram

E térségi programok alapvetően az alacsonyabb termelési potenciállal, de jelentős természeti értékekkel rendelkező területek célprogramjai. Ezekben a célprogramokban a környezeti, a természet- és tájvédelmi szempontok hangsúlyos megjelenése jellemző. Az extenzív termelési adottságú térségekben gyakran jelentkezik a termelési funkciótól eltérő, más hasznosítási célok; az ilyen meghatározott területekre speciális térségi célprogramok léteznek, amelyek teljes egészében illeszkednek az adott térség adottságaihoz, igényeihez.

E térségi programokat egymástól a programban megjelenő védelmi cél különbözteti meg. Ilyen módon eltérnek a természetvédelmi célú programok (ÉTT), illetve a talajvédelmi és vízvédelmi szempontból fontos területek (Környezetileg Érzékeny Területek). Természetesen a programok között átfedések is lehetnek, ahol komplex környezetvédelmi szempontokat kell figyelembe venni.

3.7. Agrár-környezetvédelmi tájközpontok kialakítása, képzési, szaktanácsadási és demonstrációs projektek

A NAKP sikerességéhez egy többfunkciós hálózatot kellett kialakítani, amely segíti a program működését, ahol a hálózat nevéből adódóan az agrár-környezeti programokhoz kapcsolódó tervezési, képzési, kutatási, szaktanácsadási és demonstrációs feladatokkal foglalkozik. E tevékenység az EU-ban alapkövetelmény.

4. A 2002. évi pályázatok értékelése

Mint említettük, a program a 2002. évben került bevezetésre a 102/2001. (XII.16.) FVM rendelet 135–143 §-ai alapján 2,5 milliárd Ft keretösszeggel. Országos szinten 5321 pályázat érkezett be 272 000 hektár területre, 4,5 milliárd Ft összértékben. Így az igények 60%-os kielégítésével 2691 pályázat 153 000 hektár területtel lett nyertes. A kifizetési összeg programoktól függően 10 000 és 50 000 Ft/hektár között változott.

Békés megyében összesen 218 pályázat érkezett be több mint 18 000 hektár területet érintve, 350 millió Ft értékben.

A 218 pályázatból

- 38 volt a nyertes pályázó;
- 180 pályázat nem nyert; ebből:
 - 16 volt a Békés Megyei FM Hivatal által elutasított pályázat,
 - 8 visszavont pályázat volt az ügyfél kérésére,
 - 1 pályázat került más megyének átadásra illetékességből.

A 38 nyertes pályázat célprogramonkénti összetétele:

- az összes nyert támogatás 55 097,79 ezer Ft.; az összes támogatás 15,75%-a;
- a nyertes pályázatok által érintett összes terület 6436,21 hektár; az összes terület 34%-a.

Célprogramonkénti részletezés (a célprogramonkénti összterület százalékában):

- talajvédő gazdálkodási alaprogram: 79,1 hektár (12%);
- integrált növénytermesztési célprogram: –;
- ökológiai célprogram: 3595 hektár (61%);
- gyepegzálkodási célprogram: 680,6 hektár (29%);
- vizes élőhely célprogram: 1907,6 hektár (89%);
- zonális célprogram:
 - szántó: 10 hektár (0,002%);
 - gye: 164 hektár (6%).

A Békés Megyei Földművelési Hivatal a beérkezett pályázatokat befogadta, ellenőrizte és a hiánypótlásokat kiírta. A hiánypótlások benyújtására 15 nap állt a pályázók rendelkezésére.

A pályázatok bírálatát az FVM és a KÖM Tárcaközi Bizottsága végezte, amely döntésének révén 2002. augusztusában megkezdődött a Békés Megyei FM Hivatalnál a nyert pályázókkal való szerződéskötés.

Ez a program az EU-s gyakorlattal összhangban 5 évre szól, területalapú támogatási rendszerként, ahol a gazdálkodók minden évben ellenőrzéseken esnek át, és ezután kapják meg a támogatási összeget.

A területalapú programokon kívül pályázni lehetett egyéb témákban. Békésből az alábbi az alábbi programokra pályáztak.

Agrár-környezetvédelmi Oktatási Programok

Erre a programra 2002.06.21-ei beadási határidőre 6 pályázat érkezett a Békés Megyei FM Hivatalhoz, melyek a hiánypótlások kiírása és 15 napon belül történt feldolgozása után az FVM Agrár-környezetgazdálkodási Önálló Osztályára kerültek elbírálásra.

NAKP kiegészítő állat-beállítási támogatáshoz benyújtott pályázatok

A programra 2002.12.20-ai beadási határidőre 11 pályázat született a megyében; a pályázatok tartalmi és formai elbírálás után kerültek az FVM Agrár-környezetgazdálkodási Főosztályra.

Agrár-környezetvédelmi mintagazdaságok létesítésére kiírt pályázatok

A programra a Békés Megyei FM Hivatalhoz 2002.12. 20-ai beadási határidővel 2 pályázat érkezett.

5. A 2003. évi pályázatok értékelése

A 3/2003. (I.24.) FVM rendelet 67–76 §-ai alapján folytatódott a program. Országos szinten 4,5 milliárd Ft-ot különítettek el a támogatási rendszerre. Országosan 7529 pályázat érkezett be 301 000 hektár területre, 5,5 milliárd Ft összeget érintve, ebből 5114 pályázat összesen 235 000 hektár területtel került be a programba.

Legnagyobb érdeklődés a gyepgazdálkodási célprogram (38%), az ökológiai célprogram (25%) és az ÉTT célprogramok (17%) iránt mutatkozott.

Megyénkben az összes célprogramra 225 pályázat született 281 millió Ft értékben közel 16 000 hektár területet érintve. Ebből 140 pályázat nyert (11 860 hektár) 214 millió Ft támogatási összeget érintve.

5.1 Talajvédő gazdálkodási alapprogram

Az összes megpályázott terület 470,63 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 215,57 hektár (46%);

5.2. Integrált gazdálkodási célprogram

- Almatermésűek: az összes megpályázott terület 37,14 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 37,14 hektár (100%);
- Bogyósok: az összes megpályázott terület 47,18 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 47,18 hektár (100%);
- Szőlő: az összes megpályázott terület: –.

5.3. Ökológiai gazdálkodási célprogram

- Szántó: az összes megpályázott terület 4 075,17 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 3 185,5 hektár (78,2%);
- Zöldség: az összes megpályázott terület 111,24 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 111,24 hektár (100%);
- Gyümölcs: az összes megpályázott terület 32,39 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 10,99 hektár (34%);
- Szőlő: az összes megpályázott terület 0,5 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 0,5 hektár (100%);
- Rét/legelő: az összes megpályázott terület 1 322,42 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 1 290,05 hektár (97,6%);
- Vetőmag: az összes megpályázott terület 39,88 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 39,88 hektár (100%).

5.4. Gyepgazdálkodási célprogram

Az összes megpályázott terület 2 737,08 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 1 331,3 hektár (48,6%).

5.5. Vizes élőhely célprogram

Az összes megpályázott terület 2 343,69 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 2 135,17 hektár (91%).

5.6. Zonális célprogram

- Zonális gyepgazdálkodás: az összes megpályázott terület 2 501,77 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 1 700,2 hektár (68%);
- Zonális szántó: az összes megpályázott terület 1 706,36 hektár; a nyertes pályázatok összterülete 897,27 hektár (52%).

Összességében megállapítható, hogy Békés megyében jelentős érdeklődés mutatkozott a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program iránt, amely alapján az egyes célprogramokban megfogalmazottak megvalósulása esetén Békés jelentősen felzárkózhatna az ország fejlettebb régióihoz, illetve megtörténhetne az uniós normák teljesítése, hiszen egészséges, természeti-, táji értékekben gazdag környezetben biztonságos élelmiszertermelés folytatása, a gazdák jövedelmének növelése és jelentős vidékfejlesztési intézkedések megléte lenne a cél.

Ennek érdekében a kormánynak komolyabban kellene foglalkoznia a program megvalósulásával, és jóval jelentősebb pénzüsszegeket kellene biztosítania a megvalósuláshoz.

MŰKÖDŐ EURÓPAI UNIÓS SZERVEZETI ÉS INTÉZMÉNYI MINTÁK

SZERVEZETI ÉS INTÉZMÉNYI FORMÁK AZ EURÓPAI UNIÓ NÉHÁNY TAGORSZÁGÁBAN

1. Bevezetés

Az agrárágazat az Európai Unió rendszerében a Római Szerződés óta speciális támogatási rendszerben működik, ami a Közös Agrárpolitika (KAP) 1958-ban Stresában kidolgozott mechanizmusa szerint kezdetben csak a piaci rendszerre és annak intézményrendszerére gyakorolt közvetlen hatást. A piaci beavatkozás közös finanszírozású intézményrendszere mellett azonban az egyes tagországokban nemzeti hatáskörben számos olyan állami vagy állam által finanszírozott intézmény működött, illetve részben ma is működik, amelyeknek szolgáltatásai révén az agrárágazat szereplői kedvezőbb anyagi körülmények között tevékenykedhetnek a kiadásainak tisztán piaci viszonyokhoz képest történő csökkentése, esetenként megtakarítása révén. A nemzeti keretben működő agrár-ágazati szolgáltatások rendszere természetesen jelentős mértékben eltér egymástól, hiszen az nem csupán gazdasági, hanem igazgatási, társadalmi és kulturális hagyományokon is alapul. Jellemzően különbözik egymástól például az állam és a civil társadalom szerepe a francia közigazgatási hagyományokra épülő országok (Franciaország, Hollandia, Spanyolország, Portugália), illetőleg az északi országok (Dánia, Egyesült Királyság, Írország) esetében. Így az előbbiek esetében az állami szerepvállalás rendszere a közigazgatás természetes részeként jelent meg azt is eredményezve, hogy az intézményrendszer a gazdasági folyamatok állami befolyásolásának eszközeként működött, míg az utóbbiak esetében a civil társadalom önszerveződésének a rendszere volt a jellemzőbb. Ugyanakkor mindkét modell közelített egymáshoz a partnerek kölcsönös finanszírozási igényeiben. Az állami szerepvállaláson alapuló intézményrendszerek fenntartásához az állam fokozatosan egyre jelentősebb felhasználói hozzájárulást kért, míg a civil alapokon nyugvó intézmények az állami szerep átvállalásának jogcímén igényelték az államtól pénzügyi hozzájárulást.

Az intézményrendszeren keresztül nyújtott állami támogatás ugyanakkor sérti az egységes belső piac alapelveit, ami különösen érzékeny kérdés a közös finanszírozású agrárterületen. Ezen túlmenően az 1980-as évek végétől kezdődően számos országban megkezdődött az állami szerepvállalások újragondolása, és ennek a folyamatnak az eredményeképpen az agrár-intézményrendszer és annak finanszírozása is jelentős mértékben átalakult. Általánosítva elmondható, hogy az 1992. évi KAP reform, az 1994. évi GATT-WTO megállapodás jelentős átalakulást hozott az ágazati intézményrendszer életében. Döntő változásnak bizonyult az, hogy a KAP reformjának eredményeképpen annak piaci intézményrendszere mellett megerősödött a vidékfejlesztési feladat. Ez újabb szempontokat vetett fel egyfelől a KAP tartalmára vonatkozóan, másfelől a nemzeti beavatkozások további korlátozása tekintetében. Mindez azt eredményezte, hogy az agrár-intézményrendszerek támogatása burkoltabbá vált, ami az elemzést megnehezíti. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a korlátozás főleg az elsődleges mezőgazdasági termelésre vonatkozik, így a meglévő ágazati alapokról indulva a kapcsolódó ágazati tevékenységek (feldolgozóipar, kézműipar, falusi turizmus stb.) az intézmények számára új funkciókat jelentettek. Ez a tendencia az intézmények szempontjából egyfelől felvetette a szélesebb ismeretkörrel való foglalkozás igényét, másfelől kibővítette ezen intézmények szolgáltatását igénybe vevők körét, ami a csökkenő agrárnépesség időszakában fontos stabilitási tényezőt jelent.

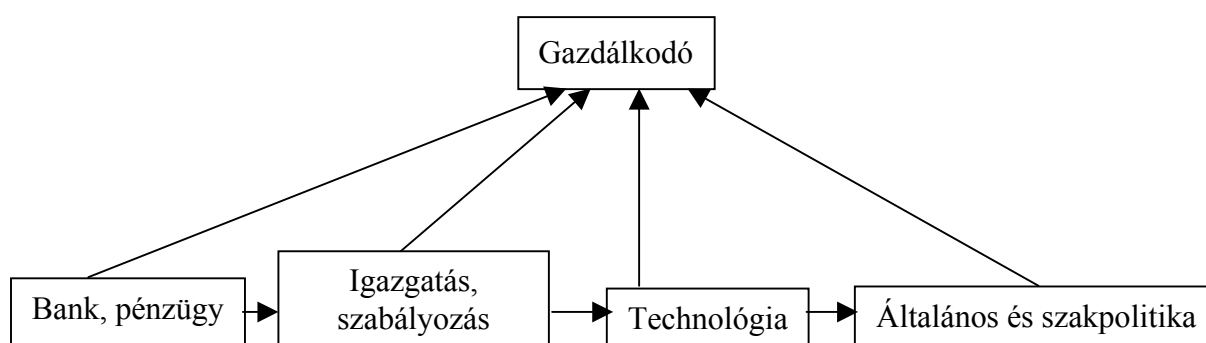
A közösségi költségvetés korlátai ugyanakkor a jövőre nézve új tendenciák elindulását is jelzik. A GDP-arányos befizetés nagy tagországok részéről történő befagyasztása a KAP-

reform további lépéseit, bizonyos intézkedések nemzeti hatáskörbe utalását (ú.n. renacionalizálást), így a nemzeti mozgástér növelését is kikényszeríthetik.

2. Ismeretrendszer

Az agrártevékenységhez, a gazdálkodói döntésekhez számos olyan ismeret és információ szükséges, amelyeknek birtoklása, illetőleg hozzáférhetősége alapvetően meghatározza a gazdálkodás eredményességét. Az EU-n belüli piaci árviszonyok alakulását a KAP kialakítása óta egy központi rendszer – jelenlegi kifejezéssel az agrárpolitika első pillére – határozza meg, így az ezzel kapcsolatos információk és döntések az egyes piaci rendtartásokon keresztül válnak ismertté. Természetesen a piaci viszonyoknak nem csupán árszabályozási értelmében van szerepe a gazdálkodói döntésben, ezért az ezzel kapcsolatos információ a gazdálkodó számára kiemelt fontosságú. Az 1. ábra ugyanakkor a vizsgálandó összefüggés szempontjából lényeges – gazdálkodói döntést befolyásoló – további elemeket szemlélteti.

1. ábra. Ismereti viszonyok az agrárágazati gazdálkodási tevékenységhez

A felsorolt ismereti körök közül az állam meghatározó mértékben az általános és szakpolitika, illetőleg az igazgatás, szabályozás területén rendelkezik közvetlen információs felelősséggel a társadalom, így az agrártársadalom felé. Ezt a felelősséget az EU országaiban a korábban említetteknek megfelelően vagy állami intézményrendszeren keresztül, vagy az agrár-érdekképviselői szervekkel együtt együttműködésben végzik az egyes országok kormányzati szervei. A kormányzatok központi és területi szervei illetőleg az agrár-érdekképviselők által létrehozott szolgáltató szervezetek közötti feladatmegosztás elvei és tevékenységük finanszírozása ugyanakkor az említetteknek megfelelően az elmúlt két évtizedben jelentős változásokon ment keresztül.

3. Oktatás, képzés

A kontinuitásra építő európai agrártársadalom a generációs ismeretátadás mellett a szakmai tevékenység ellátására oktatással, képzéssel készíti fel a jövő generációját. Ez jellemzően olyan állami feladat, amelynek minősége, nyitottsága nevelése alapvető a későbbi eredményes gazdálkodáshoz. A szakmai alapképzés – ugyan eltérő keretek mellett, de – alapvetően állami fenntartás mellett folyik. Ez nem zárja ki ugyanakkor a magániskolák (beleértve a farmerszervezetek által fenntartott képzési helyek) szerepét és lehetőségét. Az EU-15 számos országának a képzési rendszere viszonylag korán irányítja a szakmai képzés irányába a diákokat. A pályaválasztás ezekben a képzési rendszerekben gyakran 12 éves korban megkezdődik. Az agrárágazati szakmai felkészítésben leginkább speciális irányt – a német duális képzés mellett – a dán képzési modell adja. Mindkét országban ugyanakkor a pályaválasztás lényegében 16 éves korra tolódott ki, és jelentős a gyakorlati bázisok, a

termelő tevékenységben való aktív részvétel szerepe. A dán képzés különösen rugalmas, a ciklusokra bontott tanterv gyakorlati és elméleti blokkokból áll, az eltérő szinteken eltérő végzettség és képzettség mellett léphet ki a diák a képzési ciklusból. A vázolt előnyök révén a német és a dán agrárvállalkozók felkészültsége megalapozottabb, szemléletük gyakorlatiasabb.

4. Szaktanácsadás

A szakmai döntésekhez szükséges ismeretek megszerzésének másik fontos keretét az adott ország szaktanácsadási rendszere jelenti. A szaktanácsadás tartalmában, irányultságában – a korábban vázoltaknak megfelelően – szervesen illeszkedik az adott ország gazdálkodási környezetéhez, folyamatos kölcsönhatásban áll az államigazgatás és a gazdálkodói önrendelkezés egyéb elemeivel. Jellemző a felépítésére, társadalmi beágyazottságára, megközelítésmódjára és módszertanára már önmagában az adott országbeli elnevezése is. A német nyelvterületen használt „Erklärung” elnevezés, a francia „vulgarization” vagy az angolszász nyelvekben az angol „extension”-hez illeszkedő szinonimák a felvilágosítás, a népszerűsítés, a tudás-átadás mintegy felülről lefelé irányuló kiterjesztését jelenti, míg az említett nyelvi sorrendben a „Ratgebung”, a „consultation”, illetőleg az „advisory service” kifejezésekkel az egyenrangú partnerek közötti kapcsolat jellemezhető.

A szaktanácsadási rendszerek kiépítettsége, kapacitása és működése meghatározó eleme az EU-15-ökben tevékenykedő gazdák ismeretszerzésének, ismeret-megújításának, a technológiai-transzfer iránti nyitottságuknak, annak eredményességének. A szaktanácsadás szerepének fontosságát a KAP 2003 évi reformja is alátámasztja. A reform „keresztben-megfelelőségi” feltételei között ugyanis az agrártámogatások igénybevételét a szaktanácsadási rendszerbe történő bekapcsolódáshoz köti.

A rendszerbe foglalt és intézményesült szaktanácsadási kapcsolatok nem csupán a gazdálkodók számára jelenthetnek előnyt. A szaktanácsadási kapcsolatban jelentkező gazdálkodói visszacsatolás, a konzultációs viszonylatok esetén adatbázisukhoz történő hozzáférés fontos forrás lehet az államigazgatási, érdekképviselői döntések megalapozásában is. Az ilyen kölcsönhatások alapvetően eltérő kapcsolatot jelentenek a felhasznált anyagok vagy gépek, eszközök használati utasításaként megjelenő, kereskedelmi reklám jellegű „szaktanácsadás”-hoz viszonyítva. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a technológia-transzfer egyedi kérdéseiben ez utóbbi eszközöknek is fontos szerepük van, különösen akkor, ha ez egy adott szolgáltatási csomagként jelenik meg (ilyennek lehetett tekinteni pl. hazánkban a termelési rendszerek tanácsadását is).

A szaktanácsadási rendszerek tartalmi és pénzügyi működtetése, felügyelete az elmúlt időszakban számos strukturális változáson ment át a bevezetőben már említett – főleg anyagi jellegű – okok miatt. A szaktanácsadási rendszer a német és a francia közigazgatási gyakorlaton alapuló országokban elsődlegesen az államhatalmi rendszerbe illeszkedően épült ki. A feladat ellátása vagy a központi hatalom valamely területi szervéhez telepített feladatként, vagy önálló intézményrendszer keretében valósult meg. Ezzel ellentétben az angolszász és a skandináv országok a gazdálkodók önszerveződésére építve, saját szaktanácsadási hálózatot hoztak létre. Mindkét megközelítés esetén a szaktanácsadási rendszer központi és területi egységeket foglalt magába, és rendszerszerű működése érdekében egyaránt foglalkozott általános és szakterületi kérdésekkel. A szaktanácsadási rendszer ugyanakkor az EU-15 országaiban a közvetlen fenntartástól függetlenül is a gazdálkodók egyre kifejezettebb kontrollja mellett végzi tevékenységét. Természetesen a

működtetés, a fenntartás költségviselőjétől függött az, hogy a tevékenység az információk továbbadásának avagy értelmezésének szintjéig terjedt-e, illetőleg az államhatalom vagy a gazda érdekei szerint került-e feldolgozásra.

Tartalmilag a szaktanácsadási rendszerek egyaránt foglalkoznak az általános és a szakterületi kérdésekkel. Az olyan átfogó, a döntéseket hosszú távon befolyásoló témakörök, mint az általános agrárpolitikai kérdések, az ehhez kapcsolódó szabályozások ismerete a gazdálkodó szemében mindig egy-egy adott szakmai kérdéshez kapcsolódóan jelenik meg. Ezért nehéz elhatárolni az általános (horizontális) és a speciális (vertikális, illetve termékhez kötött) szaktanácsadási tevékenységet. A jól működő szaktanácsadási rendszerekben a gazdálkodóval a farm szintjén napi/heti/havi rendszerességgel kapcsolatot tartó személy egy-egy szakterület szakértője, aki gyakran maga is gazdálkodó, míg az átfogó – inkább tervezési szinten jelentkező – problémákkal a területi/regionális/országos szinten szervezett szemináriumokon, képzési programok keretében ismerkedhetnek meg a gazdák. Ez egyidejűleg rámutat arra is, hogy a szaktanácsadási rendszernek jelentős szerepe van a technológia-transzferben, a termelés innovatív fejlesztésében. Egy ilyen típusú szolgáltatási megközelítést a korábbiakban említett támogatási korlátozások kevésbé érintik, mivel ez nem tekinthető a piaci viszonyokat zavaró beavatkozásnak, nincs közvetlen összefüggésben a KAP által finanszírozott – termékhez kötött – piaci intézkedésekkel.

5. Technológiai diffúziós rendszerek

Az agrárágazat termelése jelentős mértékben – a biológiai alapanyag jellegéhez igazodóan – tradíciókra, felhalmozott tapasztalatokra épül; ezért is volt jellemző a generációs ismeretátadás a hagyományos paraszti gazdálkodásban. A mezőgazdasági alapanyag-termelés alacsony profitrátája, a felvevő piac alapvető változása ugyanakkor a XX. század második felében felértékelte az innováció jelentőségét. A szűk profitráta mellett azok a gazdálkodók tudtak ugyanis dinamikusabban fejlődni, akik a folyamatosan változó fogyasztói igényekhez illeszkedően fejlesztették termék-szerkezetüket, annak fogyasztói komfort-fokozatát, megjelenését stb. Ezek a fejlesztések egyaránt érintették a szűken vett mezőgazdasági termelés technológiáját (pl. szaporítóanyag, termelés- illetve tártástechnológia, műszaki eszközök és automatizálás, növényvédelem, állategészségügy stb.), de kiterjedtek a hozzáadott értéket képviselő lépésekre (így a feldolgozás, csomagolás, minőségügy és környezetgazdálkodás területére) is. Az innováció, az ezzel összefüggő ismeretek és készségek ezáltal a termelés hatékonyságának fontos eszközévé váltak. Az ezen a területen elérhető előrehaladás az átlagosnál magasabb profit elérését tették lehetővé, ugyanakkor ennek a területnek a támogatása nem esik korlátozás alá, sőt, lényegében a gazdaság dinamizálása érdekében az EU pozitív megítélése alá esik az ezen a területen nyújtott nemzeti támogatás. Ennek háttérében az a vélemény áll, hogy az eredményes technológia-fejlesztés a gazdaság egészére vonatkozóan pozitív hatású a termelékenység növelése és a munkahelyteremtés révén.

Az innovációs folyamat hagyományos menete sok esetben megakad azért, mert a kutatási eredmények termelési technológiává alakításának költségei lényegesen magasabb, így csak tőkeerős cégek képesek annak finanszírozására. Az *alapkutatás* → *alkalmazott kutatás* → *technológiai fejlesztés* lánc finanszírozását annak érdekében, hogy a korszerűbb és versenyképesebb termékek kerüljenek előállításra, számos állam a befizetett adók egy részének visszaforgatásával felvállalja, fenntartva és működtetve egyfelől kutatási kapacitásokat, de egyidejűleg a kutatási szféra és az alkalmazók közötti közvetítést ellátó

szervezetek is. A változatos rendszerben működő szervezeteknek különböző alaptípusai vannak (1. táblázat).

1. táblázat. Technológia-diffúziót elősegítő szervezetek alaptípusai

<i>Típusok</i>	<i>Cél</i>
Technológiai transzfer szervezetek	A technológiai eredmények közvetítése alkotók és felhasználók között. Eszköz: széleskörű információterjesztés
Diffúziós szervezetek	Technológiai eredmények minél szélesebb körben való megismertetése, az innováció vállalatfejlesztésben és gazdaságfejlesztésben játszott szerepének tudatosítása. Eszköz: információterjesztés, képzés.
Üzleti és Innovációs Központok	A kis- és középvállalkozások innovatív tevékenységéhez szükséges szolgáltatások és vállalkozói potenciál kiváló minőségben történő rendelkezésre bocsátása. Eszköz: szolgáltatási környezet fejlesztése.
Technológiai és Tudományos Parkok	Helyi tudásforrások (kutatási potenciál) és innovatív vállalkozók számára az optimális tudás-transzfert biztosító környezet és infrastruktúra megteremtése, helyileg fellelhető tudásra alapozott technológiai vállalkozások létrehozása. Eszköz: transzfert elősegítő szolgáltatások és infrastruktúra létrehozása és fenntartása.

Forrás: A kutatás-fejlesztést és az innovációt segítő módszerek és alkalmazásuk tapasztalatai az OECD országokban és Magyarországon. Oktatási Minisztérium, Budapest 2001.

A táblázatból is érzékelhetően a technológiai diffúziót elősegítő szervezetek kifejezett célcsoportja azok a vállalkozások, amelyek méretüknél, tőkeerejüknél fogva a technológia-fejlesztéshez szükséges anyagi forrásokat nem vagy csak részben tudják biztosítani, ugyanakkor szellemi kapacitásuk, innovatív karakterük alkalmassá teszi őket a technológiai transzfer aktív befogadására. A szervezetek jellegénél fogva egyértelmű, hogy az agrárágazat vonatkozásában a technológiai diffúziós folyamat a biotechnológiai, géntechnológiai kutatások alkalmazásában (növényi szaporítóanyagok, növény-nemesítés, rezisztencia, állatgyógyászat stb.), a termelés műszaki eszközeinek fejlesztésében (automatizálás, energia-racionalizálás, nano-technika stb.), az élelmiszerbiztonság fokozásában (higiéné, csomagolástechnika stb.), továbbá a környezetgazdálkodás eredményeinek elterjesztésében a meghatározó. Ezek az elemek látszólag távol esnek az agrárágazati termeléstől, ennek ellenére jelentőségük növekvő, hiszen az e területeken megvalósuló technológiai fejlesztés közvetve vagy közvetlenül kapcsolódik az elsődleges agrártevékenységhez, ami az innováció révén a kialakuló termék értékében többnyire a befektetett összeg sokszorosát hozza vissza a vállalkozónak. Tekintettel arra, hogy itt a befektetés közpénzekből realizálódik, lényeges a megtérülés átlátható rendszerének kialakítása.

Az innováció finanszírozásának kereteit a nemzeti kormányok egyedileg alakítják ki. A szükséges pénzforrás eredete alapján ugyanakkor mégis csoportosíthatók a megoldások a piacialapú illetőleg a hitelalapú rendszerekre.

A kormányzati támogatások rendszere – amint azt a korábbiakban már jeleztük – az 1980-as évek gazdasági liberalizálási folyamatainak következtében alapvetően átalakult. Ennek figyelembe vétele mellett is a technológiai-transzfer területén tovább éltek a kormányzati beavatkozás bizonyos eszközei. A kormányzati támogatás szükségességét azokkal az érvekkel tették elfogadhatóvá, hogy

- az adott területen makrogazdasági szempontból fontos viszonylatban a fejlesztés magas kockázata miatt beruházási hiány és ezáltal egyensúlytalanság következne be;
- az innovációból származó társadalmi haszon nagyobb, mint a vállalkozói nyereség, ezért a közszférának kell közbeavatkoznia, mivel a pénzügyi rendszer csak a vállalati hozam alapján mérlegel.

A kormányzati beavatkozások a következő formákban jelentek meg:

- bizonyos kockázatok részbeni vagy teljes átvállalása támogatás vagy adókedvezmény formájában;
- kölcsönökhöz nyújtott kezesség;
- támogatott vagy csökkentett kamatlábak, az általános pénzpiaci feltételeknél kedvezőbb hitelkonstrukciók;
- közületi/magán társas viszony (public-private partnership);
- kormányzati tulajdon illetve fenntartás;
- források pályázati kereteken keresztül történő rendelkezésre bocsátása.

Ezek a módszerek lényegében (az utolsó eszközt leszámítva) az ú.n. költségvetésen kívüli kiadások körébe tartoznak, amelyek mindinkább terjedőben vannak. Tekintettel arra, hogy ezek a kiadások többnyire nem az igénybevételt jelentő év éves költségvetésének keretében kerülnek elszámolásra, ezért felhasználásuk nehezen követhető. Mivel hatásukban a társadalom egészének jelentenek hosszabb távú terheket, igazán pozitív hatást kiegyensúlyozott és stabil kormányzati rendszer mellett lehetséges.

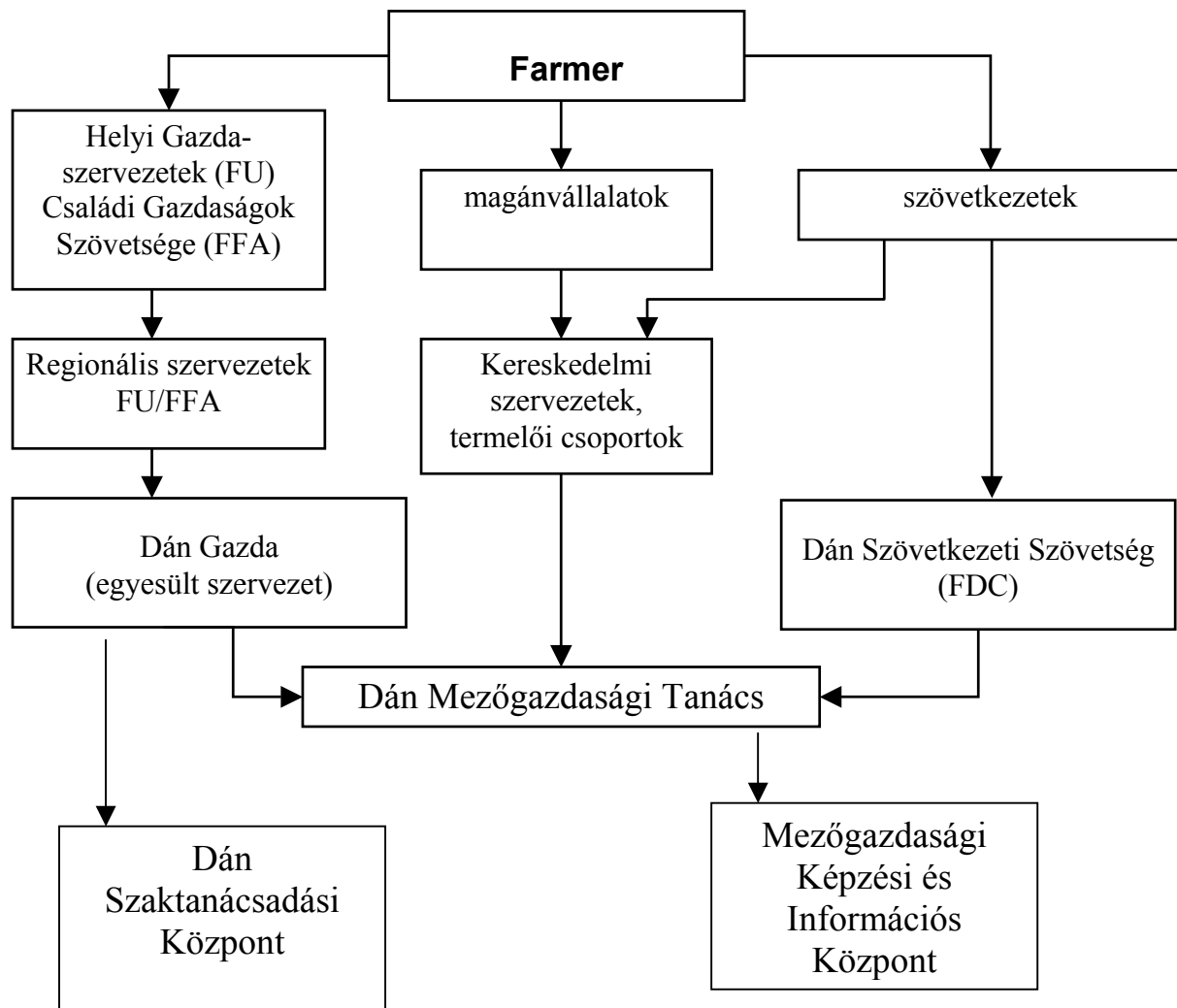
6. Néhány ország agrár-innovációs rendszerének főbb jellemzése

A következő értékelés nem terjed ki az innovációs rendszer teljes egészére, hanem azokra a jellemzőkre épül, amit az adott ország agrár-érdekképviselőinek vezetői személyes véleményük szerint lényegesnek ítélt megkeresésük során. Az érdekképviselői képviselők arra adtak választ, hogy mely agrárinnovációs szolgáltatást veszik igénybe az adott ország mezőgazdasági termelői. Ennek tükrében domináns módon azok a szolgáltatások kerültek szinte kizárólagosan meghatározásra, amelyek a közvetlen napi hatását a gazdák érzik.

6.1. Dánia

A dán agrárágazat klasszikusan az agrártársadalom önszerveződésére építette rendszerét. Az agrárágazat szereplői a XX. század kezdetétől fogva maguk alakították ki azt a szervezetet, amely komplex módon magába foglalja az agrár-érdekképviselőt és a szolgáltatások rendszerét, de a gazdák szervezeteinek súlya meghatározó az agrárképzésben is. A Dán Mezőgazdasági Tanács két alapító szervezete, a Gazdaszervezetek, illetve a Családi Gazdaságok Szövetsége együttesen hozta létre a Dán Szaktanácsadó Központot, amelynek kezdetben a Mezőgazdasági Képzési és Információs Központ is része volt. Ez utóbbi az 1990-es évek során került át a szövetkezeti szektort is magába foglaló Mezőgazdasági Tanács irányítása alá.

2. ábra. A dán agrár-innovációs rendszer főbb szereplői

A szaktanácsadási rendszer a központ mellett területi és helyi ellátást biztosít úgy, hogy a központi és mintegy 90 helyi kirendeltségén a szaktanácsadó munkában közel ezer fő vesz részt tevélegesen fő- vagy részfoglalkozás keretében. A szaktanácsadás döntő súlyát a növénytermesztés illetve a szarvasmarha-tartás technológiai kérdéseit meghaladó mértékben a gazdaságirányítási szolgáltatás jelenti. Ez utóbbi a gazdák számára könyvelési szolgáltatást is ad, amely szolgáltatás meghatározó súlyt jelent az intézmény fenntartásában. Az 1980-as évek kezdetén még 50%-át, míg az 1990-es évek elején a szaktanácsadási rendszer költségeinek mintegy 20%-át állami támogatás fedezte. Ez a szubvenció napjainkra egyedi projektfinanszírozásra zsugorodott. A teljes érdekképviseleti rendszer fenntartásához (beleértve annak nemzetközi részvételét is) egyébként a dán gazdák értékesített termékeik arányában járulnak hozzá.

A Mezőgazdasági Képzési és Információs Központ gondoskodik a gazdák és szövetkezeteik továbbképzéséről szakmai és szervezeti témákban, ellátja a gazdákat eredeti és alkalmazott információkkal. Tevékenysége jelentős mértékben megfelel az agrár-innováció diffúziós követelményeinek, ám finanszírozásában ma már nincs számottevő állami közreműködés, csak a nemzetközi programokban vállalt szerepe alapján részesül projekt-finanszírozásban. Ebben komoly konkurensa a részben állami tulajdonlású DANIDA (Danish International

Development Assistance; Dán Fejlesztési Ügynökség), amelynek tevékenysége ugyanakkor nem korlátozódik az „agri-business”-re. Jellemző a dán viszonyokra, hogy az LOK (Landbrugets oplysnings og kursusvirksomhed) és a DANIDA a versenyhelyzet ellenére egymást kiegészítő tevékenységekben kooperál egymással nemzetközi viszonylatokban.

A dán szolgáltatási rendszerben az utóbbi években jelentős koncentrálódás ment végbe, aminek háttérében az agrárágazat szerkezeti átalakulása és az ezzel összefüggő pénzügyi megfontolások játszottak szerepet. Ma már egységesült az érdekképviseltek rendszere, a felesleges párhuzamosságokat leépítették, és jellemző, hogy a mai kor számítógépes agrárinformációs szolgáltató rendszere már az egyesült szervezet, a Mezőgazdasági Tanács hatáskörében működik.

6.2. Hollandia

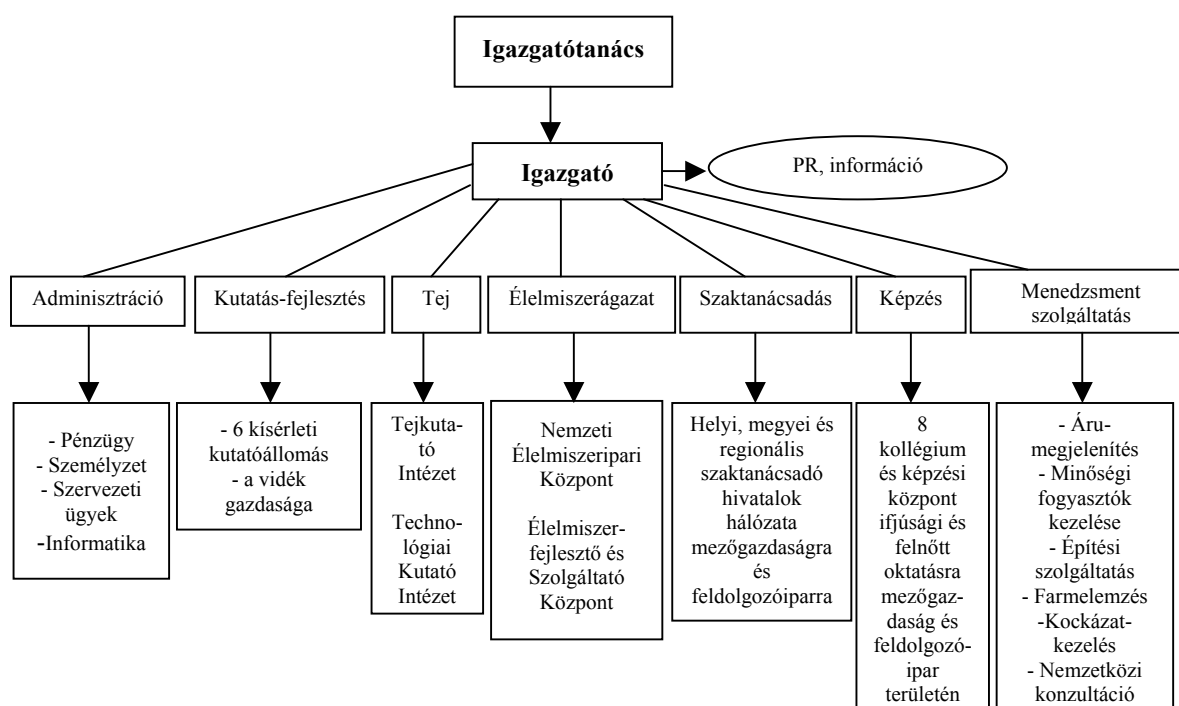
A holland agrár-innovációs rendszert az egyidejű állami és a gazdálkodói részvétel jellemzi. A francia közigazgatási hagyományokon alapuló államigazgatás jelentős súlyt adott az állami intézményeknek. E tekintetben a képzés és a kutatás döntő súlyát a Wageningenben működő egyetem és kutatóintézetek adják. Az egyetem körül kiépített infrastruktúra a modern tudományos és technológiai park minden követelményének megfelel. Hasonló racionális fejlesztések történtek a középfokú szakképzés szintén állami fenntartású intézményeinél is. A holland Mezőgazdasági, Környezeti és Élelmezési Minisztérium területi irodáinak is jelentős szerepe van a gazdák tájékoztatásában, a szaktanácsadásban. A holland ágazati minisztérium ma is fenntartja a kormányzati politika befolyását, és az Utrecht székhelyű DLG (Dienst Landelijk Gebied) ügynökségen keresztül ma is számos szolgáltatást nyújt a holland termelőknek.

Az állami szerepvállalás fokozatos leépítése az 1990-es évek elején ugyanakkor megkezdődött, amikor a holland kormány tízéves programot hirdetett meg a szaktanácsadási szolgáltatási költségek állami fedezetének évente 5%-os csökkentéséről. Ennek reakciójaként a holland mezőgazdasági és kertészeti termelők érdekképviselői szervezete (LTO; Land- and Tuinbouw Organisatie Nederland) megindította a nem agrárpolitikai típusú szolgáltatásokat (pl. egyéni tanácsadás) is. A fennálló állami intézményrendszer következtében ugyanakkor a farmerszervezet szolgáltatási funkciója nem teljes körű, ám a korszerű informatikai rendszerek kialakításával egyre fontosabb szerepet töltenek be a holland gazdák tájékoztatásában, innovációs készségének és ismeretének fejlesztésében.

6.3 Írország

Az ír agrártársadalom szolgáltatási szektorának kialakításában az angolszász hagyományok, a civil szféra szerepének fontossága meghatározó. Az ír közigazgatás is jelentős mértékben épít a polgárok öngazgatási tevékenységére, de példaértékű az állam és a civil szféra összhangja is. Ez a társadalmi beágyazódás érvényesül az ír agrár-innovációs rendszer meghatározó szervezetének kialakításában, működésében és finanszírozásában. Az ír agrártársadalom legfontosabb szolgáltató partnere a Teagasc (The Irish Agriculture and Food Development Authority), amely az integrált kutatás, tanácsadás és oktatási szolgáltatás tevékenységeket integrálja magában (3. ábra). A szervezet részben állami fenntartású, létrehozását nemzeti szabályozás írta elő.

3. ábra. Az ír fél-állami agrár-innovációs szervezet (Teagasc) felépítése

A szervezet az ír agrártermelés minden ágát felölelően végzi tevékenységét, szoros együttműködésben az ágazati oktatási intézményekkel és kutatóhelyekkel, beleértve a vidékfejlesztési témaköröket is. Költségvetésének mintegy 75%-a állami és EU-forrásokból származik; az egyensúlyt a saját bevétellel járó szolgáltatások adják. A költségeknek kb. 40%-a a kutatás-innovációs folyamatokat szolgálja, és mintegy 30-30% a tanácsadásra és a képzési programokra megy. Kiterjedt hálózata mintegy száz területi állomást, szolgáltatási pontot képvisel, az alkalmazottak száma kb. ezeröttszáz. Kilenc ágazati kutatóállomáson mintegy kétszáz kutatót és háromszáz kutatási segéderőt alkalmaznak, ötszázötven körüli tanácsadó látja el a központi és a területi feladatokat, nyolc képző helyen folyik tanfolyami és szakképzés a Teagasc keretein belül.

Kiemelkedően átgondolt innovációs programot alakítottak ki a 2001 és 2006 közötti periódusra, amelynek fő céljai:

- minőségbiztosítás és funkcionális élelmiszerek fejlesztése;
- legelőre alapozott állattartás extenzifikálása;
- alternatív farm vállalkozások és vidéki jövedelemszerzés.

A felsorolt célok az ír Nemzeti Vidékfejlesztési Terv gerincét adják, így érthető a magas állami pénzügyi közreműködés az innovációs tevékenység ösztönzésében.

A szaktanácsadási rendszeren belül két ágra osztva tevékenykednek: egyfelől a technológiai és üzleti szolgáltatásokat azoknak a gazdáknak adják, akik teljes munkaidőben foglalkoznak a mezőgazdasági termeléssel, és kereskedelmi méretekben tevékenykednek; a szaktanácsadás másik ága a kisebb méretű gazdaságokkal foglalkozik – beleértve a fő- és mellékfoglalkozású gazdákat is – elősegítve versenyképességük fokozását, továbbá megismertetve az agrár-

környezetvédelmi, az élelmiszerbiztonsági és a vidéki diverzifikációt segítő intézkedéseket, programokat.

6.4. Portugália

A portugál rendszer a hollandhoz hasonlóan a francia közigazgatási hagyományokra épülve alakult ki. Az 1974-es forradalom után a gyarmatokról visszaáramló jelentős létszámú agrárszaktanácsadó az akkori állami rendszerben helyezkedett el. A portugál gazdasági fejlődés ugyanakkor az 1990-es évek elejére alapvetően megváltozott, és az állami források hiánya miatt az agrár-innovációs szolgáltatások súlypontja áthelyeződött az érdekképviselési szférába. Mindezen folyamatok ugyanakkor nem tették semmissé a már kiépült – az államhatalmi alaphoz kötődő – szolgáltató szervezetek jelentőségét. Így jellemző intézményt jelent az agrárszolgáltatások piacán az állam által létrehozott fejlesztő ügynökség (IFADAP, Instituto de Financiamento e Apoio ao Desenvolvimento da Agricultura e Pescas; Mezőgazdasági és Halászati Fejlesztési és Finanszírozási Intézet). Az intézet a mezőgazdasági tárca intézménye, s több mint négyszáz alkalmazottjával segíti a mezőgazdasági fejlesztések finanszírozásának komplex folyamatát egyéni és csoportos tanácsadással, tervezéssel. Tekintettel arra, hogy az állami pénzügyi támogatási formák lebonyolítása is e szervezet hatáskörébe tartozik, az általuk nyújtott képzési és tanácsadási szolgáltatás közvetlenül hasznosuló és hatékony segítség a termelők és szövetkezeteik számára.

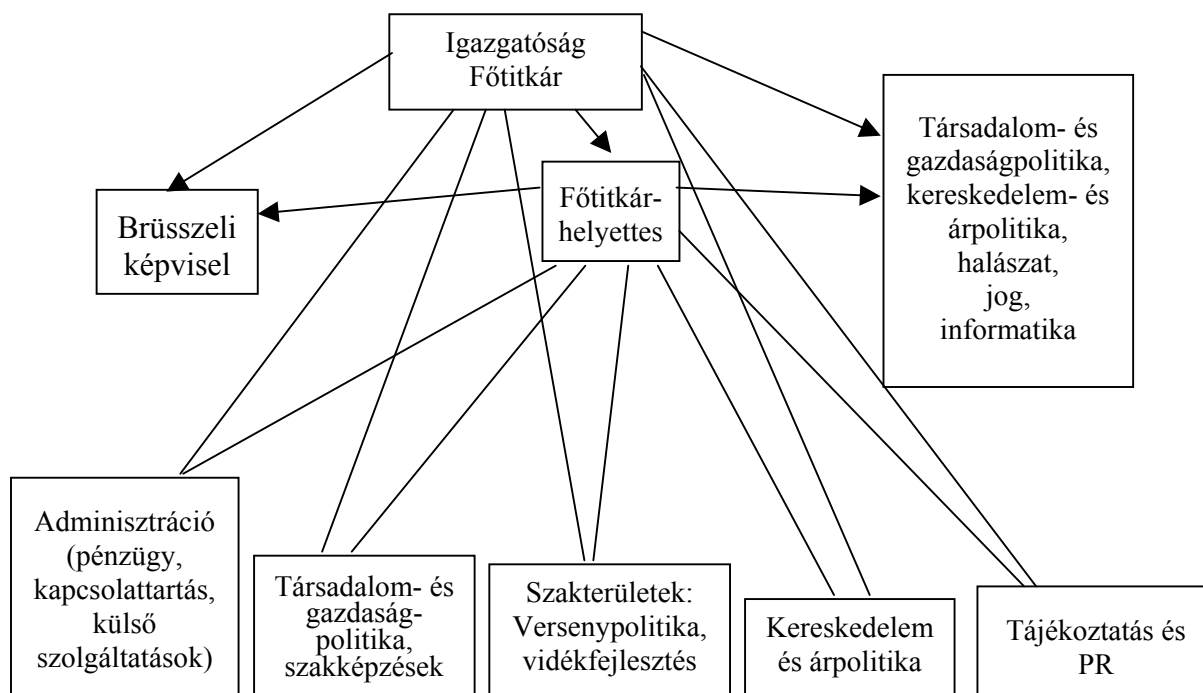
A portugál érdekképviselések rendszerében ugyanakkor leginkább a CONFAGRI (Confederação Macional Cooperativas Agrícolas) szerepe a meghatározó, amely a termelők szövetkezeti rendszerben működő szakági csoportjait egyesítette lényegében az 1990-es évek elejére. Ez a fúzió jelentős szakmai háttérrel biztosít a szervezetnek, és a laza együttműködésből egyre határozottabb kooperációt alkalmazó CONFAGRI a szakterületeken meglévő szakgárda koordinálásával fokozatosan felvállalta a szolgáltatási szerepet.

A szolgáltatási rendszerben szerves egységet mutat a nemzeti és az EU-szintű ügyek kezelése. (Ebben hasonló a dán mezőgazdasági belső szerkezetével, ám attól annyiban eltér, hogy a dánoknál a gazdaszervezet és a szövetkezeti szervezet közös rendszerét képviseli a Tanács.) A szervezet belső funkcionális rendszerét a 4. ábra mutatja, érzékeltetve, hogy az egyes szakterületen dolgozó szakemberekre jelentős felelősség hárul, hiszen ez a szövetkezetek által finanszírozott szolgáltatás az egyes szakterületeknek megfelelő minimális létszámmal működik.

A portugál gazdaszervezet (Confederação dos Agricultores de Portugal – CAP) szintén felépítette szolgáltató szervezetét, amely a CONFAGRI horizontális rendszerével ellentétben inkább igazodik a termelési ágazatokhoz. Ennek megfelelően a belső szerkezetben az általános finanszírozási és jogi tanácsadó szolgáltatás és információ mellett a következő horizontális és vertikális területeken építettek ki tanácsadó tevékenységet:

– műszaki témák	– állattartás
– agrárszerkezet-politika	– kertészet
– tájvédelem	– szőlőtermesztés és borászat
– vízgazdálkodás	– olivatermesztés
– termelés és logisztika	– gabonatermesztés
– minőségbiztosítás az élelmiszerágazatban	– dohánytermesztés
– bioenergia és biotechnológia	– dísznövény-termesztés

4. ábra. A CONFAGRI szervezete

7. Az ismertetett minták hasznosíthatósága a tervezett Békés megyei innovációs hálózat szervezéséhez

A tervezett megyei hálózat szempontjából külön kiemelést érdemelnek a dániai, a hollandiai és az írországi megoldások.

Dániában gyakoriak a szaktanácsadási illetve technológia- adaptációs célból létrehozott önálló szervezetek. A vidékfejlesztési és főként az agrárpiaci koordináció céljából létrehozott szervezetek szövetkezeti formában működnek. Számos profiljuk között számunkra is figyelemre méltó az alkalmazott tudományos kutatás és az eredmények adaptációjának átadása, felhasználásuk menedzselése, technológiai kísérleti állomások létesítése az agrártermelők számára.

Hollandiában a sokféle szolgáltatást nyújtó szövetkezetek között külön említésre méltóak a farmerek önálló gazdálkodásának szempontjából rendkívül fontos könyvelési szövetkezetek, a mesterséges megtermékenyítéssel foglalkozó szövetkezetek, a kölcsönös biztosítási szövetkezetek, a munkaerő-helyettesítési szolgáltatást nyújtó szövetkezetek.

Ha az imént említett dán és holland szövetkezeti modellekből elhagynánk a regionális és az országos központokat, valamint azt, hogy a szövetkezetek alkalmazottai nyújtják a szolgáltatásokat, és helyette azt az alapelvet hangsúlyoznánk, hogy a szervezet csak közvetítené a külső szolgáltatókat az igénylők felé, már nagyon megközelítenénk a tervezett Békés megyei innovációs központok működésének fontos jellegzetességeit. Természetesen a regionális és az országos összefogás Magyarországon is elengedhetetlen, de jelen projekt megyei viszonylatban kutatta részletesen a lehetőségeket azzal, hogy a megyei innovációs hálózat – annak sikeres megszervezése és működtetése esetén – országos minta is lehet.

Talán az említett nyugati modellek közül a leginkább adaptálhatónak az *írországi* példa tűnik, amely már egy országosan is erősen integrált képet mutat. Ebben a szakmai közép- és felsőfokú oktatáson, továbbképzésen és szaktanácsadáson át a kutató- és az eredményeket adaptáló kivitelező szervezetekig minden összekapcsolódik. A szaktanácsadási rendszer megkülönbözteti és eltérő módon kezeli a piacorientált fejlődő gazdaságokat és a részmunkaidős, esetleg a „megélhetési” gazdaságokat. Kiemelkedő értéke a rendszernek, hogy a „felülről” ható állami szerepvállalás és az „alulról” jövő civil kezdeményezések nagyon jó összhangban vannak egymással. Sajnos, Magyarországon e tekintetben jelenleg is inkább diszharmónia van.

A „RÉGI” EURÓPAI UNIÓ (EU 15) LEGELTERJEDTEBB SZÖVETKEZETI MODELLJEI

A szövetkezeti gazdálkodás megértéséhez, és napjainkban is alkalmazható szövetkezeti formák kialakításához tekintsük át röviden az Európai Unió tagállamaiban legelterjedtebb szövetkezeti modelleket. A szövetkezetek felépítése és működése nem egységes a tagállamokban, ezért az egyes modellek bemutatása esetén azokat az országokat választottuk ki, melyekben azok különösen hatékonyan működnek.

Azok a gazdasági feladatok – melynek a gazdaságosabb ellátása céljából a termelők illetve a fogyasztók létrehozzák a szövetkezeteket –, meghatározzák tevékenységük fő irányvonalát is, így elnevezésük is ezen alapul: így beszélhetünk hitel-, beszerző, értékesítő, feldolgozó, szolgáltató és termelési szövetkezetekről. Ezek a legelterjedtebb típusok, a gazdasági életben azonban még számos formája megtalálható.

A szövetkezetek a gazdasági élet szerves részét képezik, ezért valószínű, hogy a jövőben is legalább olyan fontosak lesznek, mint eddig. Mint minden üzleti szervezetnek, a szövetkezeteknek is igazodniuk kell a gazdasági környezetük változó körülményeihez. Egyetlen szervezeti forma sem tartózkodhat attól, hogy környezetéhez alkalmazkodjon, ha sikeres és életképes kíván maradni.

Az alábbi elemzés először bemutatja az Európai Unióban legelterjedtebb szövetkezeti formákat, majd a globalizálódó gazdaság hatására a szövetkezeti életben végbemenő változások leglényegesebb irányvonalaira igyekszik rámutatni.

1. Hitelszövetkezetek

A hitel- és takarékszövetkezetek számuk és tagságuk alapján a világon a legelterjedtebb szövetkezeti formát jelentik. A szövetkezeti banki hálózat csírái, és egyúttal a ma is működő alapegységei, a hitelszövetkezetek a múlt században, Németországban jöttek létre mint mezőgazdasági és ipari kistermelők termelési tevékenységének hiteligényét kielégítő ún. (főleg mezőgazdasági) termelői hitel- és takarékszövetkezetek.

Az elsősorban üzleti hitelezésre berendezkedett szövetkezeti banki rendszerek struktúrájának kialakulásában három változatot lehet megkülönböztetni:

- A helyi, primer szövetkezetekből induló, alulról építkező szövetkezeti rendszer, amelyben a helyi hitelszövetkezetek létrejötte után hozták létre a másodlagos, esetenként harmadlagos regionális, illetve központi szövetkezeti bankokat. Ezek a bankok ma is jórészt a klasszikus elvek szerint működnek, vagyis az alapegységek látják el helyi szinten a banki funkciót. Fiókbankok létrehozása, illetve működtetése nem jellemző, legfeljebb 1-2 fiókinvézetet működtetnek. Ez a fajta szövetkezeti banki rendszer elsősorban Európában terjedt el, leginkább a Raiffeisen-féle bankok jellemzői.
- A második típusú struktúra szerkezetében nagyon hasonlít az előző formához, viszont kialakulásában eltérő utat követett. E típus esetén először egy központi bank jött létre, amelyik helyi hitelintézeteket hozott létre. Az idők során a központi bank mint résztulajdonos kivonult ezekből a helyi hitelszövetkezetekből, s tevékenysége

lényegében ugyanolyanná vált, mint egy eredetileg alulról építkezett szövetkezeti banki rendszer esetében a központi bank tevékenysége.

– A harmadik változatban egy központi szövetkezeti bank fiókbankokat hozott létre. A szövetkezeti jelleg ennél a típusnál nem a működésben érvényesül, hanem abban, hogy a szövetkezeti mozgalom fejlődését segíti elő azáltal, hogy szövetkezeti szervezetek alapítását és működését finanszírozza.

A szövetkezeti bankok gyökerei Németországban Schulze-Delitzsch által 1850-ben alapított kölcsönös hitelegylethez nyúlnak vissza. Hasonlóan más kölcsönös hitelegylet alapításához, ezek létrehozásának célja a kisiparosok és a kiskereskedők tevékenységének segítése, sajátos igényeinek kielégítése volt.

Szövetkezeti tevékenységét szülőfalujában, Delitzschben kezdte, ahol is a kisiparosok nehéz helyzetét látva, rajtuk szövetkezetek szervezésével próbált segíteni. 1849-ben, tehát az első hitelszövetkezet létrehozását megelőző évben két nyersanyagbeszerző szövetkezetet is szervezett a faluban élő iparosok számára a szövetkezeti önsegély alapján. Az önsegélyező szövetkezet azonban nem volt maradéktalanul sikeres, mivel az igazi probléma nem az olcsó anyag beszerzése volt, hanem az, hogy a faluban működő kisiparosok a mégoly olcsón beszerzett anyagok árát sem tudták megelőlegezni.

Schulze látta, hogy a kisiparosoknak hitelre van szüksége, ezért szervezte meg az ún. előleg egyesületeket, amelyek személyi hitelt nyújtottak. 1858-ban már több mint 30 előleg egyesület működött az országban. Később, 1865-ben pedig ezeknek az előleg egyesületeknek a pénzellátására úgynevezett "Hitelellátó és Pénzkiegyenlítő Központot", azaz egy részvénytársasági formában működő szövetkezeti bankot hozott létre. Schulze-Delitzsch nevéhez fűződik az első egyesületi formában létrejött szövetkezeti szövetség megalakítása is.

Schulze-Delitzsch a hitelszövetkezetekről vallott nézeteit egy összefüggő rendszerben foglalta össze. Ennek lényegesebb pontjai:

- A hitelszövetkezet által vállalt kockázat és a szerzett nyereség a tagokat illeti.
- A hitelszövetkezetben a tagok közti pénzforgalom teljesen üzleti alapon bonyolódik, a hitelszövetkezet a szokásos banki kamatot fizeti a tagjainak a betéteiért, illetve a szokásos banki kamatokon ad hitelt a tagoknak
- A hitelszövetkezetnek tartalékalapot kell képeznie, melynek célja a veszteség fedezése és a szövetkezeti saját vagyon növelése.
- Belépéskor a hitelszövetkezet tagjai üzletrészt kötelesek jegyezni, melynek minimális nagysága meghatározott, de a maximális nem. A tagok összessége által jegyzett üzletrész alap képezi a szövetkezet alaptőkéjét. A nyereséget az üzletrészek arányában osztják fel. (Ez a jellemző ellentétes a rochdale-i elvekkel.)
- A „szolidáris szavatosság” elve: a hitelszövetkezetben a szövetkezet által harmadik személytől (banktól) felvett kölcsönt a tagok összessége szavatolja, és a közösen felvett hitelnek minősül. A hitelszövetkezetek eredeti céljai között nagyon nagy jelentőséggel szerepelt a közös hitelfelvétel mellett, hogy a tagok megtakarításaiból is bocsátottak ki kölcsönt.
- A Schulze-Delitzsch-féle hitelszövetkezetben a tagság nyitott, minél sokszínűbb a tagság, foglalkozás, lakóhely stb. szerinti megoszlása, – Schulze szerint – annál biztonságosabban működik a hitelszövetkezet.
- A fentieknek megfelelően a szövetkezet által nyújtott kölcsönök alapvetően rövidlejáratúak.

- A hitelszövetkezet célja az, felölelje a banki szolgáltatások minél szélesebb körét, s ily módon valódi népbankká váljon.

Schulze hitelszövetkezeti modelljét a kisiparosoknak szánta, a mezőgazdaság és a vidéki élet sajátosságaihoz igazodó falun működő hitelszövetkezet létrehozása Friedrich Wilhelm Raiffeisen nevéhez kötődik. Az első Raiffeisen szövetkezetet 1862-ben, Anhausenben alapította.

1871-ben már 77 Raiffeisen által alapított hitelszövetkezet működött a Rajna vidékén. Ezek annyiban már akkor sajátosak voltak, hogy tevékenységük egy meghatározott településre, pontosabban egy község területére terjedt ki. Raiffeisen nem elsősorban az ipari munkásság, illetve a kisiparosok megsegítésére kívánt szövetkezetet létrehozni, hanem a parasztság élet- és termelési körülményeinek javítására, köztük sajátos hiteligenyeinek kielégítésére törekedett.

Németországban Raiffeisen is nagyon korán felismerte, hogy a helyi szinten működő hitelszövetkezetek létrehozása mellett szükség van pénzügyi tranzakciók lebonyolítására, regionális bankokra is. Az első regionális bankot Raiffeisen 1872-ben hozta létre Rajnai Mezőgazdasági Hitelbank néven, majd ezt több követte.

Hasonlóképpen Schulzehoz, Raiffeisen is felállította a saját szövetkezeti rendszerét, amelynek legfontosabb sarokpontjai a következők:

- Bevezette az ún. szomszédsági viszony fogalmát a hitelszövetkezetekben. Ez azt jelentette, hogy egy szövetkezet tevékenysége csak egy, összetartozó közösségre terjed ki.
- Eleinte Raiffeisen belépéskor nem akarta kötelezni a tagokat az üzletrész jegyzésére. Később, 1871 után a Schulze hatására módosított jogi szabályozás ezt kötelezővé tette.
- A tagság egyetemlegesen szavatolja a külső forrásból felvett hiteleket.
- Raiffeisen is kötelezővé tette a tartalékalap képzését. A tartalékalap azonban nem volt felosztható a tagok között a szövetkezet feloszlása esetén, hanem azt új szövetkezet alapítására kell fordítani.
- Az üzletrészek után nem járt osztalék a Raiffeisen szövetkezetekben. A nyereség a tartalékalapot növelte. A Schulze-féle szövetkezetekhez hasonlóan, betétet bárkitől elfogadhatott a hitelszövetkezet, hitelt azonban csak a tagoknak nyújtott.
- A hitelszövetkezet tevékenységét nem korlátozta pénz- és hitelműveletekre, hanem áruforgalmazásra is kiterjedt.

Mivel a hitelszövetkezeti mozgalom hazája Németország, e szövetkezeti típus bemutatásánál is a német modellt választottuk. A Németországban működő mintegy 2500 hitelszövetkezet az ország pénzügyi célú szövetkezeti szövetségei derékhatát alkotja. Többségük működését a múlt század végén önszegély alkalmazásával alapozták meg. Folyamatosan növekedtek, s ma a három legjelentősebb német szövetségi általános bankcsoport keretében tartják őket számon. A hitelszövetkezetek hálózatát inkább a hagyományosan városokban létrehozott Népbankok, valamint az inkább a vidéken elhelyezkedő Raiffeisen bankok alakították ki.

Valamennyi hitelszövetkezet jogilag és gazdaságilag önálló vállalkozás, amelyet tagjai, akik egyidejűleg üzletfelei is, tartanak fenn. A 30 millió üzletfélnek fele a bankjában tagként is részes.

A német hitelszövetkezetek 11 szövetkezeti területi szövetséget hoztak létre. Ezek a csatlakozó szövetkezeteknek jogi, adóügyi és üzemgazdasági kérdésekben adnak tanácsot és segítséget. Figyelemmel kísérik a szövetkezetek működését, s ezen túl sokoldalú szolgáltatást is nyújtanak. Részt vesznek a szövetkezetek alkalmazottainak képzésében és továbbképzésében.

A külső anyagi források bevonása a szövetkezeti szektorba a hitelszövetkezeteknek a csúcsbankjukkal és a szövetkezeti szakosított intézményekkel való együttműködés alapját képezi. Országos szinten a hitelszövetkezeteket a német Népbankok és Raiffeisen bankok országos szövetsége támogatja.

Egyes kereskedelmi bankok, valamint a Népbankok és a Raiffeisen bankok területi partnereiként készek arra, hogy az aktív üzletmenetben (átmenetileg) fel nem használt pénzeszközöket befektessék és refinanszírozási igényeiket is kielégítsék. A szövetséges partnerek finanszírozási területén való közreműködésben különösen említésre méltó a legfontosabb jelzálogbankok, lakásépítő takarékbankok, biztosítótársaságok, befektetési társaságok, ingatlan alapok. A szolgáltatások skáláját tulajdonkezelő, lízingelő és faktoring társaságok egészítik ki.

A szövetkezeti bankok sikereiket három tényezőnek köszönhetik: közel vannak ügyfeleikhez, decentralizált a szervezetük és működik a banki szövetség.

A szövetkezeti bankok nagyon fontos funkciót látnak el azáltal, hogy közvetítő szerepet vállalnak az állami finanszírozási, illetve támogatási programok által nyújtott alacsony kamatozású kis és középvállalkozások számára biztosított hitelek eljuttatásában a tagjaikhoz.

Gazdasági előnyük, sőt gazdasági fölényük a kereskedelmi bankokkal szemben egyrészt az, hogy jobban ismerik ügyfeleiket, ami a kihelyezés kockázatát csökkenti, másrészt az, hogy a tőkéjük saját, az idők során felhalmozott tőke, így kisebb lesz az igényük külső tőke bevonására.

A helyi szövetkezeti bankok esetében a szövetkezeti sajátosságok éppen a tevékenységükben ragadhatók meg. A helyi bankok tevékenysége betétek gyűjtésére, általában rövid, illetve középlejáratú hitelek nyújtására, valamint készpénz nélküli pénzforgalom lebonyolítására korlátozódik. Pénzügyi szolgáltatási választékukat elsősorban a falusi lakosság igényeihez igazítják.

A központi bankok, amelyek egyrészt védőernyők a tagbankok felett, másrészt viszont tevékenységük sokban hasonlít a többi üzleti bank tevékenységéhez. Különleges vonásuk leginkább a tevékenység bizonyos mértékű zártságában ragadható meg, amely a védőernyő hatással kapcsolatos.

A hitelszövetkezetek elsősorban hitelnyújtásra rendezkedtek be, a megtakarítások növekedését, a betételhelyezést ennek a célnak a megvalósítása érdekében ösztönzik. Alapvetően úgy igyekeznek működni, hogy a betétekre valamivel nagyobb kamatot tudjanak adni, mint a kereskedelmi bankok, ezzel egyidejűleg a hitelszövetkezettől felvett hitelekre kisebb kölcsönkamatot számítanak fel.

A szövetkezeti bankok kizárólag, vagy döntő többségben szövetkezetekbe, illetve szövetkezetek vállalataiba fektetnek be. A kedvező betéti- illetve kölcsönkamat-feltételeken

túlmenően a hitelszövetkezetek többsége további kedvezmények nyújtásával igyekszik a tagjait szolgálni. Kiemelkedő fontosságú terület a biztosítás. A hitelszövetkezetek két olyan biztosítási formát vezettek be, amelyeket más pénzügyintézetnél nem találunk meg. Az egyik ezek közül az úgynevezett megtakarítási életbiztosítás, a másik a hitelbiztosítás. Mindazok a hitelszövetkezeti tagok, akik betétet helyeznek el a szövetkezetben, külön biztosítási díj fizetése nélkül, automatikusan életbiztosításhoz jutnak.

A másik, ugyancsak a hitelszövetkezeti tagsághoz kötődő biztosítási forma az úgynevezett hitelbiztosítás. Külön biztosítási díj fizetése nélkül, valamennyi, a hitelszövetkezetektől felvett tagsági kölcsön, illetve hitel automatikusan biztosított, és a tag elhalálása vagy fizetésképtelensége esetén a kölcsönt nem kell visszafizetni. Hasonló megoldást alkalmaznak arra az esetre, ha a vállalkozás csődbe jut.

Ezeknek a megoldásoknak a technikájához tartozik, hogy maga a hitelszövetkezet biztosító társaságnál tovább biztosítja mind a betéteit, mind pedig a tagoknak nyújtott élet-, illetve vállalkozásbiztosítást.

A hitelszövetkezetek működésének állami szabályozása különösen hangsúlyos kérdést jelent, mivel ez az a szövetkezeti típus, amelyik a modern szövetkezeti rendszerekben központi helyet foglal el. Az állam leginkább a szövetkezeti bankokon keresztül tudja kedvező irányban befolyásolni egyrészt a kis- és közepes váltakozások tevékenységét, másrészt a többi szövetkezeti ágazat működését.

2. Beszerző, fogyasztási, értékesítő és feldolgozó szövetkezetek

Az Európai Unió tagállamainak élelmiszervertikumaiban kiemelkedő szerepet játszanak a beszerző, a fogyasztási, az értékesítő és a feldolgozó szövetkezetek. Tárgyalásuk azért célszerű egy logikai egységben, mert működési elveik rendkívül hasonlóak, és elterjedésük is gyakran párhuzamosan történt, valamint közös kiindulási eseményekhez köthető. A beszerző, az értékesítő és a feldolgozó szövetkezetek esetén a termelők alkotják azt a csomópontot, mely szervezi a koordinációt, a fogyasztási szövetkezetek esetén pedig a fogyasztók. A termékpályákon belüli vertikális kapcsolatok kiépülése is hasonló, a különbség annyi, hogy a termelői csomópont koordinációja főként felfelé (a beszerzői szövetkezetnél lefelé) irányul, a fogyasztói csomópont esetén pedig a termékpályán lefelé a termelés irányába.

Ezek a szervezetek nagyrészt horizontális, kisebb részt vertikális irányban koordinálják a termékpályák szereplőit. Habár a tagállamok szinte mindegyikében megtalálhatók, nemzeti különbségek kimutathatók kialakulásukban, működési rendjükben és az állammal való kapcsolataikban. A beszerző, az értékesítő és a feldolgozó szövetkezeti típus bemutatásánál főként a dán modellt vettem alapul, mivel a termékpályák szereplői közti gazdasági koordináció különösen hatékony eszközének bizonyult, a fogyasztási szövetkezetek esetében pedig az angol és a svéd mintát.

2. 1. A beszerző, értékesítő, feldolgozó szövetkezetek dániai modellje

Dániában a XIX. század utolsó évtizedében a gazdálkodók érdekeik védelme érdekében elsőként mezőgazdasági egyesületeket alapítottak, főként a nagygazdák részvételével. A nagygazdák egyesületei mellett a szervezeti élet kezdeti időszakában a kisparasztnak érdekképviselője csak igen szerény mértékű volt. A dán mezőgazdaságot világhírűvé emelő szövetkezetek elterjedését a Grundtving püspök által kezdeményezett népfőiskolai mozgalom

készítette elő az 1860-as évektől, és teremtette meg azt a kulturális alapot, melyen elindulhatott a nagy közösségi elkötelezettséget igénylő szövetkezeti mozgalom. A mezőgazdaságban lejátszódó belterjesedési folyamat mellett a szövetkezeti mozgalom jelentette a garanciát a kisgazdaságok jövedelmező működése számára. E célból hozták létre a gazdálkodók a szövetkezeteiket elsősorban a termeléshez szükséges anyagok közös beszerzésére és termékeik közös feldolgozására, értékesítésére. Az életképes szövetkezetek létrejötte és fejlődése tette lehetővé a dán mezőgazdasági termékeknek a korabeli zárt angol piacra való betörését.

A dán szövetkezeti mozgalom elindulása tejfeldolgozáshoz és –értékesítéshez köthető. A tejszövetkezeti tagság feltétele az volt, hogy a termelő a saját szükségletén felüli tejmenységet teljes egészében a szövetkezetnek adja át tíz éven keresztül. A tagság tíz év után természetesen megújítható volt. A szükséges tőkét teljes egészében a helyi takarékpénztár hitelezte ugyancsak tíz évre. A szövetkezet tagjai azonban teljes és egyetemleges felelősséggel tartoztak a szövetkezet vagyontárgyaiért, mindenekelőtt a felvett hitelért.

A szövetkezetek eredményes működésének igen fontos tényezője volt, hogy kezdettől fogva arra törekedtek, hogy a lehető legjobb szakembereket alkalmazzák. Az esetleges veszteség a beszállított tejmenyiség arányában terhelte a tagokat, illetve ennek arányában osztották fel a képződött nyereséget is. A nyereség egy részét általában fejlesztésre fordították, illetve tartalékolták. A szövetkezetek többsége biztonsági alapot is képzett. A biztonsági alapot azonban tíz év után szétosztották.

A dán élelmiszer-feldolgozó ipar másik legfontosabb ágazata a baconsertés-vágás. A baconsertés termelés tulajdonképpen a tejipar melléktermékeit hasznosító ágazatként jött létre és fejlődött.

Miután a tejszövetkezetek működése eredményesnek bizonyult, a termelők elhatározták, hogy bacongyárakat is létrehoznak a baconsertések feldolgozására. A baconfeldolgozó szövetkezetek hasonló feltételekkel jöttek létre, mint a tejszövetkezetek.

Egy mezőgazdasági termelő egyszerre természetesen több szövetkezetnek lehetett tagja. A tagság feltétele a felvett hitelért való kötelezettségvállalás mellett az volt, hogy foglalkozzon annak a terméknek a termelésével, amelyik feldolgozására a szövetkezeti vállalat alakult.

A mezőgazdasági termelők és a szövetkezet kapcsolatában termékenként különböző megoldások terjedtek el. Azt a tejszövetkezeteknél meghonosodott gyakorlatot, miszerint a termelő a saját szükségletén felüli mennyiséget a szövetkezetnek köteles átadni, a bacon szövetkezetek is átvették. A bacon, illetve a sertésértékesítés területén időnként jelentkező nehézségek miatt konfliktusok keletkeztek a tagok és a szövetkezetek között. Előfordult ugyanis, hogy az értékesítési nehézségre hivatkozva a húszüzem megtagadta a sertések átvételét. Ennek a konfliktusnak a kiküszöbölésére vezették be a kétoldalú kötelezettséget. A termelő köteles a saját szükségletét meghaladó árut a szövetkezetnek átadni, de a megfelelő minőségű áru átvételét a szövetkezet nem tagadhatja meg. Ez a kétoldalú kötelezettségvállalás még inkább ráirányította a figyelmet a piacutatás tökéletesítésére.

Más gyakorlat terjedt el a termelők és a szövetkezetek kapcsolatában a tojásnál és a vágóbaromfinál. Itt a termelők a szövetkezettel kötött éves szerződés alapján termelnek, illetve szállítják az árut. Más területen, mint a vágómarhánál, valamint a termelőknek

takarmánnyal, műtrágyával és vetőmaggal való ellátásában nincs semmilyen irányú kötelezettségvállalás. Ezeken a területeken a mezőgazdasági termelő alkalmanként dönt arról, hogy igénybe veszi-e a szövetkezet szolgáltatását, vagy sem.

A dán szövetkezeti mozgalomnak másik igen lényeges eleme volt, hogy már a szövetkezeti vállalatok létrehozásának kezdeti időszakában is a mezőgazdasági termelők nemcsak a feldolgozás, hanem az értékesítés megszervezésére is törekedtek.

A piaci pozíció erősítése céljából további szövetkezeti vállalatok is alakultak. A tejszövetkezetek gépgyártó vállalatot alapítottak, hogy biztosítsák a tejtermelés és a tejipar berendezéseinek gyártását. Hasonlóképpen csomagoló üzemeket is létesítettek a vaj és a sajt csomagolására. A bacongyárak saját üzemet hoztak létre a szükséges termelőeszközök és alapanyagok előállítására. A piaci manőverező képességük javítására a bacongyárak közös vállalkozásban konzervgyárakat is alapítottak.

A tejszövetkezetek és a bacongyárak által létrehozott szövetkezeti vállalatokat másodlagos szövetkezeteknek szokás nevezni. A másodlagos szövetkezetet létrehozó elsődleges szövetkezeteknek a felvett hitelért nem kellett teljes és egyetemleges felelősséget vállalni, hanem csak úgynevezett korlátozott felelősséget. A felelősségvállalás a hitelnek csak egy meghatározott részére vonatkozott, mégpedig olyan hányadára, amilyen arányban igénybe vette a másodlagos szövetkezet szolgáltatását.

A másodlagos szövetkezetek és az elsődleges szövetkezetek kapcsolatában jövedelemelosztás tekintetében a fő szerepet az árak játszották. A forgalmi szférában a másodlagos szövetkezetek az értékesítés során felmerült költségek levonása után maradt összeget fizették árként az elsődleges szövetkezeteknek, esetenként közvetlenül a mezőgazdasági termelőknek.

Nagyrészt ezek a másodlagos szövetkezetek finanszírozták a különböző érdekvédelmi szervezetek tevékenységét, a tanácsadó hálózatot, a minőségellenőrzést, a különböző kutatási és oktatási tevékenységeket.

A beszerző, értékesítő és feldolgozó szövetkezeti formák jelentőségére utal az is, hogy több szakirodalmi forrás terminológiájában a marketingszövetkezetek alaptípusainak határozza meg azokat. A szakirodalom a szövetkezeti tipológia tekintetében rendkívül heterogén. Célszerűnek látszik a beszerző, az értékesítő és a feldolgozó szövetkezeteket a marketing szövetkezet gyűjtőfogalom kategóriájába sorolni, ugyanis ezek a funkciók gyakran keverednek, illetve kiegészülhetnek másokkal, például fogyasztási szövetkezeti feladatokkal Dániában, vagy termelési tevékenységgel Franciaországban.

A **marketing szövetkezetek** közé főként az alábbi szervezeteket szokták sorolni:

- Az **értékesítési ügynökségek** a mezőgazdasági termelők termékeit elhelyezik a piacon, illetve piacot keresnek a megtermelt termékek eladásához. E mellett nem, vagy csak minimális mértékben szolgáltatnak piaci információt a termelőknek, nem törekszenek befolyásolni a mezőgazdasági termelők termelését sem minőségi, sem mennyiségi szempontból. Széleskörű elterjedésüket viszonylag fejletlen piacgazdasági viszonyok között lehet megfigyelni. Nagy előnyük, hogy csak minimális költségekkel működnek. Lényeges sajátosságuk, hogy a bizományis értékesítési módszer szerint tevékenykednek.
- Az **alkuszövetkezetekben** az egyes különálló mezőgazdasági termelők a kereskedőkkel és feldolgozókkal szembeni alkupozíciójának erősítés érdekében a

termékeiket együtt értékesítik. Alkuszövetkezetekkel szinte valamennyi mezőgazdasági terméknel lehet találkozni, a tagjaik számára piaci információ szolgáltatást, illetve közvetítést végeznek. Maga az alkuszövetkezet jellemzően nem rendelkezik raktározási és feldolgozási kapacitással (ezt a tagok végzik). Az alkuszövetkezet tevékenységének fő területe az áralku.

– Az **értékesítési szövetkezetek** – eltérően az alkuszövetkezetektől – rendelkeznek az áru jobb értékesítését elősegítő raktározási és osztályozási stb. kapacitással. A közös értékesítéssel csökkenni fog az egy tagra eső költség, a jobb alkupozíció magasabb értékesítési árakat és stabilabb vevőkapcsolatokat eredményez. Ezzel a típusú szövetkezettel leginkább a feldolgozást nem igénylő termékek, például frissen fogyasztásra kerülő zöldség- és gyümölcsfélék esetében lehet találkozni. Tagjaik számára széles körű marketingszolgáltatást nyújtanak.

– A **feldolgozó szövetkezetek** az élelmiszertermelés második (feldolgozási), esetleg harmadik ("elosztó" kereskedelmi) fázisát is magukban foglalják. A közös feldolgozással csökkenni fog az egy tagra eső költség a nagyobb termelési méret miatt, lehetőség van a végtermék minőségének egységesítésére, valamint a modern technológiák könnyebb adaptálására. A jobb alkupozíció magasabb értékesítési árakat és stabilabb vevőkapcsolatokat eredményez. Elterjedésük hasonló az értékesítési szövetkezetekéhez. A feldolgozó szövetkezet az értékesítési szövetkezetnek a feldolgozási fázissal kibővített változata. Tagjaik számára széles körű marketingszolgáltatást nyújtanak.

– A termelőket termelőeszkőzzel ellátó **beszerző szövetkezetek** kis- és nagykereskedelemmel is foglalkozhatnak. A közös beszerzéssel csökkenni fog az egy tagra eső költség, a jobb alkupozíció alacsonyabb beszerzési árakat és stabilabb szállítói kapcsolatokat eredményez. E tevékenységükkel párhuzamosan gyakran szaktanácsadással is foglalkoznak, tagjaik innovációs tevékenységében is részt vállalnak.

2. 2. A fogyasztási szövetkezetek angliai, svédországi és dániai modellje

A fogyasztási szövetkezetek a szétagolt fogyasztóközönség számára jelent megoldást. Olyan helyzetekben, amikor egyrészt a piaci koordináció elégtelen működése következtében a vállalkozói tőke nem szívesen ruház be, és épít ki értékesítési rendszereket (például a vidéki települések szétagoltsága és az itt jelentkező heterogén és kisebb tételekben jelentkező kereslet nehéz kiismerhetősége következtében megemelkedő tranzakciós költségek miatt), másrészt a fogyasztási cikkek közös beszerzésével a fajlagos költségek csökkenthetők, a nagy tételben történő beszerzés miatt kedvezmények érhetők el, valamint a szállítói kapcsolatok megbízhatóbbá válnak.

A fogyasztási szövetkezetek a vertikális integráció terén is képesek eredményt elérni. Ebben az esetben a termékpálya végső szakaszától visszafelé indul el a kapcsolat építése. A fogyasztási szövetkezet egy bizonyos mérethatár felett akkora tőkével és állandó vásárlóközönséggel rendelkezik, hogy képes a termeltetésre is. Ekkor közvetlenül a vásárlók igényének megfelelően tudja befolyásolni a gyártás menetét.

Angliában a XVII. században kibontakozó ipari forradalom hatására a városi népesség gyors ütemű gyarapodása a kereskedelem fejlesztésének igényét is magával hozta. A bolthálózat kialakulása a sürgető igényeket eleinte csak késéssel követte, és az ebből fakadó „előnyös” helyzetének minden (a kereskedelmi erkölccsel akár ellentétes) lehetőségét kihasználta. Általánossá vált az élelmiszerhamisítás, a csalárd mérlegelés, a rossz minőségű és drágán

kínált áruk eladása. A gyárakban üzemelő – sokszor monopolhelyzetben levő – boltok az amúgy is alacsony bérek kifizetésekor a könnyelműen „felírással” vásárló munkások keresetének jó részét visszafogták. Ez a helyzet váltotta ki 1844-ben a Manchester gyáraiban dolgozó rochalale-i szövőmunkások szövetkezetalapító elhatározását, és saját tulajdonukban levő elárúsító helyek alapítását. Az alapítók között többségben voltak a takácsok de, más szakmához tartozók (például a cipőkészítők) is megtalálhatók voltak közöttük. Ezzel olyan szövetkezet jött létre, amely nemcsak a szükséges termelőeszközökkel, hanem fogyasztási cikkekkel is ellátta a tagjait. Így a rochdale-i szövetkezetet mind a beszerző, mind a fogyasztási szövetkezetek úttörőjének tekinthetjük.

Az Egyesült Királyságban a fogyasztási szövetkezeti mozgalom nemcsak a kereskedelmi szférában tevékenykedett, hanem arra is törekedett, hogy kiépítse a termelőbázisát is. A fogyasztási szövetkezeti mozgalom azonban nem fogta át az egész nemzetgazdaságot, de igen jelentős tényezőjévé vált a brit gazdaságnak.

A fogyasztási szövetkezetek érdekvédelmi szervezetei közül az Egyesült Királyságban központi szerepet játszik a Szövetkezeti Nagykereskedelmi Társaság, amelyet a kiskereskedelmi szövetkezetek 1863-ban abból a célból hoztak létre, hogy az árubeszerzési ügynökségként segítse tevékenységüket. Azóta a tevékenysége kibővült ipari, mezőgazdasági termeléssel, pénzügyi, biztosítási, utazási, szállodai és egyéb tanácsadói szolgáltatásokkal. A társaság tulajdonosa a szövetkezeti központi banknak és a szövetkezeti biztosító társaságnak is.

A **svédországi** fogyasztási szövetkezeti mozgalom a másik legrégebbi, legjobban kiépült, amely a brithez hasonló eszmei alapokon nyugszik.

A mozgalom által kiépített termelési tevékenység nemcsak a fogyasztási szövetkezeti tevékenységet szolgálta. A Svéd Szövetkezeti Szövetség és Nagykereskedelmi Társaság az 1920-as évektől a minőség és az ár befolyásolására, a kartellek és monopóliumok uralmának megtörésére, továbbá függetlensége megőrzése céljából tevékenységét egyre inkább kiterjesztette a termelési szférára is.

A létrehozott élelmiszeripari vállalatok, a péküzemek, a húsfeldolgozók, a sörfőző üzemek az egyes szövetkezetek irányítása alatt működtek. A nem közvetlen fogyasztási szövetkezeti funkció ellátására létrehozott és általában a nagyobb termelőüzemek kezdettől fogva a Svéd Szövetkezeti Szövetség és Nagykereskedelmi Társaság irányításával működtek. Az 1960-as években a szövetkezetek és a Szövetség közötti megegyezés eredményeként a közvetlen szövetkezeti irányítás alatt lévő üzemek is átkerültek a szövetkezeti irányítás alá.

A svéd fogyasztási szövetkezetek törekvése, hogy tevékenységüket olyan területekre is kiterjesztik, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a fogyasztási szövetkezeti funkció ellátásához, az 1970-es, 1980-as években tarthatatlanná vált. Azokat a termelőüzemeket, amelyek főleg exportra termelnek, vagy nem a belföldi szövetkezeti piacra termelnek, leválasztották a szövetkezetek irányítása alól és egy speciális holding társaságba tömörítették őket.

A Svéd Szövetkezeti Szövetség és Nagykereskedelmi Társaság gazdasági tevékenységét az 1980-as évek közepén átszervezték. Ezt leginkább az indokolta, hogy a szervezeti felépítés nem volt alkalmas a különféle funkciójú tevékenységek irányítására. Az átszervezés következtében megszűnt a hierarchikus felépítés, az egyes gazdasági egységek függősége az

irányítószervtől. Számos üzleti és szolgáltató egységet alakítottak ki, és ezek önállóan vezetik a vállalatokat. A központi irányítószerv 1985 óta leginkább üzletpolitikai, stratégiai, valamint vagyonkezelő szervként működik.

Dániában az első szövetkezeti boltot 1866-ban nyitották meg. A független helyi szervezetek regionális egyesüléseket hoztak létre, majd ezek 1896-ban megalapították a Dán Nagykereskedelmi Társaságot, amely az évek során a legnagyobb szövetkezeti importőr és nagykereskedelmi szövetkezetté fejlődött, kiterjesztve tevékenységét termelésre, szállításra és a tagok számára nyújtott egyéb szolgáltatásokra. A Dán Nagykereskedelmi Társaság fokozatosan kiépítette a kiskereskedelmi tevékenységét is.

A dán fogyasztási szövetkezeti rendszernek fontos sajátossága, hogy kétféle fogyasztási szövetkezeti hálózatot foglal magába, nagyságrendileg azonos számú tagsággal. Az egyik ága a szövetkezeti rendszernek a klasszikus, a Dán Nagykereskedelmi Társaságot létrehozó önálló, alulról szerveződött független szövetkezetekből, illetve tagságukból áll. A másik ág a Dán Nagykereskedelmi Társaság által létrehozott üzletek hálózatából és a körük szervezett tagságából áll.

2. 3. A termelői szervezetek és az „európai szövetkezetek”

A szövetkezetek gazdasági, társadalmi előnyeinek és a versenyfeltételeknek egységes érvényesülése érdekében megindultak azok a törekvések, hogy a Közöségi Agrárpolitika (CAP) előnyeinek igénybevételéhez a termelői közösségeken keresztül juthassanak hozzá a gazdálkodók. Ez az elv alapvetően megfelel a CAP reform irányait meghatározó Agenda 2000 dokumentumban megfogalmazottaknak, azaz a termékre irányuló támogatások csökkentése mellett a termelők gazdasági- szociális viszonyait tekintik a támogatási keretek fő meghatározójának. Ezért a termelői közösségek egységes szabályozására (először a zöldség-gyümölcs szektorban) illetve a termelői közösségek országhatárokon átnyúló rendszerét eredményező nemzetközi szövetkezeti szervezetek kialakításának közösségi szabályozására biztató kezdeményezések történtek. Az előbbi az úgynevezett termelői szervezetek (producer organisations), az utóbbit az ún. „európai szövetkezetek” (European Cooperative Societies – Societies Cooperative Europeennes – SCE) képviselik.

A termelői szervezetek létrehozását és működtetését az EU jelentős mértékben hajlandó támogatni. Ennek érdekében ugyanakkor a szervezetek tagjai kötelesek az adott termékpályán a termésüket a szervezeten keresztül értékesíteni, bekapcsolódni az ellenőrzött piaci mechanizmusba, az adatszolgáltatásba. Belső szabályaikban a hagyományos szövetkezeti rendszer alapelvei érvényesülnek, ugyanakkor nyitottak a szövetkezeti együttműködés nemzetközi dimenzióira is (amennyiben a partner azonos elveken nyugvó alapszabállyal rendelkezik). A szövetkezetek nemzetközi együttműködésének elve érvényesül az „európai szövetkezetek” rendszerében is azzal, hogy az „európai szövetkezet” lényegében társasági formát jelent, de ebben csak a szövetkezeti mozgalom nemzetközileg elismert alapelveit érvényesítő szövetkezetek lehetnek tőkebefektető tagok.

A termelői szervezetek az Európai Unió tagországaiban - bár nem egyforma mértékben, de kiemelkedő szerepet töltenek be a zöldség- és gyümölcsstermesztésben, értékesítésben és az elsődleges feldolgozásban.

A termelői szervezet olyan szervezet, amelyet a zöldség- és gyümölcstermelők hoznak létre, tagja csak termelő lehet. Célja a tagjai által előállított zöldség és gyümölcsstermelésnek

szervezése, a termékek tárolása, áruvá történő elkészítése és közös értékesítése. A termelői szervezet egyben jogi személyiséggel rendelkező gazdálkodó szervezet, amelyet tagjai demokratikusan irányítanak.

A termelői szervezetek jogi formáját nem határozzák meg, nagyobb részt szövetkezetként működnek, egy részük gazdasági társaságként jön létre. Ennek fő oka az, hogy a vezetési döntések a gazdasági társaságok esetében rugalmasabban, könnyebben meghozhatók, míg a fő döntések meghozatalához a szövetkezeteknél a közgyűlés – egy tag – egy szavazat alapon nyugvó – beleegyezése szükséges. Az Európai Unió rendelete által előírt demokratikus felépítés például az egy tag által birtokolt részvény vagy törzsbetét maximálásával (25%) biztosítható. A szövetkezeti forma a megközelítőleg azonos termelési méretű nagy- vagy kistermelők számára elfogadható megoldás, azonban kevésbé vonzó egy olyan körben, ahol különböző méretűek és fejlettségi szintűek a termelők. A nem szövetkezeti forma talán legfontosabb előnye az lehet, hogy így az eltérő termelési értékkel rendelkező és így különböző méretű és vagyoni helyzetű termelők könnyebben társulnak.

A termelői szervezetek általában gazdasági körzetenként és termékkörök szerint szerveződnek. Ha a szervezet az adott területen belül reprezentatívnak tekinthető – azaz a termelők legalább kétharmada tag, és a terület termelésének legalább kétharmadát adják –, a termelői szervezet főbb szabályai kiterjeszthetők a nem tag termelőkre is.

Az Európai Unió által pontosan meghatározott működési alapelveket összefoglalva a következő célok eléréséhez nyújthat segítséget a résztvevők számára a termelői szervezet:

- a termeléshez szükséges inputok koncentrált beszerzésével a költségek csökkentése és megbízható minőség biztosítása,
- a termények (output) közös értékesítésével kiegyenlített kínálat biztosítása,
- a kisebb fajlagos értékesítési költséggel nagyobb jövedelem elérése,
- közösen üzemeltetett, egyedileg alkalmazva nehezen megtérülő technológia adaptálása (pl. hűtőtárolás, elsődleges feldolgozás),
- Információgyűjtés és közvetítés a tagok számára (ár, piaci technológia, stb.)
- támogatási lehetőségek felkutatása, igénylése, tanácsadás e források kiaknázásában.

A termelői szervezetek nemcsak előnyökkel járnak a tagok számára, hanem kötelezettségekkel is. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

- a termelői szervezet által – a termelés bejelentéséről, az értékesítésről, esetleg környezetvédelemmel kapcsolatos feladatokról – elfogadott szabályokat kötelező lesz betartani,
- a tagok a termésük egészét, vagy bizonyos esetekben legalább 75%-át a termelői szervezeten keresztül kell értékesítsék,
- egy termelő csak egy termelői szervezet tagja lehet,
- kötelező adatszolgáltatást vállalnak a termelésük számos paraméterére vonatkozóan.

2. 4. A beszerzési, fogyasztási, értékesítési és feldolgozó szövetkezetek finanszírozási sajátosságai

Az említett szövetkezetek működése során alapvető jelentőségű az árképzés és a fizetési mód megválasztása. Az árképzésen keresztül a szövetkezet a következő tényezőket próbálja befolyásolni: a tagok bevételeit, a szövetkezet működésének nyereséges voltát, a régióban

termelt termék minőségének elismertetését és egységesítését, a gazdasági ágazat régióbeli fejlődését, a vevők termékkeresletét, a megtermelt termék exportpiacokra kerülésének lehetőségét. Mivel a fenti célok egyidejű megvalósulása egymást korlátozza, a szövetkezet nem érheti el minden célját egyszerre, és valamely cél előnyben részesítése a többi háttérbe szorulásával jár együtt.

A tagok elvárják a szövetkezettől, hogy termékükért a lehető legmagasabb árat fizesse meg. A szövetkezetek tagjainak fizetendő termékárak kialakításakor általában a következő három elv valamelyikét követik:

- *Az árkarbantartáson alapuló árpolitika* alkalmazása eredményeként viszonylag nagy árrés képződik a szövetkezettől. A szövetkezet piaci árat fizet a tagok termékéért, és a keletkező nyereséget, – részben vagy egészben – visszajuttatja a tagokhoz, méghozzá a szövetkezettel folytatott tranzakcióik értékének megfelelő arányban.
- *Az ún. kedvezményezett árak* alkalmazása esetén a szövetkezetet a tagok terméséért fizetett magas ár, illetve az inputoknak a tagok felé történő értékesítésekor érvényesített alacsony ár útján azonnal továbbadja a nyereséget a tagoknak. Ezt úgy lehet elérni, hogy az árak kialakításakor a szövetkezet átlagos költségeit veszik figyelembe.
- *A költség plusz árrés* elv alkalmazásakor a szövetkezet készpénzforgalmi igényeinek figyelembevételével határozza meg az árréseket, figyelmen kívül hagyva a piaci verseny hatásait. Ez az árképzési politika csak olyan szövetkezeteknél valósítható meg, amelyek domináns pozíciót élveznek a piacon, vagy költség szintjük jelentősen alacsonyabb a konkurenciáénál.

A szövetkezetekben a termelő tagok terméséért kapható lehető legmagasabb ár elérése a cél. Ez azt is jelenti, hogy a nem szövetkezeti jellegű vállalkozásokkal ellentétben a szövetkezet teljes nettó jövedelmét szétosztja a tagjai között, a szövetkezettel folytatott tranzakcióknak megfelelő arányban. Következésképpen a szövetkezet természeténél fogva nem igazán vonzó intézmény a vállalkozói tőke számára, mivel a tőkebefektetők az olyan vállalkozásokat részesítik előnyben, mely tőkéjük lehető legjobb megtérülését, a legmagasabb osztalékot biztosítják. A fenti ok miatt a szövetkezet finanszírozása lényegében önfinanszírozás a tagok által. Előfordulhat, hogy az egyéni termelők nincsenek abban a helyzetben, hogy készpénzben biztosítsák a szövetkezet megalapításához és működéséhez szükséges tőkét.

A finanszírozás lehetséges főbb forrásai:

- tagok részjegyeivel, üzletrésztőkéjével,
- az éves gazdálkodási eredmény egy részének tartalékalapokba helyezésével,
- rövidlejáratú működő tőkehitellel (fedezetül a tagok terménye szolgálhat),
- hosszúlejáratú beruházási tőkehitellel bankoktól, vagy más hitelintézetektől, a tartalékok, más vagyontárgyak, aktívák és a tagok további kötelezettségvállalása alapján,
- állami támogatásokkal.

Egy értékesítő vagy feldolgozó szövetkezet, amikor átveszi a tagtól a mezőgazdasági terméket, alapvetően kétféleképpen járhat el: vagy az átvétellel egy időben kifizeti annak árát, vagy összegyűjti más termelők termékeivel, s azokkal együtt értékesíti a megfelelő időben, illetve a termelőknek az átadott termékek után átlagos költség elszámolása, illetve levonása után átlagárat fizet.

Az átvételkor történő fizetés előnyei:

- A termelő tagok azonnal megtudják, mekkora összeget kapnak termésükért, így számukra ez nem jelent bizonytalansági tényezőt.
- A szövetkezet hírneve javul a termelők körében, aminek következtében üzleti forgalma tovább növekedhet.
- Az átvételkor történő fizetés gyakorlata kevesebb könyvelést és nyilvántartást igényel, mint a késleltetett fizetési formák.
- A szövetkezet vezetősége jobban figyelemmel kísérheti a költségek és az árak alakulását, mivel a termék a birtokába került.

Az átvételkor történő fizetés hátrányai:

- A szövetkezet többletkockázatot vállal azzal, hogy saját számlára megvásárolja a tagok által termelt terméket, a tag pedig elveszítheti adós státuszbeli előnyeinek egy részét.
- Az átvételkor történő készpénzfizetéskor sok és gyakran nagyon költséges pótlólagos működő tőke bevonást igényel a szövetkezet.

A késleltetett fizetés rendszere

Számos, szövetkezet által alkalmazott késleltetett fizetési mód is létezik. A "pooling" egy olyan késleltetett fizetési módozat, amely legtöbbször magában foglal egy bizományi szerződést is.

Az ún. poolingot elsősorban olyan termékek esetében alkalmazzák, amelyeknek a termelési költségei, vagy az ára erős szezonális ingadozást mutat. Vannak olyan termékek, amelyeknél ez kevésbé áll fenn, általában ebbe a csoportba tartoznak a gabonafélék. Ezeknek a termékeknek az értékesítésével foglalkozó értékesítési szövetkezetek nem is szokták alkalmazni a pooling szabályait. Más termékek esetében viszont a pooling elterjedt, és a szövetkezeti marketing tevékenység tipikus megnyilvánulási formája. A pooling fő célja a piaci kockázat lehető legigazságosabb elosztása a tagok között.

A mezőgazdasági termékek marketing költségei durván két nagy csoportra oszthatók: állandó és változó költségek. Magától értetődő, hogy az állandó költséget (például a raktározási költségeket) egyenlő arányban osztják szét a termékek között, akkor is, ha a pooling szabályai szerint járnak el, akkor is, ha nem. A változó költségek esetén már más a helyzet. Például, ha az egyik termelőtől felvásárolt árut egy sokkal távolabbi piacon sikerül csak értékesíteni, mint a másik termelőét, akkor az elsőét sokkal nagyobb szállítási költség terheli. A szövetkezet ebben az esetben két módon járhat el: vagy mindkét termelő számára felszámolja a ténylegesen felmerült szállítási költségeket, vagy átlagolja azokat. A pooling alkalmazása az utóbbit jelenti. A pooling alkalmazásának két fő formája terjedt el az Európai Unió mezőgazdasági szövetkezeteiben: a termék-pooling és az árpooling.

A termék-pooling során a szövetkezet a termelőtől átvett termékegység után ugyanazt az árat fizeti, függetlenül attól, hogy azt milyen feldolgozó vállalatnak értékesítette, illetve, ha maga a szövetkezet dolgozta fel, akkor a tovább feldolgozás alatt milyen termék készült belőle. A szövetkezet nem tesz különbséget a termékek között attól függően, hogy a tovább feldolgozás során milyen jövedelemtartalmú végtermék készül belőle.

Az ár pooling alkalmazásával a szövetkezet egy előre meghatározott időszak alatt a neki átadott minden termék után azonos (átlag-) árat fizet, függetlenül attól, hogy az átadás időpontjában milyen volt a piaci ár. Az időszak hossza termékenként különbözhet. A legrövidebb időtartam általában egy nap, a leghosszabb pedig egy év. Egynapos poolingot érdemes alkalmazni például sok frissen fogyasztható és gyorsan romló zöldség és gyümölcsfélére, heti poolingot például a tojásra, havi poolingot a vajra, a sajtra, a citrusfélékre, több hónapos ún. szezonális poolingot pedig az almára, a körtére stb. Általában éves pooling célszerű a gyapjúra, a dohányra, a cukorrépára stb.

Bizonyos mértékben a pooling a szövetkezeti működés természetes velejárója. Sok esetben azonban a termelők előnyben részesítik, részesíthetik a készpénzért való eladásokat. A pooling ugyanis azt jelenti, hogy a termelők az átadott termék után járó összeget csak egy bizonyos idő elteltével kapják meg, ezért a pooling alkalmazása esetén a szövetkezet alapárát, majd az időszak eltelte után (ez gyakorlatilag azt jelenti, amikor a poolba gyűjtött összes terméket eladták) árkiegészítést fizethet a termelőnek.

A pooling a termelők számára előnyös, mert biztos piacot jelent termékük számára, a kockázatot közösen viselik – így csökken az egyén kiszolgáltatottsága –, valamint magasabb termékárat érhetnek el.

Az előnyök mellett megvannak a poolingnak a hátrányai is. Egyrészt elveszítik a termékük marketingje fölötti ellenőrzést, mivel a termelők termékeit összekeverik, a termék elveszti egyéni termelői jellegét, másrészt a könyvelés és nyilvántartás bonyolultabbá válik a szövetkezet számára, mivel minden egyes termelő adatait folyamatosan rögzíteni és feldolgozni kell. A poolingot a szövetkezetek nemcsak a mezőgazdasági termékek eladásánál alkalmazhatják, hanem a beszerzésnél is.

3. Szolgáltató szövetkezetek, termelési szövetkezetek

A mezőgazdasági termelés egyes műveleteiben az egyik legnehezebb feladatot a megfelelő gépi szolgáltatások megszerzése jelenti. Különösen nehéz ez akkor, ha a termőföld művelése sok gazdaság között oszlik meg. Az egy gazdaságra jutó kis birtokméret, valamint annak a tagosíthatatlansága komoly többletköltséget jelent a gazdaságokban.

A kisebb gazdaságok nem képesek megvásárolni a szükséges gépparkot, és ez a teher a vetésforgó bővítését akadályozhatja meg. A termőföld tagosíthatatlansága számottevően megnöveli azt az időt, melyet a gépeknek a táblák megközelítésére kell fordítaniuk.

A kisebb gazdaságoknak a megfelelő gépi szolgáltatásokkal való ellátására valamint a géppark hatékony kihasználására is alkalmas a szövetkezeti koordináció. Ez a szervezeti forma a géphasználati szövetkezet. Ez nem azonos a gépkörrel, ugyanis a gépkörök jogilag nem szövetkezetek (az egyesületekhez állnak legközelebb) valamint a gépkör nem rendelkezik gépparkkal, csak annak tagjai. A gépkörben a gépeket általában annak tulajdonosai működtetik és tartják karban. Főként Németországban és Ausztriában terjedtek el.

A géphasználati szövetkezet birtokolja a gépeket, melyeket alapvetően tagjainak anyagi hozzájárulásából vásárol meg. A géphasználati szövetkezet alkalmazottaival működteti és tartja karban a gépparkot. Géphasználati szövetkezetet akkor célszerű létrehozni, ha gépkör alapításához nem áll rendelkezésre megfelelő számú termelő, valamint akkor, ha a termelők gépparkja közösen használva sem elégíti ki a felmerülő igényeket.

3. 1. A francia géphasználati szövetkezeti modell

Az első francia mezőgazdasági szövetkezetek a XIX. század utolsó négy-öt évtizedében születtek. A mozgalom történetében különösen fontos volt az 1906. évi Ruault-törvény, mely meghatározta azokat a szabályokat, amelyek lehetővé tették a szövetkezetek számára az állami finanszírozás igénybevételét, és először rögzítette a francia jogalkotásban a szövetkezés alapelveit. A törvény így megteremtette a mezőgazdasági szövetkezeti alapszabály alapjait, ugyanakkor a kölcsönös hitelpénztárakra bízta az állami pénzeszközök folyósítását a földművelők és szövetkezeteik részére. Ennek ellentétéleként megkövetelte, hogy a hitelpénztárak elfogadják az állami engedélyezési eljárást és a hatósági ellenőrzést.

A szövetkezetek ma meghatározó súlyt képviselnek a francia élelmiszergazdaságban. A szövetkezetek biztosítják a gazdálkodáshoz szükséges alapanyagokkal történő ellátást (műtrágya, növényvédő szer, vetőmag, takarmány, gép, felszerelés, alkatrész) és szolgáltatást, másrészt begyűjtik, feldolgozzák, tárolják és értékesítik, exportálják tagjaik termékeit.

Az első mezőgazdasági géphasználati szövetkezetek (Coopératives d'Utilisation de Matériel Agricole – CUMA) a második világháború után alakultak a Marshall-terv idején, az 1947-es szövetkezeti törvényt követően. A mezőgazdasági termelés növelésére és modernizálására irányuló erőfeszítések elősegítették számuk gyarapodását, és ez a folyamat napjainkban is tart. Céljuk a gépek, berendezések, az épületállomány vagy a szolgáltatások közös hasznosítása a jövedelmezőség javítása érdekében.

A társulók két csoportja különböztethető meg: társult szövetkezeti tagok és társult tagok. A tagok természetes és jogi személyek lehetnek, ha gazdaságuk vagy székhelyük a szövetkezet működési területére esik. A minimális taglétszám négy, felső határ nincs.

A szövetkezet menedzsmentje szervezi a tagok gazdaságában a gépi munkákat. A menedzsment tájékoztatja a tagokat a technikai, technológiai újításokról, és szervezi ezek adaptációját a szövetkezetbe és a tagok gazdaságába. A menedzsment az egyszerű koordináción túl a termelés más területein is tanácsokat adhat a tagoknak, esetleg egyéb szolgáltatásokat is vállalhat részükre.

A géphasználati szövetkezet céljai:

- egyes gépek vagy a teljes géppark beszerzésével kapcsolatos tagi forráshiány problémájának megoldása,
- gépi bérvállalkozók szolgáltatásainak kiváltása,
- hatékonyságnövelés a tagok tevékenységének összehangolásával,
- a méretgazdaságosság alapján költségcsökkentés,
- minden gazdaságban a legfejlettebb technika és technológia használata,
- a technológiai műveletek optimális elvégzése,
- jó minőségű szolgáltatások állandósítása a tagi tulajdonban levő szervezetben.

Mivel e szövetkezetek a tulajdonukban levő gépekkel gazdálkodnak, a szövetkezetben kulcskérdés a tagoknak a szövetkezet költségeihez való hozzájárulása.

A géphasználati szövetkezeten belül több módja lehet a költségek megosztásának. Az egyik legcélszerűbb módja a gépek beszerzési és működtetési költségei tagokra történő szétosztásának a használati igény szerinti felbontás. Ez rendszerint a művelt terület nagysága vagy az igényelt gépi üzemidő alapján történik.

Az évente igényelt üzemórák száma több okból változhat (tagi kilépés vagy igényváltozás). Ilyen esetekben a szövetkezet felvehet új tagot, vagy a tagok maguk között oszthatják meg az így felszabadult kapacitást. Ha a szövetkezet tagjai újabb igénybevételre nem tartanak igényt, újabb tagnak sem jelentkezik senki, úgy a kilépő tag használati jogára eső állandó költséget a megmaradt tagok között osztják fel.

Ha a gazdák a gépet idegen tőkével (pl. hitel) fizették, úgy a hitelezés költségeit és a törlesztést is az előre rögzített használati jogok arányában osztják meg. A tagi elszámolás történhet félévenként vagy évenként. Az éves vagy időszakos elszámolás az igénybevétel szerint történik. Az esetleges többletbevételt a tagok között szétosztják, a szolgáltatások igénybevétele arányában, vagy a következő évi költségek előlegeként figyelembe veszik.

A szövetkezetet igazgató tanács irányítja; az alapszabály lehetővé teszi az üzleti forgalom 20%-áig, hogy a szövetkezet szolgáltatást nyújtson kívül állóknak is. A szövetkezeti tagok felelőssége tőkerészüik kétszereséig, a társult tagoké tőkerészüikig terjed. A szövetkezet mentesül a bejegyzési illeték és a szövetkezeti tagokkal folytatott tevékenység társasági adója alól.

A géphasználati szövetkezetek különféle kedvezményeket és támogatásokat élveznek. A képzések területén az országos szövetség a vonatkozó egyezmények aláírásával jogot teremtett a géphasználati szövetkezetek számára a különböző képzési projektek központi alapból történő támogatására.

A géphasználati szövetkezetek képviselőit az országos, a regionális és a megyei szövetségek látják el. Az országos szövetség irányítja és koordinálja a hálózat munkáját, ellátja a szövetkezetek érdekvédelmét, módszerbeli támogatást nyújt gépesítési, gazdaságvezetési, technológiai, képzési, jogi, kommunikációs kérdésekben.

A regionális szövetségek közvetítő szerepet játszanak az országos és a megyei szövetségek között, koordinálják a megyei szövetségek akcióit, tanulmányokat készítenek, tájékoztatókat tesznek közzé a géparakról, a költségekről illetve bemutatókat szerveznek.

A megyei szövetségek közvetlen szolgáltatásokat nyújtanak a szövetkezeteknek, elősegítik megalakításukat, támogatási igénylésük elkészítését, jogi számviteli, vezetési vagy gépészeti szaktanácsot adnak.

Nem elhanyagolható a gépszövetkezetek szerepe a munkahely létesítésben, környezetkímélő termelési módszerek bevezetésében és terjesztésében, vidékfejlesztésben pedig az önkormányzatok megbízható partnerei. Az átlag 18 tagú géphasználati szövetkezetek minden harmadik francia gazdát kiszolgálnak.

3. 2. Szolgáltató szövetkezetek Dániában és Hollandiában

A gépi szolgáltatások mellett számos olyan funkció van, melyek ellátására szövetkezeteket hoznak létre. A következőkben a nem gépi szolgáltatásokat nyújtó szövetkezetek dániai és hollandiai modelljeinek főbb gazdasági funkcióiról olvashatunk.

Dániában főként a következő feladatok gyakran összekapcsolt megoldására szerveződnek szolgáltató szövetkezetek:

- kutatás és információszolgáltatás a kutatás eredményeiről,
- kísérleti állomások létesítése, tenyészállatok tesztelése,
- állategészségügyi szolgáltatások,
- az állatok megjelölése és nyilvántartásba vétele,
- a tagok számára előadások, továbbképzések az Európai Unió agrárpolitikájára vonatkozólag, a hazai törvényi szabályozások alkalmazásáról, a dán áruk és vállalatok versenyképességéről, a hatóságok működéséről,
- kapcsolattartás a kormánnyal és politikai pártokkal folytatandó egyeztetések során.

Hollandiában a sokféle szolgáltatást nyújtó szövetkezetek között külön említést érdemelnek a farmerek önálló gazdálkodásának szempontjából rendkívül fontos könyvelési szövetkezeteket, amelyek a könyvvitelben, az adóbevallások elkészítésében valamint a támogatási igények benyújtásában segítik tagjaikat. Lényeges szerepet töltenek be a mesterséges termékenyítéssel foglalkozó szövetkezetek, ugyanis a tenyészállatok beszerzési ára nagyon magas. Találhatunk úgynevezett kölcsönös biztosítási szövetkezeteket is, amelyek egy része tűzbiztosítással, más részük életbiztosítással foglalkozik.

Érdekes része a holland szövetkezeti életnek az úgynevezett munkaerő-biztosítási szolgáltatást nyújtó szövetkezet jelenléte, mely az egyetlen állami támogatással működő szövetkezeti forma. A befizetett "biztosítási díj" ellenében a gazda munkaképtelensége (balesete, betegsége, továbbképzése, szabadsága stb.) esetén telefonhívásra érkezik a sokféle szakképzettséggel rendelkező munkaerő, akiért a szövetkezet felelősséget is vállal.

3. 3. Termelési szövetkezetek, közösen gazdálkodó csoportok, társaságok

A termeléshez kapcsolódó szolgáltatások (beszerzés, értékesítés, gépi szolgáltatások, feldolgozás) végezhetőek nemcsak külön-külön, hanem egy gazdálkodási egységbe integráltan is. Az előbbi szövetkezeti modellekben a szűken értelmezett termelő tevékenység önálló termelői keretek (pl. családi gazdaság) között történik, és csak a kiegészítő funkciókra – az előbb említett szolgáltatásokra – hoznak létre egy vagy több szövetkezetet, ezzel ellentétben a termelési szövetkezet a szolgáltatások mellett a termelést is magába foglalja. A termelők közös üzemben egyesítik gazdaságaikat, a közös szervezet keretében folyik a termelés az alapanyag beszerzéstől a termény vagy termék értékesítéséig.

A termelési szövetkezet céljai:

- a tranzakciós költségek csökkentése, internalizálása a szervezeten belülre,
- termelékenység-növelés a tagok munkamegosztásán keresztül,
- idegen szolgáltató profitjának megszerzése,
- hatékonyságnövelés a tagok tevékenységének közös menedzsmentje által,
- a méretgazdaságosság alapján költségcsökkentés,
- a közös gazdaságban a legfejlettebb technika és technológia használata,
- hatékonyságnövelés a tagi földek tagosításával,
- a technológiai műveletek jó minőségű és optimális idejű elvégzése,
- a szolgáltatások minőségének stabilizálása.

A termelési szövetkezet szervezeti, működési jellemzői:

- a géppark tulajdonosa a termelési szövetkezet,
- a termőföldet a szövetkezet bérli tagjaitól,

- a gépeket a szövetkezet tagjai vagy alkalmazottai vezetik és tartják karban,
- a termelési szövetkezet menedzsmentje szervezi a közös gazdaságban a teljes termelési és marketing tevékenységet,
- a menedzsment tájékoztatja tagjait a technikai, technológiai újításokról, és szervezi az innovációt a termelési szövetkezetben,
- a szövetkezet önálló piaci szereplőként viselkedik,
- a termelési szövetkezet alapvetően a lehető legtöbb szolgáltatást integrálja, bár igénybe vehet alvállalkozókat is, sőt maga is lehet tagja más szövetkezeteknek (pl. értékesítő, feldolgozó vagy beszerző szövetkezeteknek).

A termelési szövetkezet finanszírozása, pénzügyei

A termelési szövetkezet különleges helyet foglal el a szövetkezetek között, mert – míg azokban a tagok gazdasága nem egyesül, csak egy vagy több funkciót végeztenek közösen – a termelési szövetkezetekben a tagok teljes gazdasága olvad össze.

A taggazdaságokat nem egyesítő szövetkezetekben a szolgáltatásoknak a tagok felé történő elszámolásában az önköltségi elv a meghatározó. Az értékesítő és a feldolgozó szövetkezetekben a nyereség felosztásának az alapja az, hogy a tagok milyen arányban járultak hozzá terményükkel a szövetkezet eredményéhez, a beszerző szövetkezetben a tagi vásárlás nagysága ez a mutató, a gépszövetkezetben pedig az igényelt üzemórák jelentik ezt. A tag így tulajdonképpen a szövetkezet működésének egyik feltételét teremti meg. A taggazdaságokat nem egyesítő szövetkezetekben ezek a működési feltételek, elemek lehetnek termények a feldolgozáshoz, áruk az értékesítéshez, felvevőpiac a szövetkezetek beszerzéseikhez vagy gépi szolgáltatásaihoz.

A termelési szövetkezetben a tagság nemcsak egy-egy elemét biztosítja a működésnek, hanem a tagok több erőforrásukat a szervezet rendelkezésére bocsátják. Ahogy az előbbi modellekben a nyereségrészesedés alapja lehet az, hogy mekkora ez a tagi hozzájárulás a működéshez, az eredményességhez, úgy a termelési szövetkezeti modellben is lehet ezt a nyereség felosztási alapot alkalmazni. Így a tagok által a szövetkezet rendelkezésére bocsátott eszközök (termőföld, esetleg gép) és a tag (ha részt vesz munkavégzéssel is) munkájának értéke alapján célszerű a szervezet nyereségét felosztani.

Mivel az egyes tagok különböző eszközökkel, eltérő szakértelemmel, tapasztalattal lépnek a szövetkezetbe, valamint ott is eltérő szerepet vállalnak a munkamegosztásban, ezért e tényezőket együttesen értékelve kell meghatározni azt a vetítési alapot, mely a tagi nyereségrészesedést határozza meg.

A szövetkezet finanszírozásában a tisztán pénzügyi hozzájárulást teljesítő tagok jelentős szerepet tölthetnek be, miután a mezőgazdaságban dolgozók nagy része tőkeszegény. Számukra versenyképes nyereségrészesedést és elfogadható mértékű szavazati jogot biztosítanak.

A franciaországi közösen gazdálkodó mezőgazdasági csoportok és társaságok

A szövetkezetek mellett a francia mezőgazdaság sajátos gazdasági együttműködési formáit alkotják a különféle csoportok és társaságok. **A Közösen Gazdálkodó Mezőgazdasági Csoportok** (Groupement Agricole d'Exploitation en Commun – GAEC) számukat,

ismertségüket tekintve a legjelentősebbek. Igaz, hogy jogilag nem szövetkezetek, hanem egyesületek, de a szövetkezeti alapelvek részben érvényesülnek bennük.

A csoport célja, hogy a mezőgazdasági munkákat közösen végezzék. A csoportban a közös munka a termelési tevékenység egészére vagy csak a munkafolyamatok egy részére terjedhet ki, de a törvény kiköti, hogy a csoport nem lehet – a termelés műveleteit illetően – egyes tagok részére a teljes, mások számára pedig részleges.

A társuló tagok csak nagykorú, a „gazda” követelményének megfelelő természetes személyek lehetnek. A tagok száma kettő és tíz fő között lehet, házastársak ketten nem hozhatnak létre csoportot. A tagok anyagi felelőssége apportjuk kétszereséig terjedhet, azonban, ha kauciót adnak, vagy személyes garanciát vállalnak, felelősségük túllépheti ezt a határt. Az apport lehet készpénz, ingóság (gépek, állatok), ingatlan (épület, föld) és munka is, de ez utóbbi nem képezi az alaptőke részét. A munkavégzési kötelezettség a GAEC egyik jellemzője, és minden tagra vonatkozik. Ennek ellentételezése az, hogy a tagok jogosultak a kötelező bérminimum hatszorosaig terjedhető díjazásra.

A csoport vezetése kollegiális, minden tagnak részt kell vállalnia a vezetésben, kockázatokban, eredményekben, de meg kell bízni egy tagot a csoport képviselésével. A megbízás módját, a vezető jogkörét az alapszabály tartalmazza. Az egy tag egy szavazat elv általában érvényesül.

A GAEC által használt földterület felső határa nincs meghatározva, de tiszteletben kell tartani a birtokszerkezeti szabályokat. Bérelt föld bevihető apportként a bérbe adó hozzájárulásával, ez esetben a GAEC gyakorolja a bérlői jogokat. Adózási, társadalombiztosítási, hitel és kedvezmény vonatkozásában a GAEC tagok egyéni gazdálkodóknak minősülnek, és ugyanazok a szabályok vonatkoznak rájuk.

A Közös Gazdálkodó Mezőgazdasági Társaságok (Société Civile d'Exploitation Agricole – SCEA) az előbbiekhöz hasonló felépítésű és funkciójú szervezetek. Az alábbiakban a két szervezeti forma legfontosabb különbségét tisztázzuk. A Közös Gazdálkodó Mezőgazdasági Társaságokra jellemző, hogy:

- a taglétszámnak nincs felső határa,
- a társasági tagok felelőssége korlátlan, tőkerész-arányos,
- a társaság tevékenységében való személyes részvétel nem követelmény, de a munkát végzők díjazására vonatkozóan sincs kötelező előírás,
- a társaságnak egy vagy több vezetővel kell rendelkeznie, ezek természetes vagy jogi személyek is lehetnek, tagok, kívülállók egyaránt.

Termelési szövetkezetek Németország keleti tartományaiban

A mai Németország keleti tartományaiban a mezőgazdasági termelés évtizedeken át a magasan specializált mezőgazdasági nagyüzemekben (Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft) folyt. Az ország újraegyesítésével felmerült a lehetőség a keleti nagyüzemeknek családi gazdaságokká történő átalakítására. Ez a törekvés nem járt sikerrel, ellenben az utóbbi évek gazdasági elemzéseiből kiderül e termelési szövetkezetek működésének hatékonysága.

Termelési szövetkezetek és munkaszövetkezetek (illetve az ilyen célokat szolgáló, de a közös uniós szabályozás hiányában kissé eltérő jogi formájú szervezetek) Franciaországban és

Olaszországban is megtalálhatók. A németországi szövetkezetek képviselik legtisztábban azt a szövetkezeti modellt, melynek sajátosságait e fejezet elején ismertettem. A országegyesítés után a keleti és a nyugati agrármodell önkéntelenül is egymás versenytársa lett. A megmérettetés során sokak által nem várt eredmények születtek.

A keletnémet mezőgazdaságban az üzemi méretek sokszorosán meghaladják a nyugati országrész átlagos üzemméreteit. A keletnémet magángazdaságok átlagosan 48 hektáron, a polgári jogi társaságok 363 hektáron és a jogi személyek 1074 hektáron gazdálkodnak. Sok az olyan üzem, amely több ezer hektáron gazdálkodik és több ezer állatot tart. A mellékfoglalkozásként üzött mezőgazdasági tevékenység gazdasági súlya továbbra is igen csekély.

Egyes termékek piacán már ma is egyértelműen kirajzolódik, hogy a nyugati tartományok, a keletről nagy, egységes tételekben érkező termékekkel nem tudnak versenyezni. Ez vonatkozik mindenekelőtt a gabona vetőmagokra, a burgonyára, a répára és a hagymára.

A nagy élelmiszeripari üzemek és kereskedelmi láncok képviselői a keletnémet nagyvállalatokkal igyekeznek közvetlen kapcsolatot kiépíteni, mivel elvárásaiknak leginkább e nagyüzemek tudnak megfelelni. A külföldi beruházóktól is hasonló magatartás várható. A nyugati tartományok, elaprózott termékkínálatukkal sokféle és nagyszámú intézményeivel, az előbb említett nagyvállalatok számára kevésbé értékes partnerek, hiszen drágák, nagyon időigényesek és kevésbé rugalmasak. A felvásárló kereskedelem jelentős beruházásai a keleti tartományokban, és az egyre jelentősebbé váló szerződéses termeltetés arra utal, hogy e mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági jelentősége fokozatosan növekszik.

A keleti tartományok mezőgazdaságban tapasztalható tendenciák alapján, az üzemi méretekre vonatkozó elképzelések illetve célok a nyugati országrészben egyértelműen a nagyobb méret irányába tolnak el. A nyugati mezőgazdák számára aggasztó az a tudat, hogy nyugaton a belátható időn belül elérhető üzemi méretek csak lényegesen kisebbek lehetnek, mint a keleti tartományokban. Sok helyen a nyugati családi gazdaságok között dúló konkurenciaharc miatt elképzelhetetlen, hogy a terjeszkedni szándékozó gazda, üzemét bér munkásokat foglalkoztató üzemmé fejlessze. Számos esetben a családi gazdaságok vezetőinek nincs meg a munkamegosztáson alapuló nagyüzem vezetéséhez szükséges szakismerete és tapasztalata sem.

A keletnémet mezőgazdaság sokkal erőteljesebben áll át a környezetbarát gazdálkodásra – arányaiban a mezőgazdasági terület többszörösét vonják be az extenzifikálási programokba – mint a nyugati tartományok gazdaságai. A nagyüzemekben a tagosított birtokrendszernek köszönhetően a növénytermesztés nagy területen megvalósítható extenzifikálására kedvezőbb feltételek vannak.

A szántóföldi növénytermesztésben az extenzívebb termelési eljárásokra való áttérés a nagyobb üzemekben sokkal inkább kifizetődik, mint a kisebb üzemekben. A nagyobb üzemekben ugyanis bizonyos munkafolyamatok elhagyásával egész beosztás vagy gép munkáját lehet megtakarítani. Ezzel szemben a kisüzemben a termelés intenzitásának mérséklése, gyakran csak a munkaerő és a gépek rosszabb kihasználásához vezet.

4. Az európai mezőgazdasági szövetkezetek átalakulásának főbb jellemzői

Az Európai Unió tagországaiban a mezőgazdasági szövetkezetek jelentős átalakuláson mennek át. A globalizáció és az Európai Unió tagállamai élelmiszer vertikumainak összefonódása új lehetőségeket illetve fenyegetéseket jelentenek a szövetkezeti rendszerek számára.

A változások olyan mélyrehatóvá váltak az 1990-es években, hogy a szakirodalmak más elnevezéssel illetik a megújult formát (vállalkozói szövetkezeti modell – entrepreneurial co-operative model) szemben a hagyományos típussal melynek a „piaci erőt kiegyensúlyozó szövetkezeti modell” (countervailing co-operative model) elnevezést adták.

4.1. A szövetkezetek egyesülései és részvételük gazdasági társaságokban

Sok országban elterjedtek olyan szövetkezetek is, melyek más szövetkezeteknek a tagjai. Ez utóbbiak az ún. szövetkezeti szövetségek – más néven másodlagos és harmadlagos szövetkezetek attól függően, hogy a szövetkezeti szerveződés melyik szintjén állnak. Létrejöttük célja hasonló az elsődleges szövetkezetekéihez: tagszövetkezeteik számára közösen szervezett beszerzés, értékesítés és szolgáltatás. E tevékenység gyakran egy közösen üzemeltetett beszerzési központban vagy feldolgozó üzemben nyilvánul meg. A szakmai érdekképviselet és a gazdasági, pénzügyi tanácsadás szintén gyakori közösen ellátott feladat.

Működésük előnyei ellenére a szövetkezeti szövetségek jelentősége csökkent néhány tagállamban, különösen a három dél-európai tagállamban. Az Európai Unióhoz való csatlakozásukkal olyan erős versenynek lett kitéve ezen országok élelmiszervertikuma, hogy az említett, hagyományos többszintes szervezeti rendszer nem tudta betölteni a tőle elvárt szerepet.

A megerősödő és egyre inkább globalizálódó versennyel párhuzamosan felgyorsult az a folyamat, melyben a kisebb szövetkezetek nagyobb, gyakran regionális szövetkezetben egyesülnek. Ezeknek az egyesüléseknek a célja a versenyképesség fokozása. Az egyesülések különösen abban az esetben gyakoriak, amikor a szövetkezeteknek nagyobb mennyiségű tőkére van szükségük, és ezért ki akarják terjeszteni befolyásukat a termékpályák felsőbb szakaszain általában nagyobb nyereségességgel működő szövetkezetekre is.

Az egyesülések kevésbé jellemzőek a beszerző szövetkezetekre, mint az értékesítési szövetkezetekre. A termékpályák kezdeti szakaszain az elérhető profit viszonylag kicsi az éles verseny miatt, amely jellemzi ezt a piacot. A termékpályák felsőbb szakaszain a végső fogyasztókhoz közelebb kerülve változatosabb és könnyebben differenciálható termékek kerülnek piacra.

Sok szövetkezet úgy erősíti meg versenyképességét, hogy megvásárol más cégeket, vagy részesedést szerez bennük, illetve önmaga hoz létre egy különálló gazdasági társaságot, melyben önállóan vagy más befektetőkkel együtt tulajdonos lesz a szövetkezet. Sok előnye van ennek a tulajdoni struktúrának a mezőgazdasági szövetkezetek számára: a profitorientáció jobban érvényesülhet a differenciált, rövid életciklusú feldolgozott termékek előállítása és forgalmazása során, könnyebb a mezőgazdaságon kívülről beszervezni vezetőket e társaságokhoz, a tagok termeléséhez csak távolról köthető tevékenységek könnyen elkülöníthetők a szövetkezet alaptevékenységétől, és így könnyebben megnyerhetők külső befektetők is.

Számos ország módosította szövetkezetei jogi szabályozását, és így a tagi tőkerészesedés is jövedelmezőbb lehet az üzletrészek után fizethető kamatokkal kapcsolatos szabályok liberalizálása miatt. E változtatásoknak az volt a célja, hogy megkönnyítsék a szövetkezetek tőkebevonási lehetőségeit, valamint az üzletrész szerepének felértékelődésével növeljék a tagok elkötelezettségét.

Vannak olyan szövetkezetek, amelyek különösen nagy szervezeti változáson mentek keresztül a jövedelemnövelés, és a magas hozzáadott értékű termékek előállítása céljából: bevezették a forgalomképes üzletrészt, az elsőbbségi üzletrészt és a szinten tartott termelési méretet.

4.2. Változások a tagsági viszonyban

Fontos eleme a szövetkezeti jövedelmezőség javításának, hogy egyre pontosabban körülhatárolt beszállítási feltételeket szabnak tagjaik számára. Ezeknek az intézkedéseknek egyrészt az a céljuk, hogy javítsák a feldolgozott termékek minőségét, másrészt a termékpálya alsóbb szakaszaiban működő szövetkezetek feldolgozó kapacitásai számára így könnyebben biztosítható a hosszú távon is megfelelő minőségű és mennyiségű terménnyel történő ellátás. További változás a hagyományos szövetkezeti viszonyokkal szemben a zártkörű tagság, illetve a nem mezőgazdasági termelő üzletrész tulajdonos elfogadása.

Különösen az erős versenynek kitett ágazatokban működő szövetkezetekben nő meg a jelentősége a nem tag gazdákkal illetve a nem gazdákkal folytatott kereskedelemnek. Ennek számos előnye van: leköti a kihasználatlan erőforrásokat, csökkenti az átlagköltséget a nagyobb termelési méret miatt, csökkenti a szezonális ingadozásokat és bővíti a termékskálát.

A pozitív hatások mellett a tagság számára hátrányos folyamatok is elindulhatnak: a nem tagi üzletkötések részarányának növekedésével csökken a tagok szerepe az irányításban, és a szervezet anyagi forrásainak kisebb része fölött rendelkeznek.

4.3. Változások a szövetkezetek piaci környezetében

Számos szövetkezet jövedelmezőségének növelése céljából termékeivel igyekszik egyre közelebb kerülni a végső fogyasztókhoz. Így tevékenységükben egyre inkább a differenciált, márkázott termékek, a nagyobb hozzáadott értéket adó eljárások és az újabb technológiák felé orientálódnak.

Mivel a szövetkezetek erős versenyben állnak a nagyvállalatokkal, lépést kell tartsanak a technikai, technológiai fejlesztésekkel. Habár a legnagyobb szövetkezetek igyekeznek növelni versenyképességüket a nemzetközi piacokon, a piaci termékreket kihasználva sok szövetkezet a helyi vagy regionális termékkülönlegességek gyártása mellett dönt.

Az Európai Unió egyes tagállamaiban a mezőgazdasági szövetkezetek más-más piaci környezetben működnek. Ezek a különbségek akkor jelenthetnek problémát, ha az országhatárokat átlépve a szövetkezetek termékeikkel megváltozott piaci viszonyok közé kerülnek, az egyes országok jogi szabályozása ugyanis eltérő mértékben tartalmaz a szövetkezetek számára megkülönböztető intézkedéseket.

Javaslatok az Európai Unióhoz csatlakozó országok számára

Ha olyan szövetkezeti struktúra kiépítésének koordinálása szerepel az agrárpolitika prioritásai között, mely egyszerre versenyképes, ugyanakkor illeszkedik a nemzeti gazdaság- és társadalomszerkezet jelenlegi adottságaihoz, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a történelmi és kulturális hátteret. Jelenleg számottevő különbség létezik még az egyes európai uniós tagországok között is. A tagállamok gazdaságának egyre nyitottabbá válásával a szövetkezeteknek az előbbieken említett nemzetközivé válása kétségtelenül fel fog gyorsulni a következő években, és így az egyes országok szövetkezeteinek működése egyre hasonlóbb lesz.

**SZERVEZET- ÉS INTÉZMÉNYFEJLESZTÉS
SZÜKSÉGESSÉGE
ÉS LEHETSÉGES MEGOLDÁSA
BÉKÉS MEGYÉBEN**

A BÉKÉS MEGYEI GAZDÁLKODÓK KÖRÉBEN VÉGZETT KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS LEGFONTOSABB EREDMÉNYEI

2005 telén-tavaszaén jelen kutatás keretében kérdőíves felmérés készült a megye agrárgazdálkodóinak körében. A felvétel célja az volt, hogy megállapítsa, a különböző gazdaságtípusokban a gazdálkodók hogyan viszonyulnak a tervezett *térségi innovációs és tudásközpontokhoz, illetve ezek hálózatához.*

A 24 kérdésből álló kérdőívet a megye *falugazdászai és kamarai területi tanácsadói* segítségével juttattuk el a gazdálkodókhoz. A felmérés ugyan nem tekinthető szociológiai értelemben autentikusnak, hiszen a megkérdezettek köre nem „fedhette le” az agrártársadalom minden rétegét és szükséges mennyiségét, mindenesetre, orientálhatja a felmérést végzőket a gazdálkodók véleményéről, a tervezett szolgáltató hálózattal kapcsolatos attitűdjéről. A felmérést azért is hasznosnak tarthatjuk, mert éppen azokat a termelőket sikerült megszólítani, akik március folyamán megfordultak a falugazdász-irodáknál és a kamarai képviselőket, tehát, akik számára talán a legfontosabb lehet mindenféle szolgáltatás közvetítése. A nagy gazdaságok, a társas vállalkozások ugyanis nyilvánvalóan sikeresebbek a szolgáltatások kölcsönös cseréjét illetően, kapcsolataik minden irányban kiépítettek.

Összesen **336 kérdőív** érkezett vissza (187 a falugazdász-hálózaton, 149 a kamarán keresztül). A kérdőív (a válaszadó neve nélkül) az alábbi információkat gyűjtötte.

1. A falugazdásza/kamarai területi tanácsadója neve:
2. A gazdálkodó lakóhelye:
3. A gazdaság típusa:
 - ☐ egyéni gazdálkodó, ezen belül:
 - ☐ csak saját fogyasztásra termel
 - ☐ piacra is termel
 - ☐ zömében piacra termel
 - ☐ egyéni vállalkozó
 - ☐ bt
 - ☐ kft
 - ☐ rt
 - ☐ szövetkezet
4. Fő mezőgazdasági tevékenysége:
 - ☐ gabonatermesztés
 - ☐ zöldség-gyümölcsstermesztés
 - ☐ állattartás
 - ☐ egyéb, és pedig:
5. A fő (főbb) termékből (termékekből) kb. hány %-ot értékesített az utóbbi öt év átlagában?
 - ☐ gabona%
 - ☐ zöldség-gyümölcs.....%
 - ☐ állat.....%
 - ☐ egyéb, és pedig:%
6. Mekkora földterületet *művel (bérleménnyel együtt)?*.....hektár
7. A művelt földterület zöme mely település határában található?:.....
8. Állattartó telepe mely településen (településeken) található?.....

9. Mekkora az állattartó telepének kapacitása (férőhely, állatfajták szerint)?

.....
.....
.....
.....

10. Az utóbbi öt év átlagában mennyi állatot tartott?

.....
.....
.....
.....

11. Mennyire van megelégedve a termelők számára elérhető értékesítési lehetőségekkel?

- ☐ rendkívül ☐ nagyon ☐ közepesen ☐ egyáltalán nem

12. Milyen a termeléshez kötődő szolgáltatásokat vesz Ön igénybe szervezetektől, vállalkozóktól?

- ☐ gépi szolgáltatások
☐ növényvédelmi szolgáltatások
☐ egyéb, éspedig:.....

13. Amennyiben a lakótelepülése közelében működne egy **szolgáltató központ** (innovációs és technológiai központ), amelynek képzett szakemberei „gazdaságra szabottan” foglalkoznának a termelőkkel, igénybe venné-e az alábbi szolgáltatásokat?

termeléstechológiai szolgáltatás:

- ☐ kiugrási lehetőségnek tartom
☐ azt mondják, ez a jövő útja
☐ megfontolás után igen
☐ megfontolás után sem valószínű

növényvédelmi szolgáltatás:

- ☐ kiugrási lehetőségnek tartom
☐ azt mondják, ez a jövő útja
☐ megfontolás után igen
☐ megfontolás után sem valószínű

állategészségügyi szolgáltatás:

- ☐ kiugrási lehetőségnek tartom
☐ azt mondják, ez a jövő útja
☐ megfontolás után igen
☐ megfontolás után sem valószínű

marketing és pénzügyi tanácsadás:

- ☐ kiugrási lehetőségnek tartom
☐ azt mondják, ez a jövő útja
☐ megfontolás után igen
☐ megfontolás után sem valószínű

jogi tanácsadás:

- ☐ kiugrási lehetőségnek tartom
- ☐ azt mondják, ez a jövő útja
- ☐ megfontolás után igen
- ☐ megfontolás után sem valószínű

14. Igénybe venne-e a szolgáltató központtól olyan szolgáltatást, amely **a termékek értékesítését** jövedelmezőbbé, kiszámíthatóbbá tenné **közös értékesítésen** keresztül?

- ☐ igen ☐ nem

15. Az előbb említett cél és az egységes termékkínálat érdekében kész lenne-e Ön **termelési technikai változtatásokat** végrehajtani?

- ☐ igen ☐ nem

16. A technológiai fejlesztések érdekében kész lenne-e a szolgáltató központhoz fordulni **ötletmenedzselési** igénnyel?

- ☐ igen ☐ nem

17. Igénybe venne-e a központtól olyan szolgáltatást, amely az **alapanyagok** (vetőmag, műtrágya, növényvédő szer) beszerzését tenné olcsóbbá közös beszerzésen keresztül?

- ☐ igen ☐ nem

18. Igénybe venne-e a központtól olyan szolgáltatást, amely a szükséges **gépi szolgáltatásokat** koordinálná (a szolgáltatást igénylőket és a szolgáltatást vállalókat egymáshoz irányítaná)?

- ☐ igen ☐ nem

19. Mekkora az a **legnagyobb távolság** lakóhelyétől, amelyen belül a szolgáltató központ szolgáltatásait Ön bizonyos rendszerességgel igénybe venné?km.

20. Az Ön lakóhelye környékén **mely településen** tudná elképzelni egy ilyen szolgáltató központ kialakítását?

21. Szükségesnek tartja-e a gazdálkodók összefogását **beszerzés-értékesítés** vonatkozásában?

- ☐ igen ☐ nem ☐ igen, de nehezen, vagy nem megvalósítható

22. Egy beszerző-értékesítő szervezetben **Ön rész venne-e?**

- ☐ igen ☐ nem

23. Vállalna-e Ön **kezdeményező** szerepet az összefogásban?

- ☐ igen ☐ nem

24. A piaci zavarok csökkentése érdekében szükséges a **magtár-tér bővítése**. Ön hogy képelné a tárolótér-bővítést állami támogatás mellett?

- ☐ saját gazdaságomban ☐ összefogással

A felmérés legfontosabb eredményei

A 336 válaszadó 68,5%-a zömében **piacra termelő**, 29,2%-a **piacra is termelő** gazdálkodó. **Vállalkozói igazolvánnyal** 24,7% válaszadó rendelkezik.

Fő mezőgazdasági tevékenységként több ágazatot meg lehetett jelölni. A válaszadók 85,1%-a foglalkozik gabonatermesztéssel, 24,1%-a állattartással. Zöldség-gyümölcsstermesztés folyik a gazdaságok 19,0%-ában. A válaszadók közel harmada (102 fő) „két lábon áll”, ezen belül a legjelentősebb kombináció a gabonatermesztés-állattartás (38 fő); 11 termelő három fő tevékenységet jelölt meg. Egyéb ágazatot tizenhét gazda említett, többek között a repce- és napraforgó-termesztést, a virágtermesztést, a méhészetet, a gyepgazdálkodást.

A gabonatermesztés dominanciáját mutatja, hogy a válaszadók 43,2%-a az utóbbi években 100%-ban piacra termelt (145 gazda). Az állattartók 24,1%-a az utóbbi öt év átlagában termelésének 80-100%-át; a zöldség-gyümölcsstermesztők esetében ugyanez az arányszám 14,3%.

A termelők számára jelenleg elérhető *értékesítési lehetőségekkel* kapcsolatban minden válaszadónak volt véleménye: 60,1% válasza az, hogy az értékesítéssel egyáltalán nem elégedett, további 38,1% közepesen elégedett, s mindössze 1,8% nagyon elégedett.

A *termeléshez kötődő szolgáltatások* közül a legtöbben (67,9%) gépi szolgáltatásokat vesznek igénybe szervezetektől, vállalkozóktól. Nem sokkal kevesebb azoknak az aránya (59,8%), akik növényvédelmi szolgáltatásokkal (is) élnek. Meglepő módon az állatgyógyászatot, a szárítást, tisztítást, tárolást, valamint a szállítást a válaszadók elenyésző számban említik.

Öt kérdés vonatkozott arra, hogy a tervezett szolgáltató központok, amelyek szakemberei „gazdaságra szabottan” foglalkoznának a termelőkkel, milyen szerepet játszhatnak az adott gazdaság fejlődésében. Az egyes kérdésekre 187 és 310 közötti számú válasz érkezett.

A gazdálkodók 25,2%-a *kiugrási lehetőségnek* tartja a termeléstechológiai szolgáltatást, 22,5%-a a jogi tanácsadást, 20,0%-a a növényvédelmi szolgáltatást, 19,8%-a az állategészségügyi szolgáltatást, és mindössze 16,0%-a a marketing és pénzügyi tanácsadást.

A *jövő útjának* mintegy egyötöde ítéli meg a jogi tanácsadást (19,8%) és a termeléstechológiai szolgáltatást (18,1%); a többi szolgáltatás esetében ezt a választ 11–13% jelölte meg.

Megfontolás után a gazdálkodók legnagyobb arányban a növényvédelmet (53,8%), az állategészségügyi szolgáltatást (53,5%), kevesebben a termeléstechológiai szolgáltatást (44,8%), a jogi tanácsadást (37,5) vennék igénybe. Meglepő, hogy a marketing és pénzügyi szolgáltatás (34,2%) szerepel az utolsó helyen a válaszok között. (Ezzel szemben az interjúk során a falugazdászok és a kamarai tanácsadók ez utóbbi szolgáltatást a legfontosabbak között említették). Feltételezhető, hogy a gazdálkodók alacsony jövedelmezőségi viszonyaik miatt elsősorban a termelést közvetlenül segítő szolgáltatásokat preferálják.

A fentihez hasonló, de fordított képet mutat az elutasító válaszok megoszlása: a termeléstechológiai, a növényvédelmi és az állategészségügyi szolgáltatást a válaszadók 11 és 15 közötti százalékarányban *megfontolás után sem* vennék igénybe; ez az arány a jogi tanácsadás esetében 20,2%, a marketing és pénzügyi tanácsadáséban 37,0%! Itt még inkább valószínűvé válik az, hogy a válaszokat a termelők anyagi helyzete motiválja, amely nemigen teszi lehetővé olyan „luxus” szolgáltatások igénybe vételét, mint a jogi tanácsadás, és még inkább a pénzügyi és piaci szolgáltatásokat.

A fenti kérdéscsoport kissé váratlan eredményeit a legkisebb területtel és állatállománnyal rendelkező termelők válaszai okozták. Más kép bontakozik ki azokra a kérdésekre adott válaszok értékelése eredményeként, amelyek a jövedelmezőséget, a biztonságot, a kiszámíthatóságok közvetlenül érintő szolgáltatásokra, közös fellépésre vonatkoznak.

A válaszadók 96,4%-a igénybe venne a központtól olyan szolgáltatást, amely az *alapanyagok* (vetőmag, műtrágya, növényvédő szer) beszerzését tenné olcsóbbá közös beszerzésen keresztül. Csaknem ugyanilyen magas azoknak az aránya (93,7%), akik olyan szolgáltatást igényelnének, a *termékek értékesítését* jövedelmezőbbé, kiszámíthatóbbá tenné *közös értékesítésen* keresztül. Egységes termékkínálat érdekében a gazdálkodók 82,6%-a kész lenne végrehajtani *termeléstechológiai változtatásokat* is. A szolgáltatótól *ötletmenedzselést* 70,6%, *gépi szolgáltatások koordinálását* 66,6% igényelné.

Négy kérdés közvetlenül a gazdálkodók összefogására, szövetkezési hajlandóságára vonatkozik, és rávilágít a szervezés nehézségeire. Míg ugyanis a válaszadók 66,9%-a szükségesnek tartaná a gazdák összefogását **beszerzés-értékesítés** vonatkozásában, és 78,9%-ban részt is vennének beszerző-értékesítő szövetkezetben, ugyanakkor ebben a gazdák 83,9%-a maga nem vállalna kezdeményező szerepet. A **magtár-tér** bővítésének lehetőségét érintő kérdésben nagyobb az összefogási hajlam – bizonyára a racionalitás, illetve a költségek miatt. A válaszadók 73,8%-a az állami támogatással történő tárolótér-bővítést összefogással, közös beruházásban képzei el, míg 26,2%-a saját gazdaságában. **Mindezek aláhúzzák az innovációs hálózatok rendkívül fontos szerepét a szövetkezet-szervezés hathatós felkarolásában.**

A hálózat elemeinek földrajzi elhelyezésére vonatkozó kérdésekre született válaszok kiértékelése a projekt előre haladtával nem bizonyult szükségesnek, mivel az interjúk és a konzultációk, konferenciák során egyértelművé vált, hogy a központokat a **statisztikai kistérségek centrumaiba** célszerű telepíteni, mivel a közigazgatás minden eleme esetében ez a tendencia figyelhető meg. Mint ahogy abban is teljes volt a konszenzus, hogy az egységesített fellépés szükségessége, valamint a külső kapcsolattartás biztosítása miatt egy **megyei központ** létesítése is (a megyeszékhelyen, Békéscsabán) elengedhetetlen.

SZERVEZET- ÉS INTÉZMÉNYFEJLESZTÉS – AZ INNOVÁCIÓS SZERVEZETEK HÁLÓZATA LÉTREHOZÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS LEHETSÉGES MEGOLDÁSA BÉKÉS MEGYÉBEN

A magyar vidék, és benne az agrárium intézményesültségi foka messze nem éri el azt a szintet, amelyet hazánk Európai Unió tagsága megkíván. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a meglévő intézmények nem kellően kiépítettek, és szakapparátusuk egyfajta tanulási folyamaton megy keresztül, másrészt számos szükséges intézmény egyszerűen hiányzik. Országosan és Békés megyében is jellemző a vidéki népesség körében az általános információhiány, a jövőkép hiánya, egyes társadalmi csoportok körében (lásd agrárium) a bizalomhiány (mind egymás iránt, mind pedig az intézmények iránt). Mindezek egyik fő oka a község túlzott átpolitizáltsága, az intézményrendszer szétforgácsoltsága, időről-időre való kisebb-nagyobb – távlatos stratégia nélküli – átalakítása.

Mindez indokolja országosan is és a történelmi hátrányokkal jellemezhető Békés megyében egy átgondolt, folyamatos – a szétszabdalt intézményi hálózatokat integráló – szervezet- és intézményfejlesztést. Megyei és kisebb részben országos szakemberekkel folytatott konzultációk, konferenciák, az egyes nyugat-európai szervezeti és intézményi minták tanulmányozása, a megyei gazdák körében végzett kérdőíves felmérés tapasztalataira alapozva az alábbiakban fölvezetünk egy konkrét tervezetet egy ***független intézményrendszer kialakítására***.

1. Az innovációs szervezetek hálózatának célja és funkciói

A tervezett innovációs szervezetek hálózata létrehozásának legfontosabb ***célja*** a megyében a ***térségfejlesztési, illetve vidékfejlesztési tevékenység segítése*** – különös tekintettel a fenntartható agrárgazdaság kialakítására. A fejlesztési tevékenység konkrét végrehajtásához szükséges anyagi erőforrások és tudásbázis beszerzése érdekében, valamint ezen erőforrásoknak és tudástőkének az agrárvilág szereplői, illetve a vidéki népesség egésze számára rendelkezésre bocsátáshoz olyan ***koncentrációs egységekre*** van szükség, melyek kötődnek a nemzeti és az Európai Unió intézményrendszeréhez. Célként fogalmazható meg a megyében ilyen ***térségi innovációs és tudásközpontok, illetve ezek hálózatának*** létesítése. A tervezett hálózat hatékonyan hozzájárulhat:

- a vidéki népesség helyben tartásához,
- a kistérségek, települések fejlődéséhez,
- a humán erőforrások gazdagításához, a társadalmi kohézió erősödéséhez,
- a legfontosabb helyi szektor, az agrárgazdaság szerkezeti, termelési, technológiai, átalakulásához,
- a határon átnyúló gazdasági, környezet- és természetvédelmi, idegenforgalmi, kulturális stb. kapcsolatok magasabb szintre emeléséhez, valamint
- a kistérségek és a megye egészének az Európai Unió munkamegosztásba való hatékonyabb integrálódásához.

A létesítendő koncentrációs egységek tevékenysége széles körre terjedne ki. A kérdőíves felmérés eredményeként és szakemberekkel történt interjúk, konzultációk során kristályosodtak ki a hálózat ***javasolható feladatai***. Ezek az alábbiakban foglalhatók össze:

- a **piaci és technológiai változási folyamatok** figyelése, a lehetőségek továbbítása az ágazati szereplőkhöz,
- a működési körzetben jelentkező **innovációs igények közvetítése** a kutatással, fejlesztéssel foglalkozó gazdasági szereplők (pl. K+F vállalkozások, ügynökségek) felé,
- segítség a működési körzetben jelentkező **innovációs eredmények elfogadtatásában**, a jogvédelmében és a megvalósítást finanszírozó forrás keresésében (helyi termék- vagy szolgáltatásspecifikumok, technológiai fejlesztések),
- tanácsadás a **vállalkozások számára stratégiai és taktikai célok** meghatározásához,
- technológiai, marketing, pénzügyi, jogi, adminisztrációs és forrásszerzési **tanácsadás összefogása**
- a **vidéki gazdaság struktúraváltásának** (termékszerkezet-váltás, alternatív jövedelemszerzés, pl. idegenforgalom) **segítése**,
- a **környezettudatos tájgazdálkodás katalizálása**,
- „**tudásközponti**” **szerep** kialakítása oktatási, képzési, átképzési lehetőségek közvetítésével, ötletmenedzseléssel, programkészítés koordinálásával,
- termelői csoportok szervezésének segítése, számukra **infrastruktúra-nyújtás** (helység, technikai felszerelés stb.) és tanácsadás,
- a szolgáltatásokat nyújtó vállalkozók és ilyen szükségletekkel fellépő agrártermelők **regisztrálása és koordinálása**,
- általában a vidékfejlesztést és különösen az agrárium fejlesztését szolgáló **adat- és információbázis** létesítése, működtetése, karbantartása, az információk közvetítése (pl. pályázatfigyelés, web-oldal működtetése stb.)
- a vonzáskörzetben meglevő kapcsolatok és helyismeret segítségével hozzájárulás a megyei és a térségi **fejlesztési intézmények stratégiai tervezési** feladataihoz,
- **kapcsolattartás** a megyei, a térségi és az országos **szakmai szervezetekkel, kutató- és felsőoktatási intézetekkel**,
- szükség esetén **összekötő, koordináló szerep** felvállalása a szolgáltatások igénybe vevői és a közigazgatási, fejlesztési szervezetek között,
- **határon átnyúló régiófejlesztési kapcsolatok** ápolása, összefogása,
- **forrásszerző tevékenység** (pályázatok) folytatása a saját szervezet fejlesztéséhez.

A funkciócsoportok fenti felsorolása nem jelent sem érték-, sem fontossági sorrendet. A leírt tevékenység csoportok között nem jelöltünk ki prioritási sorrendet, tekintve, hogy a hálózat megvalósulása után a konkrét igények határozzák majd meg a funkciók szükségességét, fontosságát és fokozatosan, a működés során alakul ki köztük a hierarchia is.

2. Az innovációs tudásközpontok szolgáltatásai igénybe vevőinek köre (célcsoportok)

A tudásközpontok tevékenysége két nagyobb kört érinthet. Az egyik kör társadalmi (társadalmi csoportokat foglal magában), a másik vállalati, illetve institutionális (a piac vállalkozási-üzleti szereplőit továbbá az állami-intézményi szereplőket fogja át).

Társadalmi tekintetben a szolgáltatások igénybe vevői széles körre terjednek ki. Az elsődleges célcsoport a részben vagy főállásban az **agráriumból élő** emberek. Őket főleg a központok olyan tevékenysége érdekli, amelyek közvetlenül kapcsolatosak az agrárgazdasággal. A tudásközpontok vidékfejlesztési célú tevékenységét illetően pedig a szolgáltatások kedvezményezettje maga a **teljes helyi társadalom**.

Ha az érintett vállalati és szervezeti kört tekintjük, akkor egyrészt a tudásközpontok a maguk sokrétű szervező tevékenységével, kapcsolatrendszerével felbecsülhetetlen hasznot nyújthatnak mindazoknak a *szolgáltatóknak* (cégeknek, üzleti vállalkozásoknak), akik a központ révén kapcsolatba kerülnek az igénylőkkel, másrészt a központok hatékonyan segíthetik az agráriumhoz, a vidékfejlesztéshez, a térségfejlesztéshez kötődő *állami és egyéb non-profit intézmények* munkáját is.

3. Az innovációs szervezetek mint kistérségi tudásközpontok

A megbeszélések és az áttekintett külföldi minták, a konzultációk tapasztalatai és a kérdőíves felmérés eredményeképpen azt állapítottuk meg, hogy a hálózat koncentrációs egységeit kb. **4-5 fő** működtetheti. A funkciók sokrétűsége miatt – a feltétlenül szükséges magasan kvalifikált, széles látókörű általános agrárszakember és könyvelő mellett – alkalmazni kell olyan munkatársakat, akik

- *térség- és vidékfejlesztési tapasztalatokkal, menedzseri képességekkel,*
- *széles külső kapcsolatrendszerrel,*
- *közigazgatás ismeretekkel,*
- *EU-s ismeretekkel,*
- *nyelvismerettel* rendelkeznek.

Az összes munkatárstól alapkövetelmény a *helyben élés* és az *abszolút helyismeret*.

A „tudásközpont” jelleg megköveteli a koncentrációs egységhez kapcsolását számtalan szakembernek, mint például:

- növényvédelmi szakmérnök,
- állatorvos,
- közgazdász,
- marketing szakember,
- jogász,
- adótanácsadó,
- pályázattíró,
- térségmenedzser, vidékmenedzser
- népművelő stb.

és szervezetnek. Ilyenek lehetnek például:

- megyei vidékfejlesztési hivatal
- területfejlesztési tanácsok,
- falugazdász hálózat,
- kamarai hálózat,
- érdekvédelmi szervezetek,
- termelői szervezetek,
- termelési rendszerek,
- kereskedelmi és forgalmazó szervezetek,
- tanácsadó irodák,
- ügynökségek,
- oktatási és képző központok,
- munkaügyi irodák,

- állami és civil környezet- és természetvédelmi szervezetek,
- egyéb civil szervezetek stb.

A tervezett tudásközpontok a maguk konkrét tevékenységében – még Békés megyében is – várhatóan nagyon eltérőek lesznek, hiszen a körzetek természeti adottságaikban, az érdekelt szereplők tekintetében, a termelési hagyományokban, az üzleti kapcsolatrendszerben stb. nagyon különböznek.

4. A hálózat térbeli rendszere

Az Európai Unióban a regionalizmus erősödésével egyre erőteljesebb a kistérségeknek mint a fejlesztés alapegységeinek a szerepe. Várható, hogy Magyarországon is kibontakozik és elmélyül ez a tendencia. Ennek jelei megmutatkoznak abban is, hogy a statisztikai kistérségekhez igazodnak a falugazdász és az agrárkamrai körzetek.

A fenti folyamatokhoz alkalmazkodva a tervezett hálózat koncentrációs egységeinek is a kistérségek központjaiban kell létrejönniük. Két kistérség kivételével (Sarkad és Békés) a kistérségi központok elhelyezkedése az elérhetősége illetően centrális, illetve megfelelő (*1. ábra*). A Sarkadi kistérségben Sarkad mint telephelyi egység mellett elképzelhető például egy zsádányi alközpont létesítése is. Ugyanez megoldható a Békési kistérségben Békés és például Gyomaendrőd viszonylatában is.

A hálózat-jelleg megköveteli, hogy Békés megyében a koncentrációs egységek hálózatának legyen egy magja, egy szervező központja. Ezt indokolja, hogy:

- a hálózati elemek között – a valamelyest is egységes működés érdekében – szükséges egy folyamatos irányítás és koordináció,
- a regionális és országos szintekkel a kapcsolattartás egy megyei központ létét feltételezi,
- bizonyos esetekben és témakörökben a határon túlnyúló együttműködés és általában a nemzetközi kapcsolattartás központi fellépést igényel.

A Békés megyei hálózat központjának természetes módon **Békéscsaba** adódik. A megyeszékhely közigazgatási státusa, népességszáma, gazdasági-társadalmi szerepe, a megye térszerkezetében betöltött centrális helye kellően indokolja mindezt.

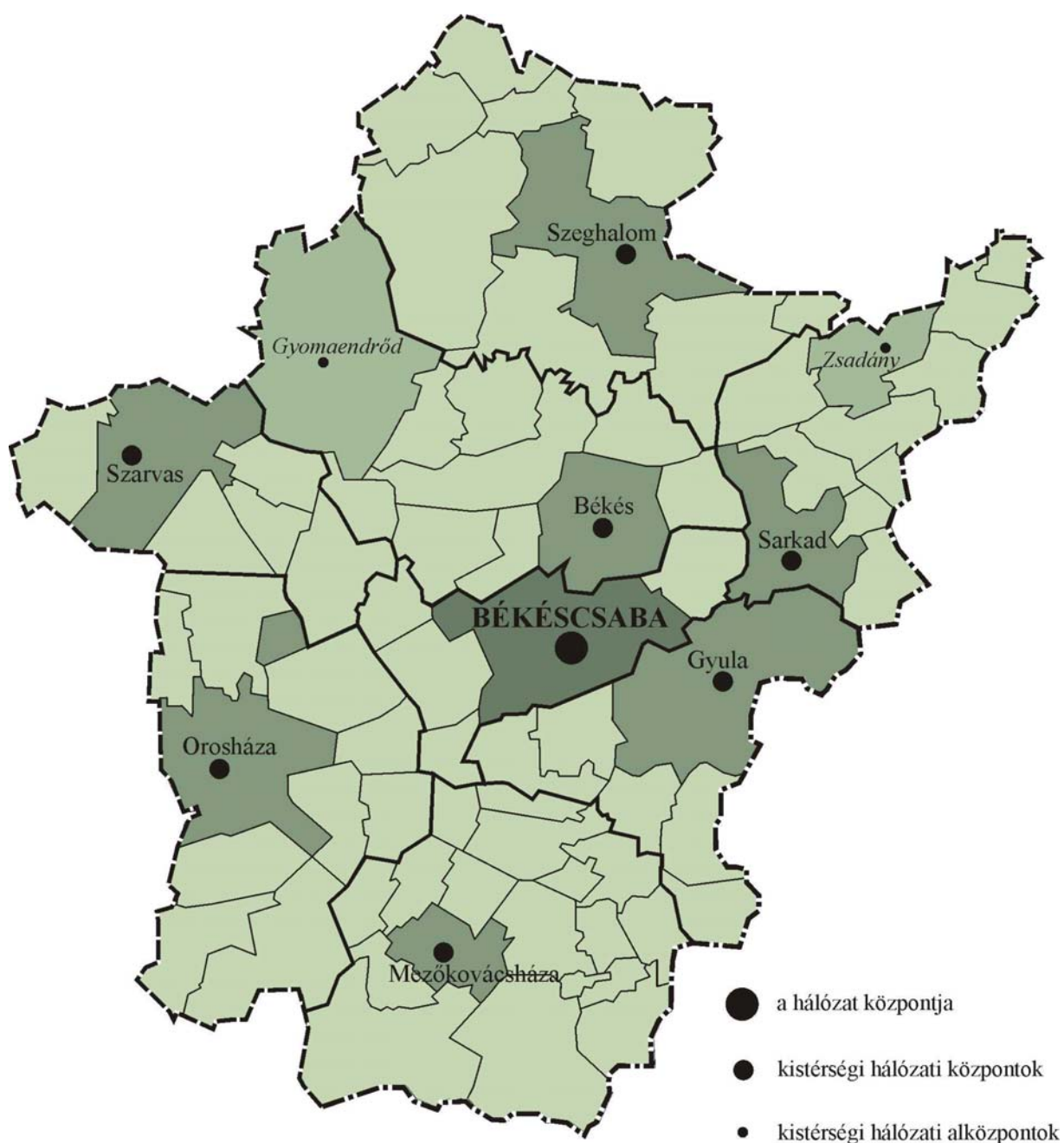
5. Forrásszerzési, finanszírozási kérdések

A kialakítandó innovációs szervezetek finanszírozása a jelen gazdasági környezetben a megvalósíthatóság szempontjából alapvető fontosságú. Az állam illetve az önkormányzatok által fenntartott létesítmények finanszírozásával kapcsolatban az utóbbi időben felmerült az ún. „Private Public Partnership” (PPP) modell. Ez a finanszírozási mód alapvetően a nagyberuházás igényű vállalkozások számára javasolható megoldás, olyan esetekben, melyekben a magántőke hosszú távra bérbe kíván adni nagy értékű eszközöket állami, illetve önkormányzati intézményeknek.

A tervezett innovációs szervezetek költségei alapvetően a folyamatos működésből származnak, a beruházásigény meglehetősen kicsi ahhoz, hogy a vállalkozói tőke számára megérje a partneri szerepből fakadó költségek vállalása. A magántőke bevonása azért is problémás, mert nehezebb a hozzáférés az Európai Unió közösségi támogatásához.

A hálózat finanszírozása tekintetében sokat ígérő lehetőség az Európai Unió LEADER+ elnevezésű programja. Ez olyan kezdeményezés, amely segíteni kívánja a vidéki közösségek életminőségének és gazdasági jólétének javítását. Magában foglalja az európai strukturális politikák eszközeit, a természeti és a kulturális értékek védelmét, a társadalmi-gazdasági különbségek okozta problémák elleni harcot, valamint a perifériák és a vidéki területek felzárkózását.

1. ábra. Szervezet- és intézményfejlesztés megyei területi koncepciója

A **LEADER+** program *három főbb kezdeményezést kíván támogatni:*

1. **Integrált, kísérleti területfejlesztési tervek** kidolgozása, hangsúlyt helyezve a minőségre és az innovativitásra;
2. **Vidéki térségek közti együttműködések:** kiemelve a közös tudásalap létrehozást és az erőforrás-megosztást (Agenda 2000);
3. **Hálózatok kiépítése** annak érdekében, hogy a program résztvevői kicserélhessék tudásukat, ötleteiket, tapasztalataikat egy információs hálózaton keresztül.

A **LEADER+** kezdeményezés lényeges prioritása az új módszerek és technológiák támogatása a termékek versenyképességének növelése érdekében, a vidéki élet minőségének javítása, a helyi termékek hozzáadott értékének növelése, a kis termelő egységek piacra jutásának segítése, a természeti és kulturális erőforrások fenntartható használata figyelembe véve a NATURA 20003 program célkitűzéseit.

Olvasva a program célkitűzéseit az előbbieken megfogalmazott megyei multifunkcionális innovációs szervezetrendszer feladatai és működése nagyon sok helyen a LEADER+ kezdeményezésre emlékeztetnek.

Habár a LEADER+ program 2006-ban befejeződik, de 2007-től magasabb szinten folytatódik. A jelenlegi elképzelések szerint az összes EU-források legalább 7%-át teszi majd ki a vidékfejlesztési intézkedések finanszírozása. Ezzel az innovációs szervezetek megyei hálózata fentebb tervezett kialakításának az esélyei jelentősen megnőnek.

Összegző gondolatként megfogalmazható, hogy egy, a fentiek szerint kialakítandó és működtetendő innovációs szervezet-hálózat sikeressége egy megalapozott nemzeti agrár- és vidékfejlesztési stratégiába illeszkedően képzelhető el.

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

<i>A gazdaságok számának és birtokméretének alakulása Magyarországon (1895–2000)</i>	10
<i>A termőterület megoszlása az egyéni gazdaságok termőterületének nagysága szerint a Dél-alföldi régióban (2000)</i>	14
<i>A termőterület megoszlása a gazdasági szervezetek termőterületének nagysága szerint a Dél-alföldi régióban (2000)</i>	14
<i>A közvetlen területalapú támogatásra benyújtott pályázatok száma a Dél-alföldi régióban területnagyság szerint</i>	15
<i>A részarány-tulajdonú földek kiadása 1993. március 23-tól 2004. február 29-ig Békés megyében</i>	19
<i>A művelési ágak változása Békés megyében (ezer ha)</i>	25
<i>A szántóföldi növények betakarított területe és területi aránya Békésben</i>	28
<i>A termésátlagok 1986 és 2004 között Békés megyében (kg/ha)</i>	29
<i>Az állatállomány változása Békés megyében (ezer db)</i>	25
<i>Termelői csoportok Békés megyében (2004)</i>	40
<i>Termelői Értékesítő Szervezetek Békés megyében (2004. szeptember 16.)</i>	41
<i>Az 50 tag feletti létszámú Beszerzési és Értékesítő Szövetkezetek Békésben (2004)</i>	42
<i>Malomipari kapacitások Békés megyében 2004-ben; t/24 óra</i>	46
<i>A sütőipari egységek száma településenként a megyében 2004-ben</i>	48
<i>A savanyító kisüzemek száma a megyében 2004-ben</i>	54
<i>A szárasztészta-gyártó üzemek száma a megyében 2004-ben</i>	57
<i>A szeszleparlók száma Békés megyében 2004-ben</i>	62
<i>Békés megyei székhelyű élelmiszeripari vállalatok termelése</i>	59
<i>A levágott állatok darabszáma Békésben, 2004</i>	64

<i>EU-tanácsi rendelettervezet a vidékfejlesztés támogatására az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) keretéből (Javaslat, Brüsszel, 2004. 7. 14.)</i>	<i>117</i>
<i>A gazdaságok birtokméret-kategóriák szerinti megoszlása az EU három tagállamában, a Közösség egészében és Magyarországon (%)</i>	<i>119</i>
<i>Az NVT forrásainak támogatott intézkedések szerinti megoszlása (2004–2006; millió euró; 80/20%-os EU/nemzeti társfinanszírozás)</i>	<i>126</i>
<i>Az NVT fő agrár-környezetgazdálkodási programcsoportjainak kifizetései (2004)</i>	<i>129</i>
<i>Technológia-diffúziót elősegítő szervezetek alaptípusai</i>	<i>141</i>

ÁBRÁK JEGYZÉKE

<i>Az árverési tételek megoszlása a területek nagysága szerint</i>	18
<i>A mezőgazdaságban, vad- és erdőgazdaságban, valamint a halászatban foglalkoztatottak számának alakulása (Magyarország)</i>	22
<i>Az agrárrolló alakulása</i>	33
<i>BÉSZ-ek és gépkörök, valamint taglétszámuk Békés megyében (2004)</i>	43
<i>Békés megye helye Magyarország zöldségtermesztésében; 2002, %</i>	51
<i>Sertésvágóhidak minősítése Békésben (2004. szeptember)</i>	66
<i>A természeti–társadalmi–gazdasági dimenziók közötti összefüggések</i>	72
<i>A fenntartható agrár- és vidékfejlesztési rendszer</i>	72
<i>A fenntartható mezőgazdasági termelés</i>	73
<i>A fenntartható fejlődés gazdálkodási rendszere</i>	73
<i>A fenntartható mezőgazdasági vállalkozás</i>	76
<i>A vidékfejlesztés hiánygyűrűje</i>	76
<i>A szántó aránya a települések összes területéből (%)</i>	82
<i>A szántó átlagos minősége (Ak/hektár)</i>	82
<i>Az erdő aránya a települések összes területéből (%)</i>	85
<i>A szélereződő által veszélyeztetett területek Békésben</i>	86
<i>A mezőgazdaság részesedése a bruttó hozzáadott értékből %; 1996 és 2002</i>	100
<i>Érzékeny természeti területek Békésben</i>	123
<i>Magyarország számára előirányzott európai agrár- és vidékfejlesztési források évenkénti és jogcímek szerinti megoszlása (2004–2006; millió euró; nemzeti kiegészítés nélkül)</i>	124
<i>Az NVT-ben pályázható agrár-környezetgazdálkodási rendszerek (2004)</i>	128
<i>Ismereti viszonyok az agrárágazati gazdálkodási tevékenységhez</i>	138
<i>A dán agrár-innovációs rendszer főbb szereplői</i>	143

<i>Az ír fél-állami agrár-innovációs szervezet (Teagasc) felépítése</i>	<i>145</i>
<i>A CONFAGRI szervezete</i>	<i>147</i>
<i>Szervezet- és intézményfejlesztés megyei területi koncepciója</i>	<i>182</i>